

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М.В. ПТУХИ**

**СОЦІАЛЬНЕ ВІДТОРГНЕННЯ, НЕРІВНІСТЬ ТА
БІДНІСТЬ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ**

КИЇВ 2021

УДК 364.652.2+177.5+364.662]-053.2(477)

С 69

Автори:

Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Васильєв О.А., Реут А.Г., Когатько Ю.Л.,
Заяць В.С., Клименко Ю.А.

Рецензенти:

Макарова О.В. – д-р екон. наук, член-кор. НАН України, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Новіков В.М. – д-р екон. наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Колот А.М. – д-р екон. наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, проректор з науково-педагогічної роботи Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (протокол від 2 листопада 2021 р. № 21).

Соціальне відторгнення, нерівність та бідність дітей / Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Реут А.Г., Васильєв О.А., Когатько Ю.Л., Заяць В.С., Клименко Ю.А.; Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. — Електронне видання. — Київ, 2021. — Об'єм даних 2,54 Мб.

ISBN 978-966-02-9747-0

У роботі основний акцент зроблено на групах дітей з підвищеним ризиком соціального відторгнення, а також на особливостях формування соціально-економічного середовища в контексті нерівності життєвих шансів та поширення бідності серед дітей.

УДК 364.652.2+177.5+364.662]-053.2(477)

ISBN 978-966-02-9747-0

©Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2021

©Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С.,
Васильєв О.А., Реут А.Г., Когатько Ю.Л.,
Заяць В.С., Клименко Ю.А., 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ДІТИ З НАЙВИЩИМИ РИЗИКАМИ СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ	7
1.1. Діти з інвалідністю	7
1.2. Діти з ВІЛ / СНІД.....	12
1.3. Діти на державному утриманні.....	17
1.4. Діти в неповних сім'ях	21
1.5. Діти трудових мігрантів	25
1.6. Діти, постраждалі від військового конфлікту	27
1.7. Діти ромів.....	34
1.8. Діти вулиці	36
1.9. Діти як джерело доходів.....	38
РОЗДІЛ 2. НЕРІВНІСТЬ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ	48
2.1 Монетарні аспекти нерівності.....	48
2.2 Поселенська нерівність сімей з дітьми.....	55
2.3 Нерівність в доступі дітей до медичних послуг.....	63
2.4 Нерівність дітей у доступі до освіти.....	67
РОЗДІЛ 3. БІДНІСТЬ СІМЕЙ З ДІТЬМИ.....	71
3.1 Сучасне становище та основні профілі монетарної бідності	71
3.2 Бідність за деприваціями.....	78
3.3 Суб'єктивна бідність серед сімей з дітьми.....	82
3.4 Тенденції дитячої бідності за останнє десятиліття	87
3.5 Соціально-економічні чинники дитячої бідності	95
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ.....	103
4.1. Система соціального захисту дітей: державні гарантії та їх забезпечення	103
4.2. Фінансування соціального захисту та оцінка програм, спрямованих на дітей.....	111
ВИСНОВКИ	119
ДОДАТКИ	127

Додаток А. Проблеми інформаційного забезпечення: діти, не враховані в дослідженні бідності	128
Додаток Б. Демографічні аспекти дитячої бідності	132
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	140

ВСТУП

На різних етапах розвитку України актуальною залишалася проблема мінімізації негативних впливів нестабільного соціально-економічного середовища на дітей. Загально низькі стандарти оплати праці в країні спричинили зростання ризиків бідності сімей з дітьми, які критично підвищуються з появою кожної наступної дитини. Негаразди перехідного періоду та загострення ситуації в періоди криз посилювали крайні прояви нерівності та соціального відторгнення серед дітей. Сьогодні можна обґрунтувати існування груп дітей з підвищеними ризиками соціального відторгнення, які потребують особливої уваги, а подекуди, особливих програм та перегляду ставлення суспільства до ключових проблем таких груп.

Більш глибокий погляд на проблему соціального відторгнення дітей – крізь призму соціально-економічної ситуації, яка породжує нерівність та бідність дітей – дає змогу оцінити масштаби негативних проявів та можливих наслідків для дитини. Розвинена система соціального захисту, яка охоплює різні аспекти життєдіяльності дітей та має попереджати крайні негативні прояви соціального середовища, насправді не спрацьовує повною мірою. Соціальні програми не дають бажаного ефекту, оскільки покликані пом'якшити вже спричинені негативні прояви, а не попередити їх.

Проведене дослідження складається з чотирьох розділів. У першому розділі розглянуті групи дітей з підвищеними ризиками соціального відторгнення, які сьогодні становлять найбільший виклик для України або за масштабністю поширення негативного явища, або за глибиною проблеми. Серед цих груп представлені не лише осередки, які формувалися під впливом негативних проявів перехідного періоду, але й спричинені більш сучасними подіями, як то діти, постраждалі внаслідок військового конфлікту на Сході країни.

У другому розділі розглянуті першопричини та основні прояви нерівності серед дітей: монетарні та поселенські аспекти, нерівність у доступі до базових послуг соціальної сфери. Такі прояви нерівності, які межують з соціальною несправедливістю по відношенню до дітей, знижують їх життєві шанси, а

подекуди унеможливлюють повноцінний розвиток, породжують розчарування, зневіру та небажання досягати чогось у самотійному житті. Саме це стає причиною формування окремих груп з підвищеними ризиками соціального відторгнення.

У третьому розділі розглянуто різні аспекти багатовимірної бідності сімей з дітьми, а також тенденції та детермінанти дитячої бідності, виявлення на часовому відрізку останнього десятиліття. Основні профілі дитячої бідності, які залишаються незмінними впродовж тривалого періоду досліджень, вказують на низьку ефективність соціальної політики або навіть на невірно обраний її ключовий вектор.

Четвертий розділ присвячено узагальненому аналізу системи соціального захисту дітей в Україні – від задекларованих державних зобов'язань і поділу сфери відповідальності – до аналізу специфіки фінансування та ефективності окремих соціальних програм в контексті їх впливу на становище дітей.

Дослідження специфіки формування та причин соціального відторгнення серед дітей підготовлене науковцями відділу досліджень якості життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України: Васильєв О.А. (п. 3.1, п. 3.2., п. 3.4), Заяць В.С. (п. 1.1, п. 2.3), Клименко Ю.А. (п. 1.2, п. 1.5, п. 1.8, п. 1.9, п. 3.3, п. 3.4), Когатько Ю.Л. (п. 1.4, п. 1.7, п. 2.2), Полякова С.В. (п. 1.3, п. 2.4), Реут А.Г. (п. 1.6, п. 4.1, п. 4.2.), Шишкін В.С. (п. 3.5), Черенько Л.М. (вступ, п. 2.1., висновки).

РОЗДІЛ 1. ДІТИ З НАЙВИЩИМИ РИЗИКАМИ СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ

1.1. Діти з інвалідністю

Діти з інвалідністю мають специфічні запити та потребують особливої уваги з боку суспільства. Сім'я, де проживає така дитина, не в змозі самотужки впоратись зі своїми проблемами. Досить часто батько йде з сім'ї, коли народжується дитина з інвалідністю, і дитину виховує одна мати. В результаті виникають проблеми матеріального та психологічного характеру, що штовхають домогосподарства з дітьми з інвалідністю до бідності та соціального виключення дитини.

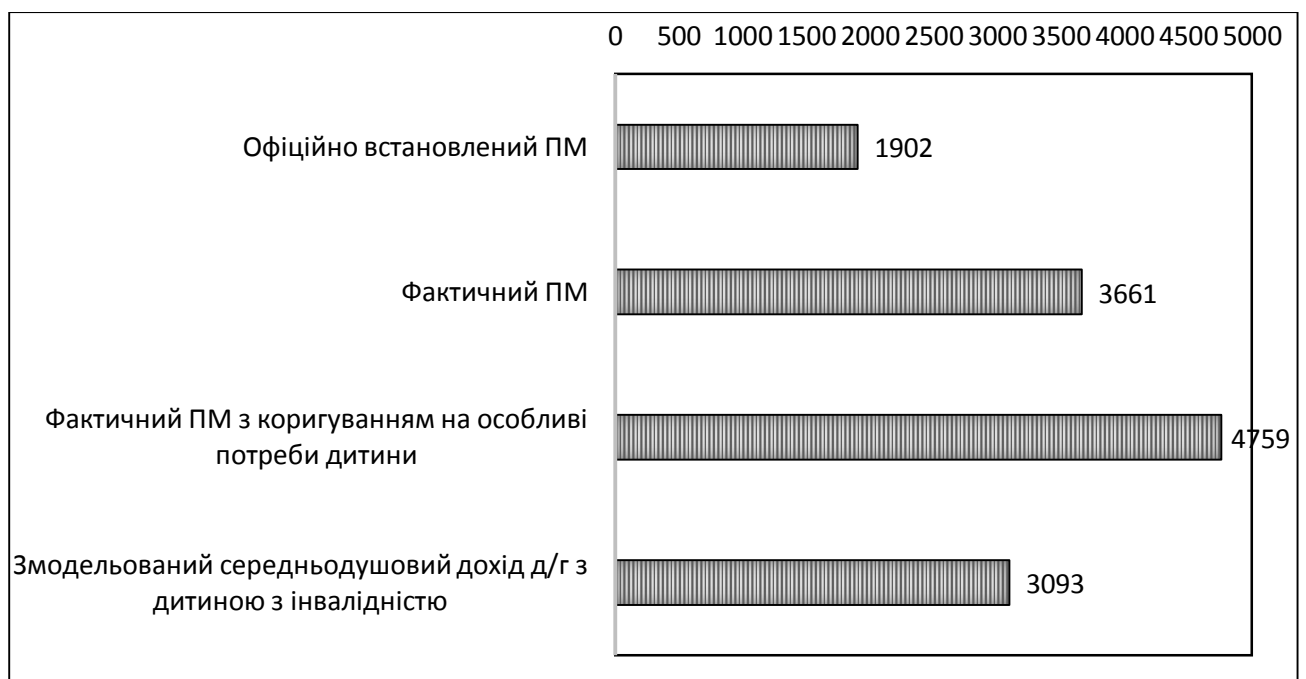
В Україні на початок 2020 року проживало 163,9 тис. дітей з інвалідністю, які мають як вроджені вади, так і набуті хвороби, що становить 2,2% у загальній кількості дітей. В 2019 році основними причинами дитячої інвалідності є вроджені аномалії та вади розвитку (30,0% дітей з інвалідністю), розлади психіки й поведінки (16,5%) та хвороби центральної нервової системи (15,5%) [1].

За даними експертів психологів існує висока вірогідність розпаду сімей, що не зуміли подолати кризу, викликану народженням дитини з інвалідністю. Дослідження доводять, що 50 і більше відсотків батьків залишають сім'ю, де є дитина з інвалідністю [2]. Дитина може залишитися взагалі без сім'ї на утриманні держави (у 2018 році усиновлено 103 дитини з інвалідністю) [3] або сім'я може бути не благополучною, не в змозі виховувати дитину. В цілому по країні 3млн. дітей проживають у неповних сім'ях, з них 90% - з мамою та бабусею [4].

В умовах високих ризиків монетарної бідності сімей з дітьми, родини, в яких мешкають діти з інвалідністю, потрапляють в особливо вразливе становище. З одного боку, потреби таких родин є значно вищими за потреби аналогічної за демографічним складом сім'ї, насамперед через додаткові витрати на лікування, реабілітацію, оздоровлення, пересування дитини з інвалідністю. З іншого боку, доходи сім'ї, яка виховує таку дитину, зазвичай обмежуються заробітною платою одного з батьків та соціальною допомогою, оскільки дитина

потребує постійного догляду або особливої уваги. Якщо мати одна, то лишається лише соціальна допомога від держави або невеликий додатковий дохід не більше мінімальної заробітної плати.

Кількість отримувачів державної соціальної допомоги для сімей з дітьми з інвалідністю та її виплачена сума як в цілому, так і в розрахунку на одного отримувача за останні роки зростає. Допомога таким сім'ям здійснювалась як у грошовій формі, так і у формі соціальних послуг через центри соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями. Соціальна допомога з надбавкою на догляд за дитиною з інвалідністю до 6 років у 2019 році склала 1910,3 грн.; з дитиною віком 6-18 років – 2116,1 грн. на місяць [5]. На рис. 1.1 зображено змодельований дохід сім'ї з дитиною з інвалідністю та фактичний прожитковий мінімум, де дохід сім'ї з дитиною з інвалідністю умовно складається із мінімальної заробітної плати матері та соціальної допомоги з надбавкою на догляд.

Рис. 1.1. Змодельований дохід сім'ї з дитиною з інвалідністю та розмір прожиткового мінімуму на особу в місяць, 2019, грн.

Джерело: дані Міністерства соціальної політики України та Державної служби статистики України

Отже, дохід сім'ї на особу становить трохи більше 80% фактичного прожиткового мінімуму. Якщо ж врахувати особливі потреби дитини з інвалідністю у мінімальному розмірі та збільшити розмір прожиткового мінімуму на 30% [6], то за такого підходу мінімальні потреби сім'ї з дитиною з

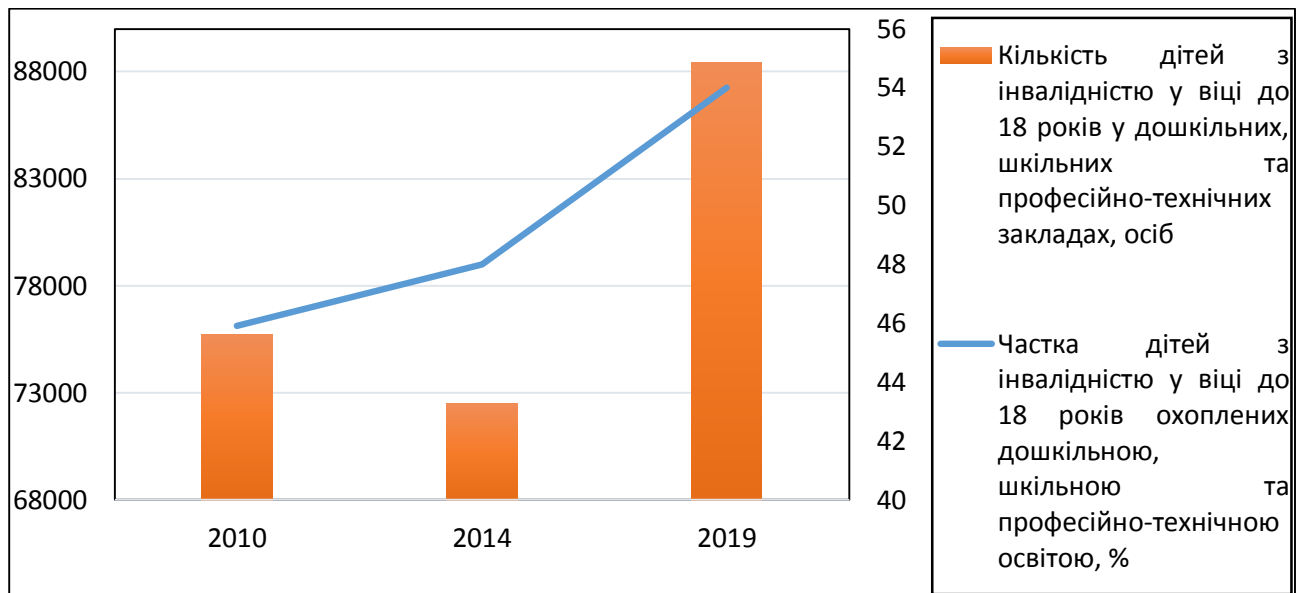

інвалідністю задовольняються лише на 65%. Очевидним є те, що соціальна допомога дитині з інвалідністю не захищає сім'ю від бідності, адже встановлюється на рівні офіційно затвердженого прожиткового мінімуму, який майже вдвічі поступається розміру прожиткового мінімуму у фактичних цінах. Такий сімейний дохід може задовольнити всі сімейні потреби досить умовно.

Окрім фінансових проблем, значними є бар'єри, пов'язані з доступом до інфраструктури, інформації, із законодавством, ставленням з боку суспільства або повною відсутністю послуг взагалі. Інфраструктурні проблеми, наприклад, пов'язані із доступністю для дітей з інвалідністю закладів освіти через їх непристосованість. Такі обмеження із доступом знижують можливості дитини до розумового розвитку, створюють проблеми із отримання загальних, спеціальних знань, професійної освіти. Сформовані психічні депривації проявляються у зниженні зацікавленості в отриманні знань, можуть викликати емоційні розлади та спричинити гальмування в розвитку дитини.

Останніми роками започатковано реформу інклюзивної освіти. За три роки кожна четверта школа в країні стала впроваджувати інклюзивні принципи навчання, кількість дітей з особливими освітніми потребами, які сіли за парти зі своїми однолітками збільшилася з 3 до 15 тисяч осіб. Важливим кроком стало створення сучасної мережі інклюзивно-ресурсних центрів, які прийшли на заміну застарілій системі психолого-медико-педагогічних консультацій [7].

Як видно із рис. 1.2, частка дітей з інвалідністю у віці до 18 років охоплених дошкільною, шкільною та професійно-технічною освітою з 2010 року дещо зросла з 48% до 54% у 2019 році, проте все одно є досить низькою.

Рис. 1.2. Частка дітей з інвалідністю у віці до 18 років охоплених дошкільною, шкільною та професійно-технічною освітою, %

Джерело: Статистичний збірник «Соціальний захист населення України». – Державна служба статистики України. – К. – 2020. – 125 с.

Надзвичайно важливим є можливість отримання якісних і достатніх реабілітаційних послуг, наявність облаштованих закладів відповідно до міжнародних стандартів, вільний від бар'єрів доступу до приміщень, верхніх поверхів, громадського транспорту тощо. Останнім часом чисельність дітей з інвалідністю, охоплених реабілітаційними послугами, зросла з 14,2 тис. у 2015 році до 18,5 тис. у 2019 році, а рівень охоплення – з 9,2 до 11,3% відповідно однак все одно залишається надзвичайно низьким.

Вагомими є інфраструктурні проблеми, пов'язані із загальною доступністю для дітей з інвалідністю об'єктів соціальної сфери. Така ситуація часто спричинена не лише територіально-інфраструктурними проблемами, але й непристосованістю самих закладів. Нещодавно прийняті та діють Державні будівельні норми (ДБН В.2.2-17:2006 «Будинки і споруди. Доступність будинків і споруд для маломобільних груп населення», а з 1 квітня 2019 року ДБН В.2.2-40:2018 «Інклюзивність будівель і споруд»), які регламентують забезпечення архітектурної доступності споруд для цієї групи населення. Проте, існуючі норми не виконуються, а відповідальність за їх невиконання ніхто не несе навіть при існуванні штрафних санкцій згідно Закону України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності» та відповідно до статті 96 Кодексу України про адміністративні правопорушення [8].

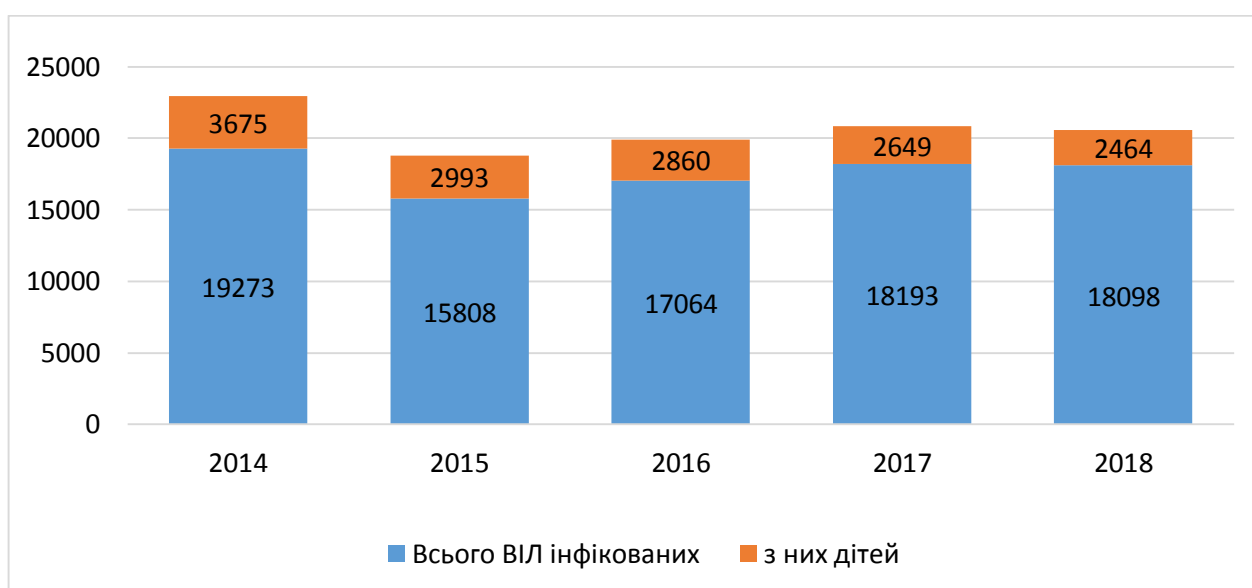
Значною є проблема стигматизації. Негативне відношення в суспільстві може призвести до того, що діти з обмеженими можливостями матимуть проблеми у спілкуванні з однолітками та менше друзів. Згідно з даними «Дослідження обізнаності та ставлення щодо сімейної форми виховання для дітей та щодо дітей з особливими потребами», (проводилося на замовлення UNICEF), 96% опитаних стверджують, що діти з інвалідністю заслуговують рівноправного місця і підтримки в суспільстві, проте лише 13% готові приймати їх у якості членів родини або близьких друзів і 31% вважає, що у сім'ї така дитина не може отримати достатній догляд і їй буде краще в спеціалізованому дитячому будинку.

Однак, процес інституалізації дітей із інвалідністю виявився досить шкідливим. Інституційний догляд створювався з добрими намірами, вважаючи, що це найкращий спосіб піклуватися про дітей. Проте, виявився досить неефективною формою догляду з точки зору якості та дуже дорогою (5,7 млрд. грн. щорічно витрачається на фінансування інтернатів в Україні та лише 10% цих коштів витрачається безпосередньо на потреби дитини, решта – на оплату праці персоналу, комунальні платежі та інші видатки), у поєднанні з проблемами повного фінансування всіх потреб дитини, порівняно з моделями збереження та підтримки родини на рівні громади та створенням замісних родин [9]. Також, діти в інституційних закладах наражаються на підвищений ризик насильства в порівнянні з іншими дітьми, що є прямим порушення права дитини на захист від насильства, що закріплене в Конвенції ООН про права дитини. Тому, догляд повинен нагадувати сімейне середовище і знаходитися у межах місцевої громади. В деяких випадках діти з особливими потребами можуть потребувати спеціалізованого стаціонарного догляду впродовж тривалого часу, але це має стати виключенням, а не правилом [10].

Отже, система заходів має бути спрямована на максимальну підтримку та допомогу у реабілітації та вихованні кожної дитини, на поліпшення їхньої життєдіяльності, відновлення соціального статусу, досягнення матеріальної незалежності та всебічної інтеграції в суспільство.

1.2. Діти з ВІЛ / СНІД

За період з 1987 року по травень 2019-го офіційно було зареєстровано 341 084 випадки¹ ВІЛ-інфекції серед громадян України. Рівень поширеності ВІЛ у віковій групі 15–49 років оцінювався в 0,94% [11]. За період з 1987 року по грудень 2018 року серед громадян України офіційно зареєстровано 54 858 випадків народження дітей ВІЛ-інфікованими матерями [12]. Протягом 2019 року, зафіксовано 16 257 випадків інфікування ВІЛ, зокрема хворобу виявлено у 112 дітей². На стадії підтвердження діагнозу (з невизначеним статусом) станом на 01.01.2019 року перебувало 4885 дітей (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Динаміка виявлення нових випадків ВІЛ-інфекції (в т.ч. серед дітей), Україна, 2014-2018 рр., осіб

Джерело: Центр громадського здоров'я МОЗ України

Основним шляхом зараження дітей ВІЛ є передача вірусу від матері до дитини. **Станом на кінець 2018 року 13% заражень ВІЛ відбулися від матері до дитини** [13]. За період реалізації Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу [14] на 2014-2018 роки знизилася частота

¹ Не враховано дані по АР Крим з 2014 року та частини території проведення антитерористичної операції з 2015 року.

² До 2019 року в статистиці враховувалися діти, народжені ВІЛ-інфікованими жінками, з невизначеним ВІЛ-статусом. Дані 2019 року по іншій методиці — без врахування кількості дітей, у яких діагноз ВІЛ-інфекції в стадії підтвердження, а лише констатація підтверджених випадків (тому таких випадків лише 112).

передачі ВІЛ від матері до дитини (з 3,9% (у 2013 році) до 2,2% (у 2017 році) також поступово зменшується поширеність ВІЛ серед вагітних (з 0,87% до 0,71%). Система профілактики передачі ВІЛ від матері до дитини в Україні відповідає базовій стратегії ВООЗ [15], основною стратегією програм в Україні визначено Опцію «В+»³.

За відсутності профілактики та лікування від своїх матерів вірус успадковують до 30% новонароджених. Тому профілактика вертикальної трансмісії від матері до дитини має надзвичайно важливе значення. Ризик передачі матері до дитини може бути суттєво зменшуватися за допомогою комплементарних підходів забезпечення антиретровірусних препаратів (як лікування або профілактики) для матері та антиретровірусної профілактики для немовляти та використовуючи безпечну практику надання та безпечне годування.

Згідно з даними ВООЗ [16] оціночна кількість вагітних жінок, які живуть з ВІЛ⁴, і потребують антиретровірусних препаратів для профілактики передачі від матері до дитини в Україні в 2019 році становила приблизно 2500 жінок (від 2200 до 2800 жінок) (табл. 1.1).

---

³ Опція «В+» – це підхід, при якому всі вагітні жінки, які живуть з ВІЛ, незалежно від клінічної стадії ВІЛ-інфекції, отримують 3-х компонентну АРТ не тільки як профілактику під час вагітності, але далі впродовж всього життя, як додатковий спосіб запобігання подальшого поширення ВІЛ, також передбачається виключення грудного вигодовування дитини.

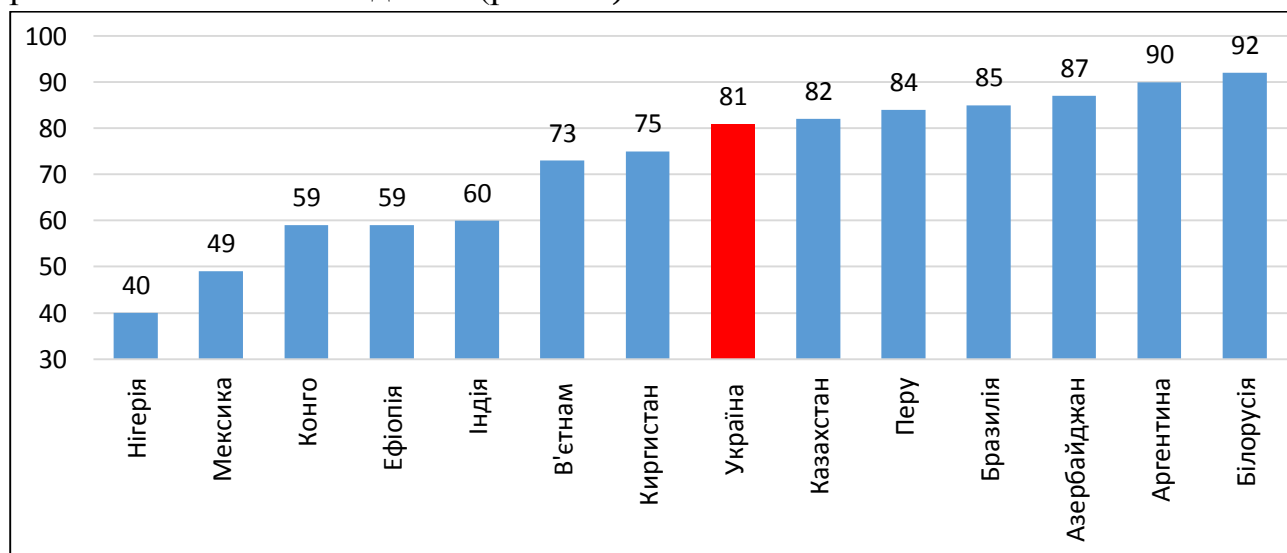
⁴ Кількість вагітних жінок, які живуть з ВІЛ, і потребують АРТ для профілактики передачі від матері до дитини, оцінюється з використанням стандартизованого статистичного моделювання, заснованого на методах UNAIDS / ВООЗ, які враховують різні епідемічні та демографічні параметри та охоплюють національну програму антиретровірусної терапії.

Таблиця 1.1. Оціночна частка жінок, які живуть з ВІЛ і отримують антиретровірусні препарати для профілактики передачі ВІЛ від матері до дитини, Україна, 2010-2019 роки, %

Рік	Кількість вагітних жінок з ВІЛ, які отримували АРТ для запобігання передачі від матері до дитини	Оціночна кількість вагітних жінок з ВІЛ, які потребують АРТ для запобігання передачі від матері до дитини на основі методів ВООЗ	Оціночний відсоток вагітних жінок, які живуть з ВІЛ, які отримували АРТ для запобігання передачі матері-до дитини
2019	2265	2500 [2200-2800]	92 [82-100]
2018	2372	2600 [2300-2900]	92 [81-100]
2017	2691	2900 [2600-3400]	92 [81-100]
2016	2938	3200 [2800-3700]	91 [79-100]
2015	3093	3400 [3000-4000]	91 [79-100]
2014	3262	3500 [3100-4100]	92 [80-100]
2013	3376	3700 [3200-4300]	91 [78-100]
2012	3723	4100 [3500-4900]	91 [77-100]
2011	3631	4000 [3300-4700]	91 [77-100]
2010	3436	3900 [3300-4700]	87 [73-100]

Джерело: [17].

Порівняно з іншими країнами рівень охоплення вагітних АРТ на досить високому рівні, проте все ще не дотягує до рівня високорозвинутих країн, де рівень охоплення понад 95% (рис. 1.4).

Рис. 1.4 Оціночний відсоток жінок, хворих на ВІЛ, які отримують антиретровірусні препарати для профілактики передачі ВІЛ від матері до дитини, %

Джерело: [17].

За даними Центру медичної статистики МОЗ України у 2018 році завагітніло 2 414 жінок, які живуть з ВІЛ (2017 рік – 2 606, 2016 рік – 2 816). На АРТ перебувало 96,5% вагітних, після пологів продовжували лікування 92,3% жінок. Тобто, на сьогоднішній день в Україні успішно приймаються всі заходи для подолання передачі ВІЛ від матері до дитини. При цьому в Україні спостерігається досить висока частка ВІЛ позитивних дітей. Пояснення цього криється в тому, що в **Україні високі ризики зараження ВІЛ серед дітей чітко корелюють із соціальним відторгненням.**

До основних груп ризику з **високою ймовірністю дитячого зараження ВІЛ належать:** діти вулиці, діти, які вживають наркотики, діти, які займаються комерційним сексом, а також діти сироти, діти в установах позбавлення волі, діти в складних життєвих обставинах. Станом на 2015 рік за даними Українського інституту соціальних досліджень ім. Олександра Яременка та ЮНІСЕФ, в Україні понад 123 тисячі [18] дітей перебували у групі ризику зараження ВІЛ/СНІДом. Із них 90 тисяч - це діти вулиці, 15 тисяч вживають ін'єкційні наркотики, понад 5 тисяч займаються комерційним сексом та 13 тисяч підлітків-хлопців мають секс з чоловіками.

Посилює ситуацію критичний рівень необізнаності дітей щодо ймовірності зараження ВІЛ. При тому, що діти вулиці є основною групою ризику зараження ВІЛ, лише чверть (25,3%) [19] дітей вулиці можуть *правильно* визначити шляхи запобігання ВІЛ-інфекції.

Ще одним аспектом вразливості дітей з ВІЛ є недостатній рівень профілактичних утручань за обсягами і за якістю. Рівень тестування на ВІЛ серед вказаних груп ризику є досить низьким. Наприклад, станом на 2018 рік 21,9% підлітків, які вживають ін'єкційні наркотики тестувалися на ВІЛ за останні 12 місяців та отримали результати [19; с. 9]. Серед дітей вулиці цей показник взагалі є вкрай низьким – лише 9,6%. Такий низький рівень охоплення тестуванням призводить до того, що хвороба не ідентифікується вчасно. Зокрема протягом 2017 року третині від загальної кількості виявлених ВІЛ інфікованих дітей було встановлено діагноз ВІЛ-інфекцію на 3-4 стадії [20]. Пізнє встановлення ВІЛ-позитивного статусу негативно впливає на подальший перебіг ВІЛ-інфекції та

результативність лікування, що призводить до зростанню летальних випадків, обумовлених СНІД-індикаторними станами та захворюваннями.

Тому, важливими викликами сьогодення є проведення для дітей вулиці, дітей, які вживають наркотики, дітей, які займаються комерційним сексом, розширених інформаційних кампаній щодо шляхів передачі та запобігання ВІЛ.

57,6% опитаних дітей [21] із групи ризику ніколи не отримували пропозиції пройти тест на ВІЛ, ще 15,3% вважають, що можуть заразитися під час тесту. Це ще раз підтверджує, що необхідно популяризувати серед дитячих груп ризику безпечні поведінкові моделі, а також варто спрямувати зусилля на охоплення всіх дітей із груп ризику профілактичними програмами, адже у 2017 році загальний (оціночний) рівень охоплення підлітків груп ризику профілактичними програмами становив 45% [22].

Варто зазначити, що вразливість дітей з ВІЛ проявляється не лише у разі їх належності до груп ризику, які ведуть асоціальний спосіб життя. Навіть якщо дитина з ВІЛ виховується у родині, це не гарантує їй повноцінного включення у суспільство. Специфіка вразливості сімей, які виховують ВІЛ позитивну дитину проявляється в наступних аспектах:

- неприйняття та уникання людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом, що призводить до соціальної ізоляції. 36% українців [23] змінять своє ставлення (перестануть спілкуватися / уникатимуть спілкування) до свого знайомого, якщо дізнаються, що він має ВІЛ інфекцію. Серед тих, хто змінить своє ставлення до людини, якщо дізнається про її ВІЛ-позитивний статус, 55% пояснюють це страхом інфікуватися.

- обмеження в сфері освіти – проблеми з влаштуванням дітей в дошкільні заклади та школи, протест батьків інших дітей проти навчання дітей з ВІЛ позитивним статусом. За результатами дослідження 20% опитаних категорично проти відвідування ВІЛ-позитивними дітьми однієї школи з ВІЛ-негативними дітьми, 35% вважають таку ситуацію нормальною, 45% відповіли, що це залежить від ситуації, або ще не визначилися [23]. Більшість тих, хто проти, пояснюють свою позицію ризиком інфікування ВІЛ-негативних дітей. Також дуже ймовірно, що серед вказаних вище 45% більшість надали соціально бажану нейтральну відповідь, аби приховати своє негативне ставлення.

- ототожнення сім'ї з ВІЛ-позитивною дитиною із так званими групами ризику (споживачами наркотиків, секс-працівниками, тощо). Таке сприйняття дітей з ВІЛ-позитивним статусом призводить до стигматизації та дискримінації. Зокрема за результатами опитування 24% українців вважають, що *люди, які живуть з ВІЛ/СНІДом, мають бути ізольовані*.

- розголошення ВІЛ статусу дитини поза бажанням дитини/батьків. За результатами дослідження GFK Ukraine 65% опитаних вважають, що люди з ВІЛ *мають право тримати свій діагноз у таємниці* [23].

- обмеження в сфері охорони здоров'я – є такі батьки, які відмовляються від терапії і це ще потребує сильної адвокації задля реалізації права цих дітей на лікування.

Дуже актуальною на сьогодні є важливість спростування міфів для подолання хибних стереотипів і упередженого ставлення до дітей з ВІЛ. Більше того, стереотипні уявлення стосуються не лише ВІЛ інфікованих дітей. Українське суспільство нетолерантне загалом до людей з ВІЛ позитивним статусом. За шкалою соціальної дистанції 69% опитаних згодні допустити їх лише як жителів/гостей України або ж не пускали би їх до України взагалі. І лише 16% опитаних не проти мати людей з ВІЛ позитивним статусом у своєму оточенні як колег, сусідів, близьких друзів та членів родини.

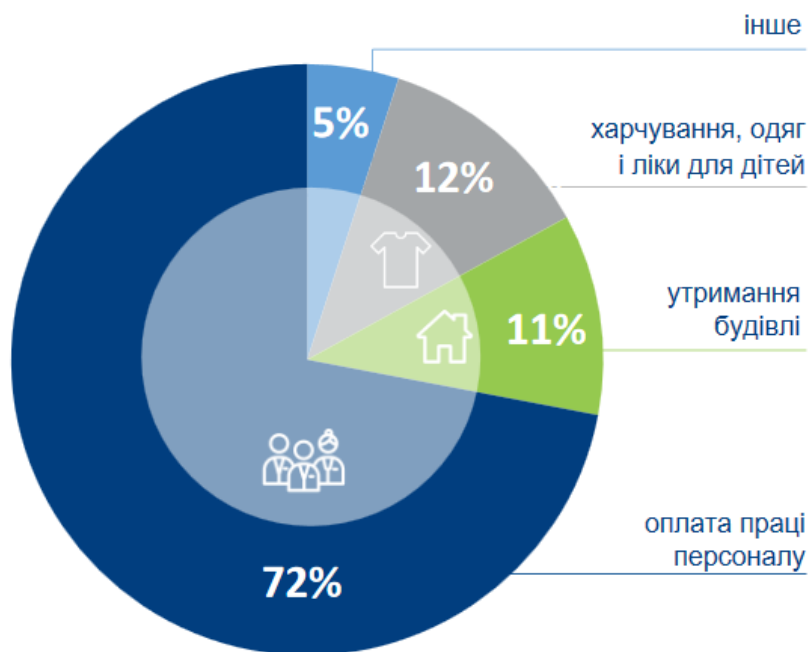
1.3. Діти на державному утриманні

Діти без батьківської опіки та піклування належать до однієї з найбільш вразливих щодо бідності та позбавлень груп дітей. Рівень монетарної бідності таких дітей диференціюється в залежності від місця перебування дитини: інтернатний заклад, дитячий будинок сімейного типу, прийомна сім'я тощо.

За офіційними даними на 01.01.2020 року в Україні функціонувало 697 інтернатних закладів: 535 підпорядковуються Міністерству освіти і науки, 123 – Міністерству соціальної політики та 39 – Міністерству охорони здоров'я [24]. В закладах перебуває 96577 дітей, або 1,4% від дитячого населення. В Національній стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки зазначено, що система інституційного

догляду та виховання дітей є не лише затратною, а й неефективною та шкідливою як для самої дитини, так і для її сім'ї та суспільства в цілому.

Видатки на утримання мережі закладів інституційного догляду та виховання дітей щороку збільшуються. Так, у 2014 році з державного бюджету на утримання таких закладів було виділено 5,1 млрд. гривень, у 2015 році – біля 6,4 млрд. грн, у 2016 році – понад 7 млрд. грн, у 2017 році – 8 млрд. грн, у 2018 році – 8,4 млрд грн, у 2019 році – 11 млрд. грн. При цьому в середньому 72% коштів витрачається на заробітну плату працівників закладів, 16% – на оплату комунальних послуг та утримання будівель і лише 12% – безпосередньо на задоволення потреб дітей, зокрема харчування, одяг, приладдя, лікарські засоби (рис.1.5).

Рис.1.5. Структура витрат інтернатних закладів,%, 2019 р.

Джерело: [25].

Тобто на дітей залишається лише 1,32 млрд. грн на рік. В розрахунку на одну дитину виходить 1139 грн. на місяць, або 38 грн на день (на початок 2020 року в інтернатних закладах перебувало 96577 дітей). Фактична вартість харчування та забезпечення непродовольчими товарами дітей в інституційних закладах майже втричі менша, ніж витрати на харчування дитини, розраховані відповідно до нормативу прожиткового мінімуму. У структурі фактичного прожиткового мінімуму, який у 2019 році становив залежно від вікової групи (до 6 років та 6-17 років) відповідно 3527 та 4322 грн на дитину на місяць, витрати

на харчування складають 52% та 57%, а на харчування та придбання непродовольчих товарів – 75% та 77%. Отже, у 2019 році вартість харчування дитини у фактичному прожитковому мінімумі становила 1834 та 2464 грн (залежно від вікової групи), а на харчування та придбання непродовольчих товарів – 2655 та 3330 грн відповідно [26] (табл. 1.2). Тобто кошти, що виділяються в інтернатних закладах на харчування, одяг і ліки, навіть не покривають потреби в харчуванні дітей.

Таблиця 1.2. Витрати на харчування в інтернатних закладах та в прожитковому мінімумі, грн. на місяць, 2019 р.

Витрати на харчування та непродовольчі товари	
в інтернатних закладах 1139 грн. (12% від 11 млрд грн)	в фактичному прожитковому мінімумі:
	- для дітей до 6 років 2655 грн. (75% від 3527 грн), - для дітей 6-18 років – 3330 грн (77% від 4322 грн).

Джерело: розраховано автором за даними [25; 26].

Навіть з урахуванням спонсорської та благодійної допомоги (яка є епізодичною та надається, як правило, до свят) цілком очевидно, що діти в інтернатних закладах потерпають від монетарної бідності. Також діти, що перебувають в інституційних установах, потерпають від позбавлень, що мають немонетарний характер:

- відсутності первинної та вторинної соціалізації (діти виростають непідготовленими до самостійного життя, не мають необхідних соціальних умінь і навичок; у дітей, особливо віком до трьох років, спостерігається затримка фізичного та психоемоційного розвитку);
- можливості отримання якісної освіти (рівень знань, що отримують вихованці інтернатів, не дає змоги їм конкурувати при вступі до престижних навчальних закладів: загальновідомо, що переважна більшість випускників готуються до ЗНО із репетиторами, а вихованці інтернатів не мають такої можливості);
- відсутності власного житла (переважна більшість вихованців інтернатних закладів та влаштованих у сімейні форми виховання не мають власного житла, а отже, потрапляють практично на вулицю після виходу у самостійне життя).

В порівняно кращому становищі перебувають діти, які проживають в прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, на вихованні в сім'ях опікунів та піклувальників: на їх утримання держава гарантовано виділяє щомісячно суму коштів, яка розраховується як різниця між 2,5 (3,5 для дітей із інвалідністю) прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та розміром призначених пенсії, аліментів, стипендії, державної допомоги на кожну дитину, що істотно знижує ризики монетарної бідності. У 2019 році функціонували 1153 дитячих будинки сімейного типу та 3347 прийомних сімей, у яких виховувалися 7869 та 6187 дітей відповідно [25].

Відсутність житла часто є причиною того, що колишні вихованці інтернатних закладів, народивши дитину, особливо поза шлюбом, приймають рішення віддати її на виховання до інтернату, оскільки не дають собі ради у дорослому житті. Таким чином, відбувається реплікація сирітства, перетворення на замкнене коло, яке дуже важко розірвати. У 2019 році більш як 1900 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, отримали за рахунок субвенції з державного бюджету компенсацію на придбання житла, проте на кінець 2019 року кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які мали право на позачергове отримання житла, склала 30 684 особи (вихованці як інтернатних закладів, так і прийомних сімей і ДБСТ).

Високі ризики потрапляння в інтернатні заклади мають діти, народжені жінками в занадто ранньому віці. В Україні у 2014 р., відповідно до статистичних даних, 626 дітей були народжені дівчатами, яким ще не виповнилося 16 років; у віці 16 років стали матерями 1899 дівчат; у 17 років – 4249. Для порівняння зауважимо, що у 1967-1968 рр. чисельність матерів віком до 16 років не перевищувала 200 осіб [27].

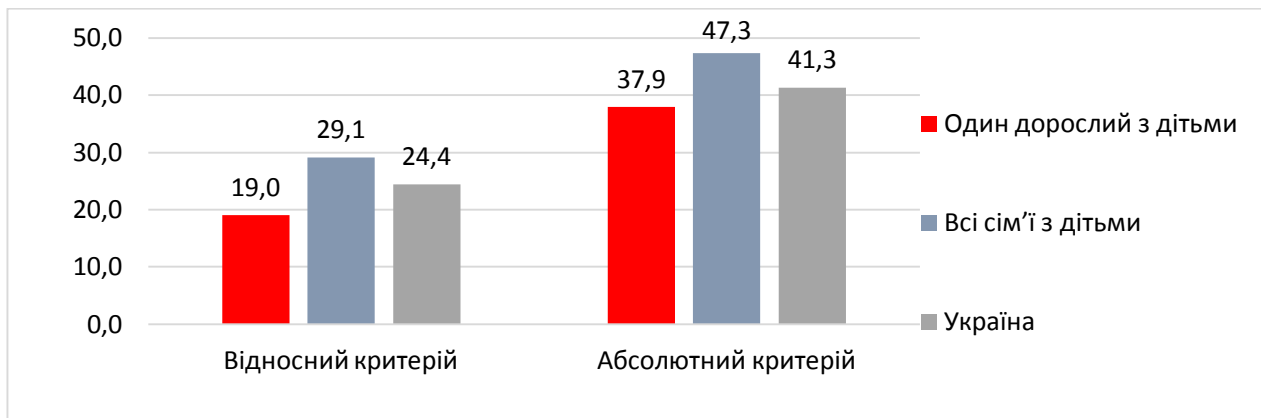
З точки зору бідності та позбавлення найбільш вразливою групою серед дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є діти вулиці: вони не мають бодай мінімального гарантованого доходу, доступу до державних соціальних програм, оскільки ведуть, як правило, асоціальний спосіб життя, а основним джерелом матеріального забезпечення є доходи кримінального чи напівкримінального походження. У відносно кращій ситуації перебувають діти, що мають батьків або інших родичів, проте свідомо ведуть такий спосіб життя.

За умови проведення адекватної політики та роботи з такими дітьми та їх родичами можливо істотно зменшити чисельність саме цієї категорії дітей.

1.4. Діти в неповних сім'ях

Загалом неповних родин за даними опитування умов життя домогосподарств (сім'я, яка в ОУЖД містить у своєму складі дорослу особу з дітьми) в 2019 році було 518945, що становило 3,5% всіх родин України або 9,2% сімей з дітьми, при цьому за даними збірника «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2019 році» сім'ї, у складі яких є діти, які не мають одного чи обох батьків, складають 20,3% всіх сімей з дітьми, що свідчить про проживання дітей з одним з батьків в багатопокілних родин (частка неповних родин з одним дорослим в складі за цим джерелом даних становить 38,6% від їх загального числа) [28]. Найчастіше неповна сім'я складається з жінки та дитини (таких неповних родин 94,9% серед їх загальної кількості): частка неповних сімей, які складаються з чоловіка з дітьми, становить лише 3,3%, ще 1,8% від всіх неповних сімей – це діти без батька і матері, що живуть з родичами. Проте наявність в родині тільки одного з батьків не завжди веде до нижчих доходів і, відповідно, до вищого рівня монетарної бідності в даному типі родин.

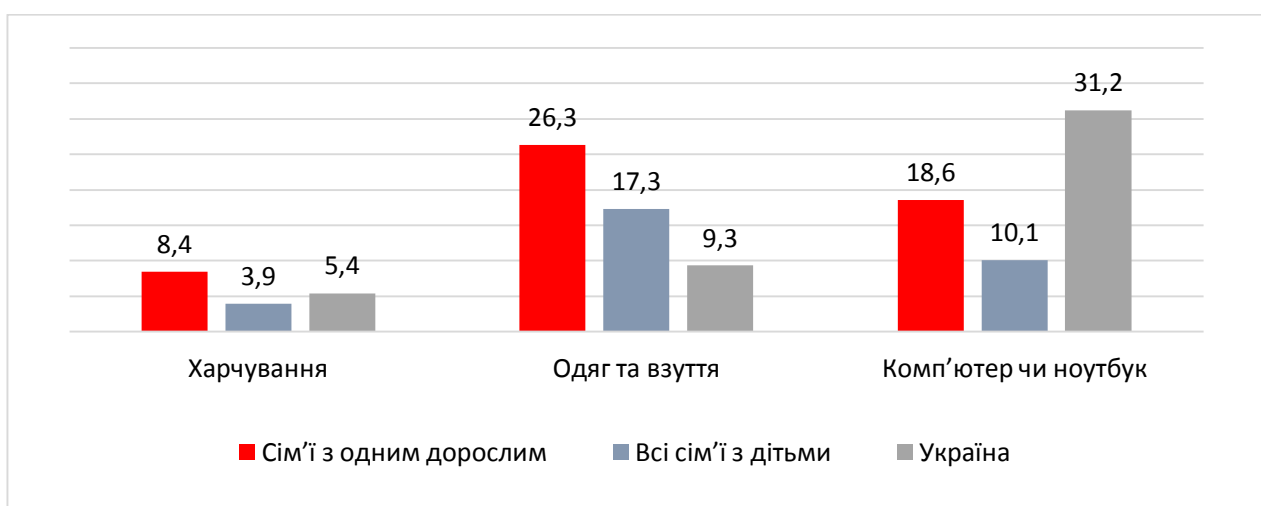
За абсолютним критерієм рівень монетарної бідності в домогосподарствах, що складаються з одного дорослого з дітьми помітно нижче не лише за середньоукраїнський показник, але й значення по всій сукупності домогосподарств з дітьми – 37,9 проти 47,3%. Враховуючи невелику частку неповних родин серед всіх сімей з дітьми, якщо б бідність за абсолютним критерієм в них дорівнювала рівню бідності у всіх сім'ях з дітьми, то загалом кількість бідних, які проживають в домогосподарствах з дітьми, зросла б всього на 1,1% (рис. 1.6).

Рис. 1.6. Рівні бідності за відносним та за абсолютним критеріями, %, 2019 р.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Сім'ї з дітьми, в яких є тільки одна доросла особа, частіше відчують майнові позбавлення і позбавлення в можливості збалансовано харчуватися порівняно зі всіма сім'ями з дітьми чи населенням України загалом, наприклад, нестачу коштів на найнеобхідніші продукти відчують 8,4% неповних сімей проти 3,9% по всіх сім'ях з дітьми; на придбання одягу та взуття дітям за потребою 26,3% проти 17,3%; відсутність коштів на комп'ютер присутня в 18,6% неповних сімей проти 10,1% по всіх сім'ях з дітьми (рис. 1.7).

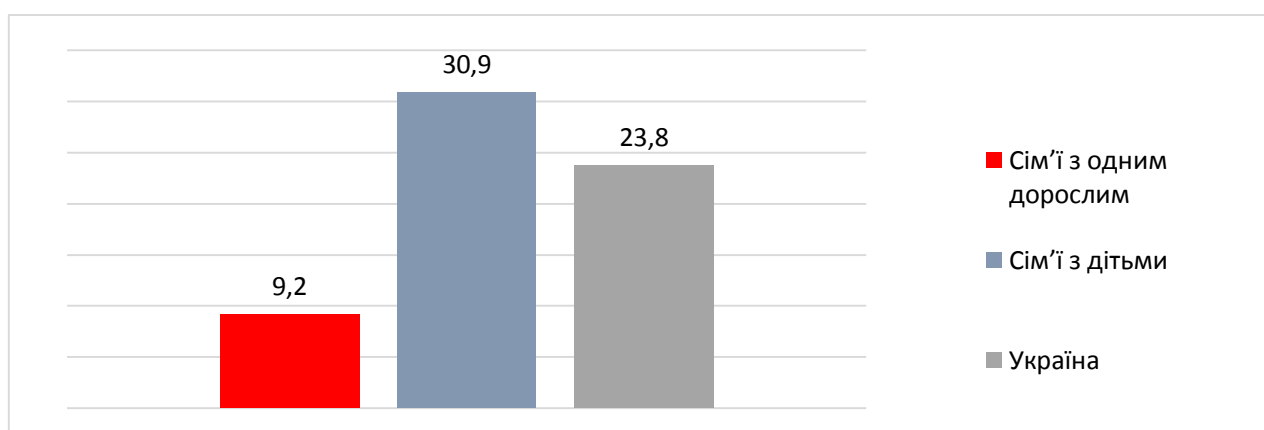
Рис. 1.7. Частка сімей, що відчують нестачу коштів для придбання за потребою товарів, %, 2018-2019 р.

Джерело: [29; 30].

Доцільно зазначити, що частка неповних сімей в 2019 році, де доросла людина працює, становить 84,4%, в той же час частка родин з дітьми з двома і більше дорослими, де хоча б один з них працює, – 95,9%. Найбільше неповних

родин в 2019 році проживало у великих містах – 48,2%, в малих – 26,7%, а в сільській місцевості – 25,1%. Вищу освіту в 2018 році мали 56,8% одиноких батьків (частка сімей з дітьми, де є 2 і більше дорослих, в яких хоча б в одного є вища освіта – 70,5%).

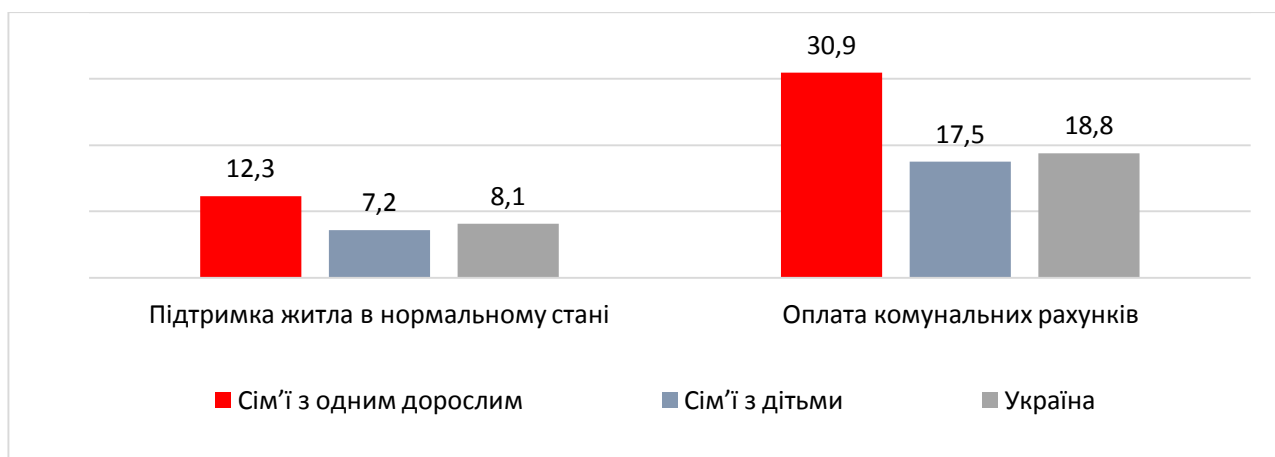
Примітною ознакою неповної сім'ї залишається відсутність автомобіля: мають автомобіль лише 9,2% неповних сімей, що в 2,6 рази нижче значення по Україні та в 3,4 рази нижче значення по всіх сім'ях з дітьми (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Частка сімей, що мають автомобіль, %, 2018 р.

Джерело: [30].

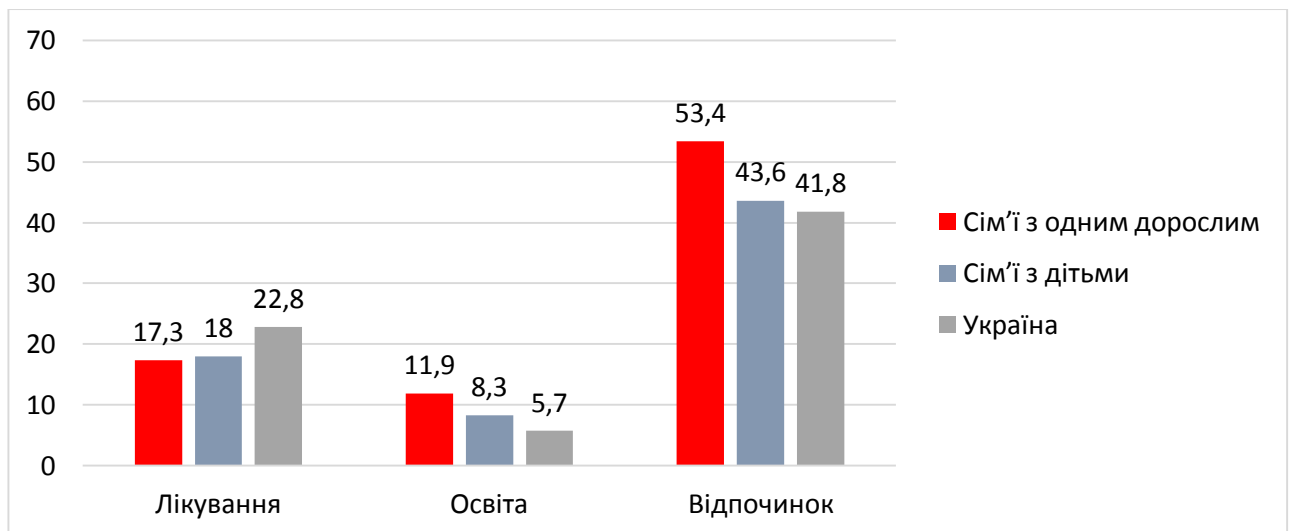
Неповні родини мають більші позбавлення в житлових умовах. Так, 12,3% даних родин через відсутність коштів не можуть підтримувати житло в нормальному стані (що в 1,8 рази більше за середньоукраїнське значення), 30,9% не мають достатньо коштів на оплату комунальних рахунків проти 17,5% по всіх домогосподарствах з дітьми (рис. 1.9).

Рис. 1.9. Частка сімей, що відчувають нестачу коштів для наступних цілей, %, 2019 р.

Джерело: [29].

Діти з неповних сімей не перебувають у гіршому становищі в доступі до медичних послуг, ніж сім'ї з дітьми загалом, проте мають вищий рівень позбавлень у доступі до освіти і оздоровлення. Недостатність коштів для лікування відмічають 17,3% неповних сімей (середньоукраїнське значення 22,8%), недостатність коштів для отримання будь-якої професійної освіти в 11,9% даних родин, а недостатність коштів для тижневого сімейного відпочинку не вдома щонайменше один раз на рік характерна для 53,4% (рис. 1.10).

Рис. 1.10. Частка сімей, що відчують нестачу коштів для оплати необхідних послуг лікаря, отримання будь-якої професійної освіти, тижневого сімейного відпочинку не вдома щонайменше один раз на рік, %, 2019 р.

Джерело: [29].

Окрім монетарної і немонетарної бідності, для дітей з неповних сімей характерні вищі ризики соціального відторгнення через психологічні проблеми, зокрема проблеми родинного дискомфорту, спілкування з однолітками та дорослими, які посилюються у підлітковому періоді.

1.5. Діти трудових мігрантів

Міграція часто пояснюється бажанням покращити добробут своєї сім'ї та забезпечити кращі можливості для дітей у довгостроковій перспективі. Україна є країною трудових мігрантів, загальна чисельність українських трудових мігрантів, які одночасно працюють за кордоном становить близько 3млн. осіб [31]. Низький рівень оплати праці в Україні понад 80% трудових мігрантів назвали основною причиною працевлаштування за кордоном [32].

Грошові перекази, надіслані батьками додому, можуть сприяти збільшенню споживання, фінансувати навчання дітей, забезпечити їм належну медичну допомогу та краще житло [33]. За оцінками Національного банку України, в 2019 році обсяг приватних переказів (офіційними та неофіційними каналами надходження) в Україну з-за кордону становив близько 12 млрд дол., що складає майже 8% ВВП країни [34]. Тож діти трудових мігрантів, які залишаються вдома, здебільшого не потерпають від монетарної бідності. Серед тих, хто відповів, що один з батьків «працює за кордоном» більша частка тих, хто вважає свою родину заможною [35]. Окрім покращення матеріального становища, до позитивних змін для дітей, чиї батьки поїхали на заробітки, можна також віднести формування самостійності дітей та підвищення у них відповідальності.

Хоча міграція може сприяти досягненню фінансової стабільності сімей, дослідження вказують, що відсутність батьків поруч може завдати значної шкоди соціальному та психологічному розвитку дитини [36]. В Україні інформація про дітей трудових мігрантів, про їхні життєві умови, проблеми, із якими стикаються такі діти, обмежена. За оцінкою різних джерел від 200 тис. [37] до декількох мільйонів українських дітей [38] мають одного чи обох батьків, що працюють за кордоном. За результатами дослідження «Зовнішня трудова міграція населення України», проведеного у 2008 році. Держкомстатом та Українським центром соціальних реформ за підтримки Фонду Open Ukraine, представництва Міжнародної організації міграції (МОМ) в Україні, 54,55% опитаних заробітчан відповіли, що мають дітей.

Діти трудових мігрантів перетворюються на соціальних сиріт, яких в останні роки називають «євросироти». З від'їздом батьків на заробітки за кордон змінюється соціальне оточення дитини, її звички та цінності. Прагнення батьків покращити життєві шанси своїх дітей у майбутньому мають свої наслідки для дітей. Члени сім'ї трудових мігрантів вимушені жити окремо, внаслідок чого відсутність батьків може завдати шкоди соціальному та психологічному розвитку дитини. Надмірне спілкування з однолітками та відсутність контролю з боку дорослих нерідко може призводити до додаткових проблем, які проявляються у девіантній поведінці, конфліктах з оточуючими, вживанні алкоголю, тютюнопалінні, тощо.

Тому не дивно, що з від'їздом батьків на заробітки у багатьох учнів значно погіршуються успішність навчання. За результатами анкетування [35, с. 27] випускників шкіл, проведеного 2016 року **середній бал ЗНО випускників, у яких обоє батьків працюють за кордоном, приблизно на 10 балів** (а це 10% усієї шкали оцінювання) **нижчий**, ніж у їх однолітків, в кого батьки працюють в Україні.

Статус зайнятості матері має сильніший зв'язок із результатами ЗНО, ніж статус батька як у позитивний бік (коли мати працює в Україні), так і в негативний (коли мати працює за кордоном) [35, с. 28]. Тенденція до фемінізації трудової міграції в Україні має негативні наслідки. Характерно, що в ситуації, коли на мати працює за кордоном результати ЗНО є гіршими (незалежно від статусу батька), ніж коли за кордоном працює батько. Найгірші оцінки у тих учнів, у кого батько працює за кордоном, а мати не вказана серед осіб, які виховують (в середньому 136,1 балів).

Діти трудових мігрантів часто мають психологічні проблеми. За результатами якісного дослідження [39] проведеного серед дітей від 12 до 17 років, в кого батьки працюють за кордоном більшість скаржаться на психологічні проблеми, а частина з них удається до ризикованої поведінки через недостатній догляд та підтримку з боку їхніх тимчасових опікунів, навчальних закладів та (або) соціальних служб.

В результаті досвід тривалого перебування без батьків стимулює до відтворення подібних життєвих стратегій дітьми мігрантів у майбутньому.

1.6. Діти, постраждалі від військового конфлікту

Військовий конфлікт на Сході України, що розпочався у 2014 р. і триває досі, так чи інакше торкнувся майже кожної дитини. За даними з різних інформаційних джерел в 2021 році конфлікт все ще продовжує загрожувати більш ніж півмільйона дітей [40]. Так, за даними ЮНІСЕФ понад 50 тис. дітей проживають у 15-ти кілометровій зоні вздовж лінії розмежування, а біля 15 тисяч – в 5-кілометровій зоні [41]⁵ (рис. 1.10), більш ніж 116 тисяч належать до категорії внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) [42; 43], 2038 дітей військовослужбовців, чиї батьки загинули в зоні проведення антитерористичної операції / операції об'єднаних сил на сході України (далі – АТО / ООС) [44], 68 дітей набули каліцтва від мін [45]. І якщо на кінець 2018 р. тільки біля 8 тисяч дітей офіційно отримали статус дитини, постраждалої від військового конфлікту [46], то вже на середину 2021 р. понад 49 тис. дітей отримали цей статус [43].

Військовий конфлікт як чинник, що загрожує життю та добробуту населення, найчастіше сприймається через матеріальний вимір:

- ✓ втрата (повна або часткова) джерел доходів та майна,
- ✓ недостатність коштів для забезпечення найнеобхідніших потреб, таких як харчування та евакуація до безпечних зон,
- ✓ не можливість отримання державної соціальної підтримки (матеріальних виплат та соціальних послуг).

---

⁵ Дослідження проводилося на підконтрольній Україні території, тож інформація стосовно кількості дітей та відстані їх місця проживання від лінії зіткнення з боку території, підконтрольних бойовикам, відсутня. Також нагадаємо, що Державна служба статистики не збирає дані щодо населення, яке проживає на непідконтрольних територіях Донецької і Луганської областей.

Рис.1.10. Лінія розмежування конфліктної зони на території України (станом на серпень 2020 р.)

Джерело: [47].

З іншого боку, війна спричиняє цілий комплекс немонетарних ризиків бідності:

- ✓ пряма загроза життю та фізичні травми через контакти із вибухонебезпечними предметами, а також ризик сирітства (в т. ч. соціального);
- ✓ психологічні загрози через близькість до бойових дій (і навіть залучення до участі в них) та будь-які форми насилля (насамперед, обмеження вільного пересування, полон та інші);
- ✓ обмеження вільного доступу до усіх соціальних сфер - насамперед медичних товарів та послуг, сфери освіти, культури та спорту тощо.

Крім того, для сімей з дітьми, котрі в Україні традиційно визнано однією із найбільш соціально вразливих категорій населення, військовий конфлікт виступає підсилюючим фактором бідності.

Узагальнивши наявну інформацію щодо рівня та якості життя дітей, а також ролі військового конфлікту в їх житті, авторами було запропоновано розподілити дітей на наступні групи, залежно від їх вразливості до бідності внаслідок військового конфлікту:

1. діти в зоні ООС – *група із найвищими та прямими ризиками:*

- ✓ діти, котрі проживають у 15-ти км зоні від лінії розмежування на територіях, підконтрольних Україні;
- ✓ діти, які проживають у інших районах Донбасу, контрольованих урядом України;
- ✓ діти, які проживають на територіях Донбасу, непідконтрольних Україні (окуповані території).

2. діти поза зоною ООС – *група із мінімальними та опосередкованими ризиками:*

- ✓ діти – ВПО;
- ✓ діти учасників та загиблих в АТО / ООС;
- ✓ інші діти⁶.

За даними ЮНІСЕФ сім'ї з дітьми, котрі проживають у 15-ти км зоні від лінії⁷ розмежування на підконтрольних Україні територіях, **найбільше потерпають від безробіття**, оскільки в деяких населених пунктах відсутня будь-яка можливість працевлаштування та **зруйнованої інфраструктури**, а також наражаються отримати каліцтво та втратити життя через **близькість / поширення мін та інших боєприпасів**. Так, в 2017 році основною причиною смертей і травм унаслідок конфлікту в Україні серед дітей були наземні міни, ВЗВ і боєприпаси, що не вибухнули (НВБ) [43]. На них припадало понад 60% усіх зареєстрованих випадків. До того ж багато дітей залишилися з інвалідністю на все життя.

---

6 Інші діти – діти, котрі не мають власного досвіду перебування в зоні ООС та щодо евакуації звідти, не мають близьких родичів на території Донецької та Луганської областей; їх причетність до військового конфлікту на Донбасі визначається загальною поінформованістю чи особистою зацікавленістю щодо ситуації.

7 Лінія розмежування, що визначена в Мінських угодах, простягається на 450 км вздовж зони, де виключається застосування важкої зброї.

Також через зруйновану інфраструктуру сім'ї з дітьми **позбавлені** вільного **доступу до питної води**: за даними компанії «Voda Donbasa» тільки біля селища Гольмівського у 2019 році було зафіксовано 67 випадків руйнування водопровідної інфраструктури [48].

Не меншу загрозу для нинішнього та майбутнього добробуту дітей, котрі проживають в зоні ООС, становить **обмеження доступу до базових медичних, освітніх та соціальних послуг**. Наприклад, доступ дітей до освіти обмежений не лише через загрози життю внаслідок періодичних обстрілів поблизу навчальних закладів або по дорозі до школи, а й тому, що за період військового конфлікту багато закладів освіти були пошкоджені [49]. За даними дослідження «Education Cluster Strategy Ukraine» 74% навчальних закладів у межах 5 км від лінії зіткнення повідомили, що вони або не мають належного безпечного простору (бомбосховища), або мають, але не можуть використовувати їх у зв'язку з тим, що вони належно не обладнані. При цьому у період із січня 2017 року по серпень 2019 року було здійснено 82 збройних напади, внаслідок чого були пошкоджені навчальні заклади (5 із них неодноразово) [50].

Крім того, для дітей в зоні ООС часто ризики бідності та відторгнення є подвійними, бо до монетарних позбавлень додаються немонетарні: коли родина не маючи неможливості отримати безкоштовні медичні послуги й ліки в своєму населеному пункті, не має коштів не тільки на те, щоб добратися до найближчого медичного закладу, а й ризикує в дорозі потрапити під обстріли, або ж взагалі змушена обирати між купівлею їжі чи придбанням медикаментів.

Для сімей з дітьми, які проживають в інших районах Донбасу, контрольованих урядом України, також надзвичайною проблемою є доступ до великих міських центрів з іншого боку лінії розмежування. Багатьом зараз необхідно долати значні відстані аби задовольнити свої основні потреби, наприклад, щоб отримати спеціалізовані соціальні послуги [49]. Про існування нагальної потреби в отриманні спеціалізованих соціальних послуг в своєму звіті зазначає ЮНІСЕФ. Так, у 16,7% дівчат та 10,35 хлопців у віці від 13 до 17 років, котрі проживають на підконтрольних урядові територіях Донецької та Луганської областей, є ризики розвинення клінічного рівня тривожності, депресії, розладів посттравматичного стресу, спричинення собі шкоди та

суїцидальність; у 8,5% дівчат та 18,5% хлопців виявлено високий рівень поведінкових проблем, таких як правопорушення, фізична агресія, вживання токсичних речовин та ризикована сексуальна поведінка [51].

Сім'ї з дітьми, які проживають на окупованих територіях Донбасу, на додачу до вище викладених мають й інші специфічні проблеми, зокрема:

- ✓ складна процедура реєстрації народження дітей із окупованих територій, незважаючи на прийняття закону, згідно з яким документи, що підтверджують факт народження дитини на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, є дійсними;
- ✓ шкільні сертифікати, видані фактичною владою на окупованих територіях, не визнаються українською державою. За оцінками Education Cluster Strategy, з початку конфлікту кількість дітей та молоді, які отримали шкільні сертифікати в так званих ДНР і ЛНР і не пройшли сертифікацію в Україні, становить 120 тисяч (враховуючи 9-й та 11-й класи) і до 2020 року може зрости до 140 тис., якщо така ситуація збережеться [44].

Діти поза зоною ООС мають менші та опосередковані ризики бути депривованими або збідніти через військовий конфлікт, і хоча серед можливих загроз до бідності домінують чинники нематеріального характеру, саме матеріальні проблеми стають їх основою. Так, з майже 1,5млн. внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей і АР Крим понад 197 тис. були діти [52], значна частка яких стикнулися з проблемою соціального виключення у зв'язку із раптовою бідністю сім'ї, відсутністю належних умов проживання, нестачею коштів для забезпечення якісної освіти та розвитку. За даними звіту «Про становище внутрішньо переміщених осіб» середньомісячний дохід на особу серед сімей ВПО значно нижчий за середній дохід серед усіх українських домогосподарств (3631 і 5398 грн. відповідно), до того ж ці сім'ї продовжують залежати від державної допомоги, оскільки в структурі їх доходів вона посідає друге місце [53].

Соціальної підтримки потребують діти, чий батьки є ветеранами / учасниками бойових дій або дійсними військовослужбовцями, які перебувають у зоні проведення АТО / ООС. Для таких дітей держава не

передбачає якихось окремих програм соціальної підтримки, тільки у разі загибелі / смерті інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві, сім'я отримає одноразову грошову допомогу [54; 55]. Станом на 1 січня 2019 року кількість дітей УБД – учасників АТО / ООС склала 12 567 осіб [56].

Також діти УБД – учасників АТО / ООС мають низку пілг, зокрема, щодо вступу до державних і комунальних вищих та професійно-технічних навчальних закладів України для навчання за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів. Але як визначають фахівці для таких дітей військовий конфлікт здебільшого позначається на психологічному стані – постійні хвилювання за життя та здоров'я батька / матері, позначаються і на їх здоров'ї. І не завжди сім'ї з дітьми можуть самотійно подолати існуючі проблеми.

І остання категорія дітей постраждалих від військового конфлікту на сході України, виокремлена в нашому дослідженні – все українські діти. Тут вже не йде мова про загрози життю, чи раптову бідність внаслідок втрати батьками майна і роботи, тут йдеться про постійний психологічний дискомфорт, викликаний обговоренням ситуації на Донбасі в ЗМІ, в навчальних закладах, в родині тощо.

Отже, діти, які проживають у зоні проведення ООС, найбільше наражаються на ризик бідності в усіх її проявах, тоді як усі інші діти мають мінімальні та опосередковані ризики збідніти або бути позбавленими доступу до якихось сфер життя через військових конфлікт що здебільшого знаходяться в площині немонетарного виміру. За результатами проведеного дослідження автори побудували інфографік проявів бідності серед сімей з дітьми, постраждалими внаслідок військового конфлікту на сході України (табл. 1.3).

**Таблиця 1.3. Монетарні ознаки бідності серед дітей, що зазнали впливу
військового конфлікту на сході України**

	Діти в зоні ООС	Діти поза зоною ООС, в т. ч.:		
		діти ВПО	діти учасників / загиблих в зоні ООС	інші діти
Ознака бідності внаслідок військового конфлікту				
1. недостатність коштів на вирішення житлових проблем (повна втрата, аварійний стан, вимушена оренда)	+++	+++	+	+
2. втрата батьками джерел трудових доходів	+++	++	+	+
3. недостатність коштів для харчування	+++	+	0	0
4. відсутність вільного доступу до соціальних виплат / допомог, в першу чергу на дітей	+++	+	0	0
5. відсутність вільного доступу до спеціальних соціальних програм (н-д, безкоштовні ліки для дітей із цукровим діабетом, ВІЛ / СНІД тощо)	+++	+	0	0
6. недостатність коштів для евакуації	+++	0	0	0
Ознака позбавлення внаслідок військового конфлікту				
1. ризик втрати батьків, близьких членів родини та родинних зв'язків	+++	+	+++	+
2. психологічні травми	+++	++	++	+
3. фізичне насилля та травми (в т. ч. сексуальне, перебування в полоні, залучення до бойових дій тощо)	+++	++	0	0
4. відсутність можливості вільно пересуватися	+++	+	0	0
5. дискримінація за новим місцем проживання (неможливість / складність налагодити контакти з однолітками)	0	+++	+	0
6. відсутність вільного доступу до закладів соціальної сфери (медицини, освіти, культури, спорту, оздоровлення та відпочинку)	+++	0	0	0
7. відсутність вільного доступу до можливості отримати будь-яку професійну освіту	+++	0	0	0
8. неможливість вільно отримати юридичні документи (свідоцтво про народження, громадянство, паспорт громадянина України)	+++	0	0	0

+++	Високий ризик прояву
++	Середній ризик прояву
+	Низький ризик прояву
	Відсутній ризик

Джерело: побудовано автором на основі джерел [40-56].

Таким чином, на сьогодні військовий конфлікт в Україні - одна із детермінант бідності, оскільки він обумовлює та підсилює ризики настання бідності (як монетарної, так і не монетарної). Серед сімей з дітьми найбільше наражаються на бідність внаслідок військового конфлікту сім'ї з дітьми, що проживають в зоні ООС та переселенці. Державна соціальна підтримка в частині запобігання бідності та позбавлень цих категорій сімей з дітьми має бути

рівномірно розподілена між матеріальною допомогою та соціальними послугами. В той же час для запобігання бідності серед інших категорій сімей з дітьми, постраждалими від військового конфлікту, більш дієвими заходами соціальної підтримки мають стати соціальні послуги.

1.7. Діти ромів

Серед сімей з дітьми національних меншин традиційно складним є питання ромських сімей. Внаслідок соціально-економічних, культурних та історичних причин більшість ромів належать до найбідніших прошарків населення, коли не вистачає грошей навіть на придбання продуктів харчування, не кажучи про інші товари першої необхідності. Для ромських сімей характерний високий рівень монетарної бідності, як результат високого рівня безробіття, відсутності документів. За даними дослідження «Декада інклюзії ромів 2005-2015 рр.», проведеного в країнах Центральної Європи рівень бідності серед ромського населення становить 92,3%. Серед ромів розповсюджене безробіття: із сотні ромів, опитаних в Україні у 2018 році Коаліцією ромських НУО, близько половини безробітні [57].

У деяких економічно неблагополучних районах України, наприклад сільських або приміських районах Закарпатської області, рівень безробіття серед общин ромів один із респондентів оцінив у 95% [57]. Відповідно, діти змушені допомагати батькам заробити хоч якісь ресурси, не останніми способами заробітку є жебрацтво чи збирання металу. Жіночий фонд «Чіріклі» надає інформацію про те, що 40% ромів, які контактують із ромськими медіаторами (а це майже 20 670 осіб), не мають ідентифікаційних документів, що також робить практично неможливим знаходження постійної роботи [58].

Окрім тотальної монетарної бідності, ромські діти мають багато позбавлень, що ведуть до високої немонетарної бідності. Ромські діти позбавлені нормальних житлових умов: житло в основному не тільки не оснащенні водопроводом, опаленням та електрикою, а навіть не має теплої підлоги. Майже 60% ромського населення мешкають у будинках, не придатних для проживання [59], у яких порушуються або взагалі не дотримуються санітарно-гігієнічні

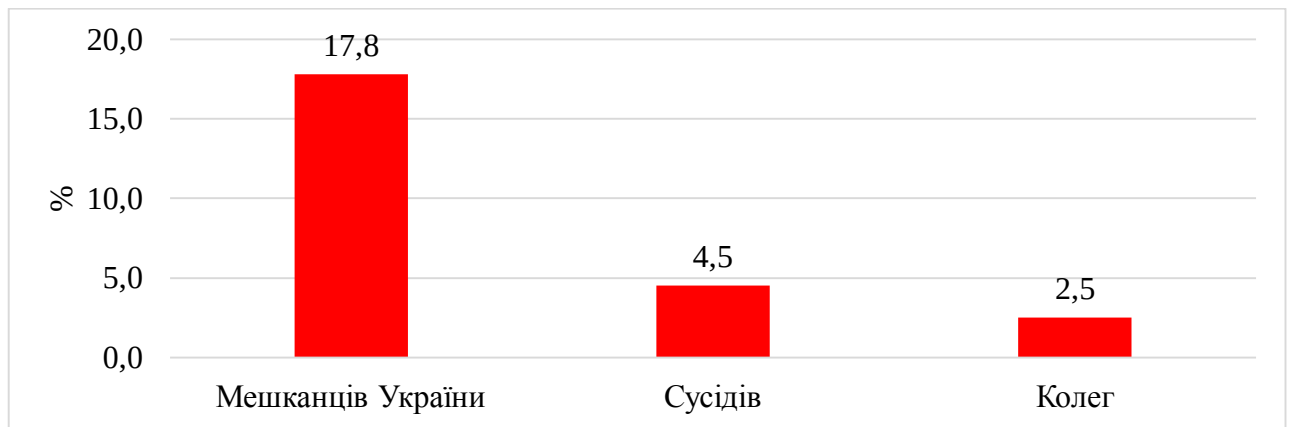
норми, що призводить до поширення хвороб.

Особливо важке становище ромських сімей в холодну пору року. Майже всі сім'ї потребують кращого житла або ремонту своїх осель. Більшість ромських сімей живуть в аварійних будинках по 2-3 сім'ї в одній кімнаті, близько 9000 осіб не мають реєстрації місця проживання, з них, 400 сімей не мають будинків і мешкають у наметах; 3424 сімей потребують коштів на ремонт своїх осель, близько 5400 сімей живуть у жахливих умовах (в одному будинку 5-10 сімей). До того ж, місця скупченого проживання ромів не обладнані централізованим водопостачанням та каналізацією [59].

Багато дітей ромів й досі мають позбавлення в доступі до освіти: опитування ромів, яке проводилося у 2018 році показало, що більше чверті сімей ромів з однією або більше дітьми мають дітей шкільного віку, які не відвідують школу. Цілком ймовірно, що неписьменність і невідвідування школи особливо гостро відчуються серед тих, хто займається сезонною трудовою міграцією, і їхніх дітей, хоча про цю частину населення мало відомо [57]. Відсутність теплового одягу, знуцання інших дітей, несистематичне відвідування школи через допомогу батькам, а також раннє заміжжя дівчат [59] ведуть до того, що відсоток ромських дітей, які отримують повну середню освіту, є непропорційно малим у порівнянні з рештою населення [60].

Не менш важливою проблемою ромських родин є позбавлення в дозвіллі дітей. Після школи деякі діти змушені працювати, щоб допомогти своїй родині. В іншому випадку діти просто граються на вулиці.

Ромські діти мають найбільші проблеми із соціальним відторгненням. За даними Інституту соціології суспільство не готове прийняти ромів (наприклад, в 2018 році тільки 2,5% респондентів згодні допустити ромів як колег по роботі [61], 17,8% як мешканців України, 4,5% як сусідів). Іноді перешкодою на шляху адаптації дітей національних меншин до укладу життя українців виступає мовний бар'єр (рис. 1.11).

Рис. 1.1. Частка населення України, яке згодне прийняти ромів, як: ,%, 2018 р.

Джерело: [61].

1.8. Діти вулиці

Офіційна статистика щодо чисельності «дітей вулиці» відсутня, оцінити кількість дітей вулиці досить складно. За даними Міністерства соціальної політики України, таких дітей нараховується близько 11 тисяч (станом на 2014 рік) [62]. У 2018 році Unicef спільно з УІСД ім. О. Яременка оцінювали чисельність підлітків (10-19 років), які більшу частину часу проводять на вулиці, на рівні 76 000 осіб [22], серед яких орієнтовно 24000 дівчата та близько 52000 – хлопці. За даними Благодійного фонду UWCF [63] оціночна кількість дітей вулиці становить 100 тисяч осіб. За офіційною статистикою в Україні діє 91 центр обліку бездомних громадян, у яких протягом 2019 року надано соціальні послуги 2 172 578 особам [64]. При цьому за 2017 році у Києві в державний центр соціально-психологічної реабілітації звернулось лише 70 дітей вулиці.

Контингент дітей вулиці щороку поповнюється за рахунок дітей, покинутих батьками, дітей, які самі залишили сім'ї або інтернатні заклади, дітей після установ позбавлення волі, дітей в складних життєвих обставинах, тощо. Однозначно категорія дітей без постійного місця проживання потрапляє на задвірки суспільства в андерклас. В результаті діти вулиці є найбільш вразливою категорією дітей в Україні. Кумульовані ризики відторгнення є максимально високими саме для дітей вулиці. За результатами дослідження GFK Ukraine [65], рівень схильності безпритульних до ризикованої поведінки становить 81%. Такий високий рівень згоди на ризиковані пропозиції (наприклад, працювати без

офіційно оформленого трудового договору, знайомитися з заможними людьми для зустрічей або шлюбу, піти в гості або сісти в автомобіль до малознайомої людини, виконати незаконну роботу, спробувати наркотичні речовини, взяти участь в еротичних фотосесіях або працювати в секс-бізнесі, взяти участь у військовому конфлікті) пояснюється необхідністю виживання в існуючому соціальному середовищі. Більше того, 62% опитаних дітей вулиці вже отримували подібні пропозиції.

За рахунок наднизьких життєвих шансів діти вулиці часто не охоплені освітою, мають високі ризики втягнення у злочинну діяльність, що в результаті призводить до високих ризиків ув'язнення. Також діти вулиці особливо вразливі до сексуальних домагань і експлуатації, торгівлі людьми та насильства, що в результаті призводить до небажаної підліткової вагітності, поширеності ВІЛ та інших хвороб, які передаються статевим шляхом.

Переважно саме діти вулиці поповнюють невтішну статистика *дитячого алкоголізму і наркоманії*. 88% підлітків, які проживають або працюють на вулиці, мають досвід споживання алкоголю [66], 40% підлітків вулиці курили марихуану або гашиш. Кожен четвертий підліток вулиці (27,5%) вживав наркотики неін'єкційним шляхом протягом останніх 30 днів. Досвід вживання ін'єкційних наркотиків серед підлітків, які живуть та працюють на вулиці, мають 1-2% контингенту [22, с.3].

Серед підлітків вулиці (за даними 2017 р.) рівень поширеності *ВІЛ-інфекції* становив близько 1% [22, с.12]. При цьому більшість безпритульних дітей перебувають в групі ризику зараження ВІЛ. Це пояснюється тим, що вони мають високий рівень сексуальної активності, практикують часту зміну партнерів і ризиковані статеві практики. Серед підлітків, які живуть та/або працюють на вулиці, 57% [67] мали статеві контакти з особами протилежної статі. Ускладнює ситуацію поширена серед дітей вулиці практика незахищених сексуальних контактів з випадковими сексуальними партнерами (можливо за винагороду), яка значно збільшує ризик інфікування ВІЛ та іншими захворюваннями, які передаються статевим шляхом. При цьому лише 9,6% дітей вулиці робили тест на ВІЛ протягом останніх 12 місяців та отримали його результат [66].

Діти вулиці часто є залученими до негативних стратегій **злочинності**. У структурі злочинності неповнолітніх частка злочинів, що вчиняються безпритульними й бездоглядними, становить майже 15% [68]. Практика здійснення правопорушень для дітей вулиці є одним із основних способів виживання. До основних правопорушень, які здійснюють діти вулиці відносяться: крадіжки, грабежі, розбійні напади, хуліганство, шахрайство. Злочини мають переважно груповий характер, більшість злочинів мають корисливу мотивацію (65,0%) [68]. Паттерни виживання за рахунок злочинних дій провокують до повторного відтворення подібних стратегій. Тому спостерігається висока питома вага рецидивної злочинності серед дітей вулиці (серед бездоглядних становить до 20–25%, серед безпритульних – до 70%) [68].

При цьому діти вулиці мають найвищі ризики стати жертвами злочинної діяльності інших осіб, так як це найменш захищена категорія дітей. За даними ГПУ у 2018 році виявлено 7 організованих груп за участю неповнолітніх, в які входили, 20 неповнолітніх. Близько 25% крадіжок і грабежів [68], здійснених дітьми вулиці, вчинено внаслідок підбурювання з боку дорослих. Також діти вулиці частіше страждають від торгівлі людьми, зґвалтувань, сексуальної експлуатації, втягнення у заняття жебрацтвом.

1.9. Діти як джерело доходів

Крайніми формами негативних життєвих стратегій, в яких фігурують діти є використання дітей як джерела доходів. Діти можуть виступати джерелом доходу удвох випадках: перший – коли потрапляють до рук кримінальних контингентів, другий – використовуються батьками заради подолання бідності. Використання дітей батьками для спроби подолання бідності характерне переважно для неблагополучних та маргінальних сімей з соціальними та психічними відхиленнями. В таких сім'ях прослідковується сукупність деструктивних проявів у батьків: девальвації моральних цінностей, критична меркантильність, крайня форма психологія утриманства, погоня за легкою наживою, в крайніх випадках наявність серйозних психічних відхилень (рис. 1.12).

Рис. 1.12. Передумови та наслідки використання дітей як джерела доходу
Джерело: Авторська розробка

До негативних стратегій подолання бідності можна віднести наступні: дитяча праця, торгівля дітьми, сексуальна експлуатація дітей. При використанні дітей для матеріальної вигоди порушуються права дітей, їх перетворюють на товар, який можна продати, купити, перемістити і перепродати.

Дитяча праця

У короткостроковій перспективі дитяча праця підвищує прибуток родин та їхні шанси на виживання. Однак у довгостроковій перспективі, дитяча праця укорінює родинні злидні. За результатами «Національного обстеження дитячої праці в Україні 2014 – 2015 рр.» кількість дітей, залучених до дитячої праці становить 264,1 тис. осіб [69], із них 164,9 тис. – хлопчики і 99,2 тис. – дівчатка. На небезпечній роботі було зайнято 76,4 тис. дітей, із них 20,1 тис. дівчат і 56,3 тис. хлопців.

В останні роки в Україні наймасовішим фактом дитячої праці є залучення дітей до видобутку бурштину. Факти не відкриття шкіл першого вересня ставали буденністю в деяких районах, адже видобутком каміння займалася абсолютна більшість мешканців віком від 10 до 70 років [70]. Нелегальні бурштинокопачі залучають підлітків до одного з найприбутковіших нелегальних заробітків в Україні часто поза волею батьків. Діти прогулюють школу заради заробляння

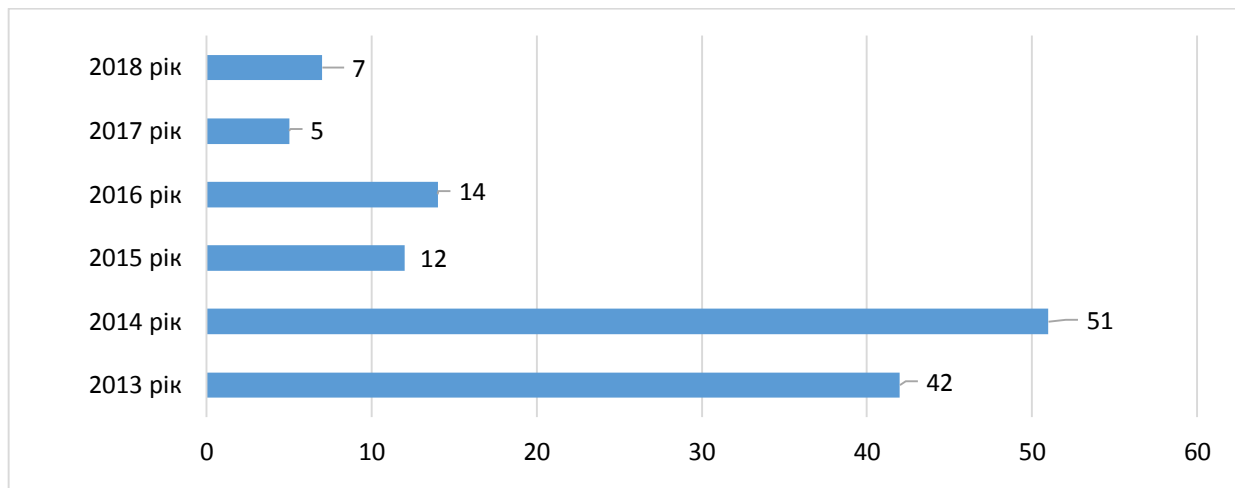
власних коштів (за неофіційною інформацією за прогуляний день у школі школяр може заробити до тисячі гривень) [71].

Результатом дитячої праці на бурштинових шахтах є провал ЗНО у районах видобутку бурштину. Наприклад, за підсумками тестування з української мови Рівненщина (де зосереджено найбільше нелегальних бурштинових копалень) посіла третє місце з кінця. В Овруцькому професійному ліцеї Житомирської області (в Овруцькому районі є нелегальний чорний видобуток бурштину) частка випускників, які не склали ЗНО становить 42% [72]. В Маневицькому професійному ліцеї Волинської області не склали ЗНО 56% випускників.

Одним із особливо прибуткових видів експлуатації дитячої праці стала дитяча праця в приватних шахтах та копанках Донбасу. Такі роботодавці залучали до праці переважно дітей з груп ризику через їх вразливість і неможливість захисту їх з боку дорослих (переважно це діти – сироти або діти, позбавлені батьківського піклування). Вигода полягає у тому, що діти мають менше страхів, вони більш гнучкі та можуть пролізти у вузькі штольні. Наявна інформація [73] про використання дитячої праці (хлопців віком 13-15 років) на копанках у містах Антрацит, Ровеньки, Макіївка, Сніжне. Діти сортували та завантажували вугілля на поверхні, спускалися в копанки. Серед неповнолітніх трапляються і ті, хто просто вирішив підзаробити під час канікул, і вихованці шкіл-інтернатів.

Примушення дітей до занять жебрацтвом є одним з різновидів дитячої праці. Інформацію про виявлені (зареєстровані) кримінальні правопорушення, передбачені статтею 150-1 (Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом) КК України упродовж звітного періоду [74] (рис. 1.13).

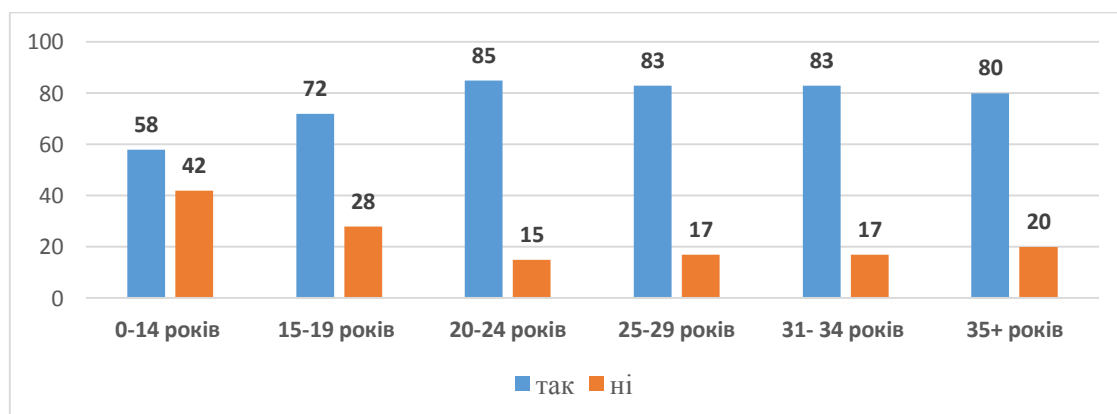

Рис. 1.13. Динаміка зафіксованих випадків примушення дітей до занять жебрацтвом, Україна, 2013-2018 рр., одиниць

Джерело: Дані Національної поліції України.

В листопаді 2018 року U-report [75] проводили дослідження щодо жебрацтва серед дітей. За результатами опитування близько 80% респондентів зустрічали дітей-жебраків, переважно у місцях масового скупчення людей (на вулицях, на вокзалах, в переходах, на ринках, на зупинках громадського транспорту). Характерно, що в ситуації зустрічі дітей жебраків, 36% опитаних просто ігнорують факт жебрацтва, ще 39% іноді дають гроші чи їжу (рис. 1.14).

Рис. 1.14. Чи бачили Ви дітей, які жебракують?

Джерело: [75].

Торгівля дітьми є одним із крайніх способів використання дітей задля збагачення. МОМ Україна (IOM Ukraine) допомагає потерпілим від торгівлі людьми з 2000 року. З січня 2000 року по вересень 2019 року 16 211 жертв [76] торгівлі людьми отримали комплексну допомогу в реінтеграції, яка включала правову допомогу, медичну допомогу, психологічне консультування, фінансову

підтримку, професійне навчання та інші допомога на основі індивідуальних потреб. За даними IOM Ukraine, за період 2001-2019 рр. 690 дітей [76] (до 18 років) стали жертвами торгівлі людьми, з них 660 є громадянами України та 30 інших країн, у тому числі 23 громадян Молдови; три з Російської Федерації, 1 з Киргизстану, 1 Нігерії, 1 Афганістану, а 1 особа, громадянство яких не могла бути встановлена (табл. 1.4).

Таблиця 1.4. Кількість випадків торгівлі дітьми, осіб протягом 2001-2016 рр.

Країни призначення	2001- 2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Разом
Україна ⁸	12	21	19	16	81	38	46	14	5	11	9	20	24	8	324
Російська Федерація	93	26	29	28	36	19	13	4	3	--	3	3	2	1	260
Польща	11	1	6	--	6	1	1	1	--	--	--	--	6	--	33
Туреччина	22	4	1	--	--	--	--	--	--	--	--	1	--	--	28
Об'єднані Арабські Емірати	11	10	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	21
Молдова	3	--	--	1	--	--	--	--	--	--	--	2	--	--	6
Ізраїль	2	--	--	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	3
Чехія	2	--	--	--	--	--	--	1	--	--	--	--	--	--	3
Косово	2	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	2
Білорусь	--	--	1	--	--	--	--	--	--	--	--	1	--	--	2
Кіпр	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1
Італія	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1
Казахстан	--	--	--	--	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1
Афганістан	--	--	--	--	--	--	--	1	--	--	--	--	--	--	1
Гвінея	--	--	--	--	--	--	--	1	--	--	--	--	--	--	1
Німеччина	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1	--	--	1
Китай	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1	--	1
Угорщина	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1	1
Загалом	160	62	56	46	124	58	60	22	8	11	12	28	33	10	690

Джерело: IOM Mission in Ukraine [76]

Кожна третя жертва торгівлі людьми у світі – дитина [77] (за даними Глобальної доповіді Організації Об'єднаних Націй). Наслідками таких травм є: медичні, психологічні, економічні та соціальні проблеми, що потребують довготривалої реабілітації. Високі ризики потрапити у ситуацію торгівлі дітьми існує для наступних категорій дітей: діти вулиці, діти-сироти, діти з бідних,

малозабезпечених, багатодітних сімей. За 2018 рік Національною поліцією України було виявлено 7 кримінальних правопорушень про використання малолітніх для занять жебрацтвом[76]. Одним з варіантів торгівлі дітьми є продаж дітей на органи. В 2018 році було передано до суду 5 кримінальних проваджень щодо продажу неповнолітніх з метою вилучення органів (табл. 1.5).

Таблиця 1.5. Динаміка виявлення (реєстрації) кримінальних правопорушень за ст. 149 КМ «Торгівля дітьми», Україна, 2013-2018 рр.

	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік
Кількість зареєстрованих (виявлених) випадків торгівлі дітьми, од.	5	2	4	4	13	9

Джерело: Дані Національної поліції України

Сексуальна експлуатація дітей як одна з форм торгівлі людьми

Комерційна сексуальна експлуатація дітей (ЦСЕК) – це сексуальне насильство над дитиною з боку дорослого за винагороду в грошовій чи натуральній формі дитині чи третім особам. Дитина в даному випадку виступає як сексуальний та комерційний об’єкт. Міжнародні документи, зокрема документи ЕСПАТ International, описують 5 основних форм комерційної сексуальної експлуатації дітей: ***проституцію дітей, дитячу порнографію, сексуальну експлуатацію дітей у подорожах та туризмі, торгівлю дітьми для сексуальних цілей та ранні шлюби***. Винагорода в грошовій формі або в іншому вигляді (наприклад, їжа, іграшки, одяг, розваги) відрізняє комерційну сексуальну експлуатацію дітей від сексуальної експлуатації.

Під «сексуальною експлуатацією» дітей розглянуто усі факти, що були зареєстровані за ознаками злочинів Кримінального кодексу України (далі – КК), які були скоєні відносно або із залученням неповнолітніх (табл. 1.6.).

Таблиця 1.6. Динаміка виявлені (реєстрування) кримінальних правопорушення, які стосуються сексуальної експлуатації дітей, Україна, 2013-2018 роки

Статті КК України	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік
Зґвалтування (ст. 152)	89	80	63	73	78	60
Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153)	93	59	47	61	111	131
Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155)	69	45	34	51	49	82
Розбещення неповнолітніх (ст. 156)	234	196	220	266	277	267
Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301)	11	6	6	0	2	39
Створення або утримання місць розпусти і звідництво (ст. 302)	0	0	0	1	1	1
Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303)	2	7	1	3	3	1

Джерело: Дані Національної поліції України [81].

В Ст. 52 Конституції України декларується, що будь-який вид зловживань або експлуатації дитини є незаконним [78].

Ст. 34 Конвенції ООН про права дитини [79], ратифікованої Україною 27.02.21, 33, скасовує всі форми сексуальної експлуатації та сексуального насильства, зокрема, спонукання або примушування дитини до участі у будь-якій протизаконній сексуальній діяльності; експлуатаційне використання дітей у проституції чи інших протизаконних сексуальних практиках; експлуатаційне використання дітей у порнографічних виставах та матеріалах.

Ст. 18 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [80], ратифікованої Україною 20.06.2012, визначає сексуальне насильство над дітьми як участь у сексуальній діяльності з дитиною, яка відповідно до відповідних положень національних закон, не досяг повноліття для сексуальних дій; ті самі дії, коли застосовується примус, сила чи загрози, або визнана позиція довіри, авторитету чи впливу на дитину, в тому числі в сім'ї; або особливо вразлива ситуація дитини, особливо через психічну або фізичну недостатність або ситуацію залежності. Сексуальна експлуатація та сексуальне насильство над дітьми відповідно до Конвенції включає:

- сексуальне насильство (ст. 18, 22);
- злочини, пов'язані з дитячою проституцією (ст. 19);
- злочини, що стосуються дитячої порнографії (ст. 20);
- дитина в порнографічних виставах (ст. 21)
- запрошення дітей з сексуальними цілями (ст. 23).

В Україні найпоширенішим варіантом сексуальної експлуатації підлітків є дитяча проституція. Офіційно тема дитячої проституції в Україні табуована, ніхто не знає скільки дітей в країні зазнають сексуальної експлуатації. Даних в Україні щодо дитячої проституції немає. Організація Об'єднаних Націй виражає стурбованість розвитком дитячої проституції в Україні. Доповідач ООН з питань

торгівлі дітьми та дитячої проституції Хуан Мігель Петіт стверджує, що «в Україні процвітає дитяча проституція, а торгівля дітьми є «величезною проблемою і суворою реальністю».

За даними ЮНІСЕФ, число дітей у всьому світі, які займаються проституцією, сягає 2млн.. Через латентний характер проблеми статистика не відображає реальну ситуацію, і тому реальні цифри можуть бути в рази вищими. Особливо складно вести подібну статистику в країнах із низьким рівнем життя. Станом на 2011 рік, соціологи УІСД ім. О. Яременка оцінювали, що кожна шоста-сьома повія в Україні є неповнолітньою. За оцінками, кількість жінок / дівчат, які надають комерційні сексуальні послуги в Україні, становить 70 000 осіб, з них 15 000 – у віці 14 – 19 років [82]. Ці цифри стосуються лише жінок/ дівчат, які є постійними працівниками комерційного сексу і не враховує подібні ситуативні практики.

Кількість дівчат, які мають випадкові сексуальні контакти з іноземцями за винагороду, в Україні ніколи не оцінювали. Дотичну інформацію можна дізнатися із опитування жінок, які працюють у сфері комерційного сексу, проведеного у 2011 році. Результати показали, що за останні 12 місяців 48,2% опитаних жінок надавали сексуальні послуги іноземцям, 15,4% мали постійних іноземних клієнтів, а 28,8% мали випадкові сексуальні стосунки з іноземцями, але не мали отримувати будь-яку винагороду [83].

У 2009-2011 рр. Міністерство внутрішніх справ України зафіксувало 43 злочини за залучення дітей до занять проституцією. За той самий період правоохоронні органи виявили 479 осіб у віці 16-18 років, які займаються проституцією [84]. У 2012 році це число становило 61, за 9 місяців 2013 року – 30. З 2014 року Генеральна прокуратура України не збирає ці дані.

Основними каталізаторами на шляху до практики проституції для неповнолітніх є злидні, економічні негаразди та війна. Наразі **основною групою ризику дитячої проституції** є діти вулиці, діти з неблагополучних сімей (переважно дівчатка у віці 13-18 років, з неповних та реструктурованих⁹ сімей), діти сироти. Діти вулиці часто є постійними працівниками комерційного сексу,

---

⁹ Сім'ї називають реструктурованими, коли один із батьків нерідний.

секс-послуги приносять їм основний дохід. Що стосується дітей, які є ситуативними сексуальними працівниками, то це явище, яке більш складно відстежити. Дитяча проституція тягне за собою величезний ризик, а саме: підліткову вагітність, ймовірність заразитися хворобами, що передаються статевим шляхом, включаючи ВІЛ-інфекцію.

Український ринок дитячих секс-послуг відрізняється ще й досить розвинутою мережею **дитячого секс-туризму**. За даними доповіді [83] іноземці можуть замовити фотосесію або зустріч з українськими дітьми в сексуальних цілях. Жертви зізналися, що їх знімали голими в обмін на іграшки, морозиво та розваги. Старші діти можуть вимагати виплати в грошовому еквіваленті. В Україні сприяють сексуальній експлуатації дітей у подорожах та туризмі наступні фактори: стигма доступності осіб жіночої статі, порівняно низька вартість послуг секс-туризму, розташування на європейському континенті з білошкірими дітьми, низькі ціни на алкоголь, репутація корумпованої країни та впевненість в уникненні покарання. Поляризація доходів між українцями та іноземними гостями дозволяє секс туристам легко справляти враження на українських підлітків за допомогою вечері чи подарунків. Малолітні жертви секс-туристів зазвичай не розуміють, що вони є об'єктами злочинних дій і нерідко сприймають заробіток шляхом надання секс-послуг, як норму. Дослідження, проведене La Strada-Ukraine у 2012 році [85], показало, що соціальні служби не захищають цих дітей від зловживань навіть якщо вони були усиновлені громадянами України.

Дитяча порнографія в Інтернеті є великою проблемою для України. За неофіційними даними частка дитячої порнографії з Росії, Білорусії та України на платних веб-сайтах світового Інтернету становить 1/3 всього світового контенту цього роду. Окремим видом сексуальної експлуатації можуть виступати молодіжні чати, коли діти отримують пропозиції поговорити про секс чи надіслати інтимні фото від зацікавлених осіб, які маскуються в інтернеті під однолітків та друзів. Виготовлення та розповсюдження дитячої порнографії (ч. 4 ст. 301 КК) – це тяжкий злочин, який прирівнюють до вбивства або зґвалтування. При цьому за даними Національної поліції України за 2018 рік виявлено лише 39 кримінальних правопорушень, пов'язаних із виготовленням,

збутом і розповсюдженням порнографічних матеріалів, на яких фігурують діти¹⁰. Статистика про розкриті злочини, в яких обвинуваченою особою є безпосередній учасник відео, в Міністерстві внутрішніх справ відсутня.

Будь які спроби втечі батьків від монетарної бідності за рахунок дітей лише посилюють немонетарну бідність дітей. Подібні стратегії збагачення не минають безслідно для дітей, вони зазнають медичних, психологічних, економічних та соціальних травм, що потребують довготривалої реабілітації. Також призводять до серйозних негативних наслідків: порушення соціалізації, розрив соціальних зв'язків, не відвідування школи, висока ймовірність криміналізації майбутнього, втягнення у злочинну діяльність, зниження людського капіталу, формування викривленого сприйняття реальності.

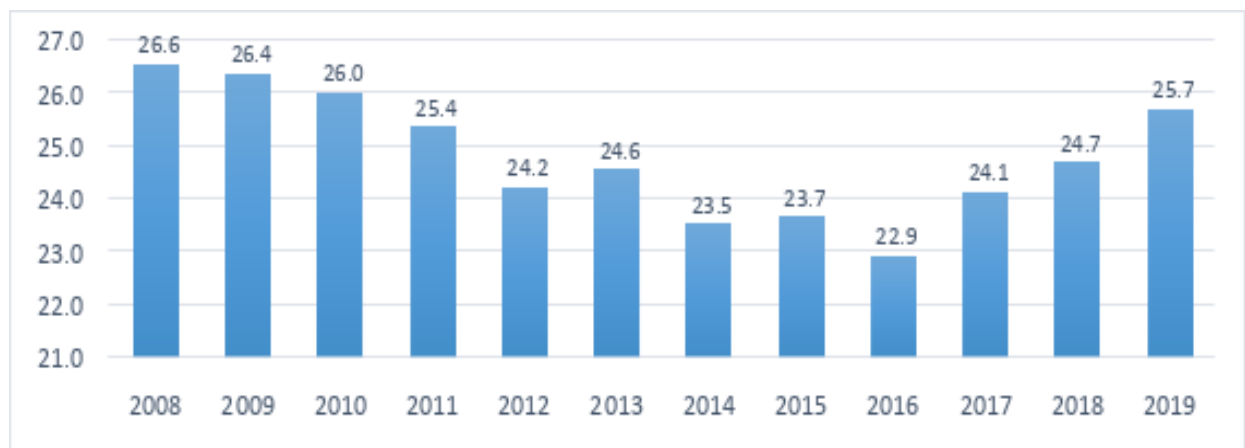
---

¹⁰ Відповідь на запит до Національної поліції України

РОЗДІЛ 2. НЕРІВНІСТЬ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

2.1 Монетарні аспекти нерівності

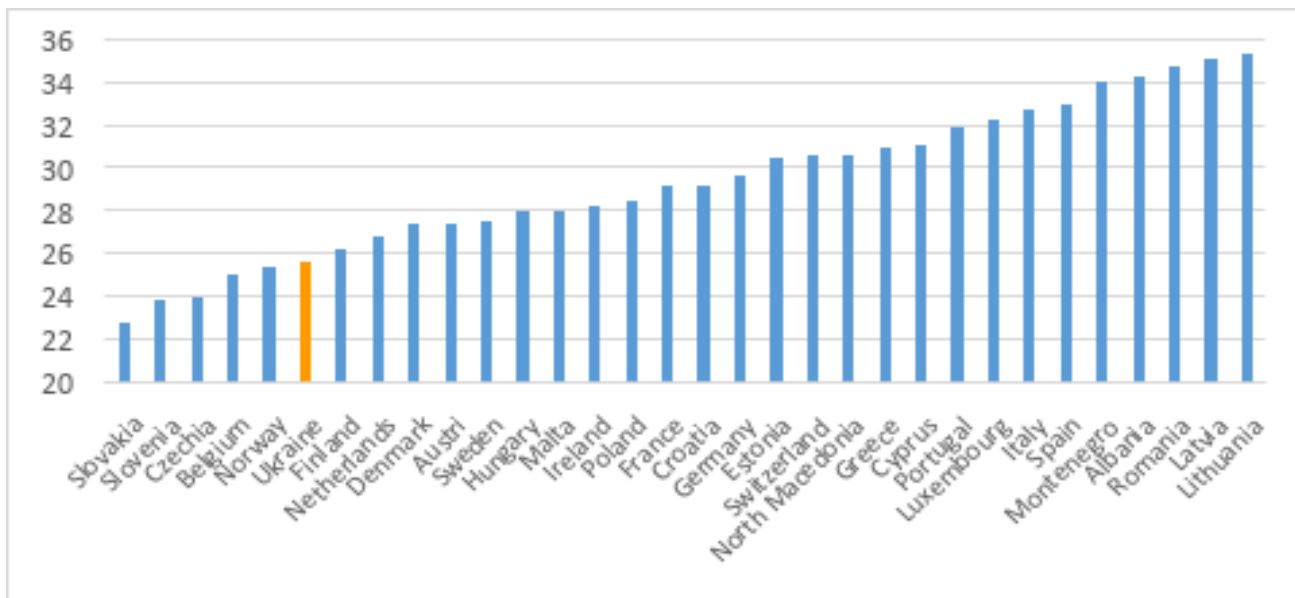
В Україні спостерігається загальносвітова тенденція щодо посилення розшарування за матеріальними ознаками, про що також свідчать дані державної статистики. Коефіцієнт Джині, який традиційно використовується для вимірювання нерівності за доходами, мав тенденцію до зниження після 2008 року, але з 2017-го почалося зростання показника до рівня 2010-2011 років (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Динаміка Індексу Джині (за доходами) в Україні, %, 2008-2019 рр.
Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

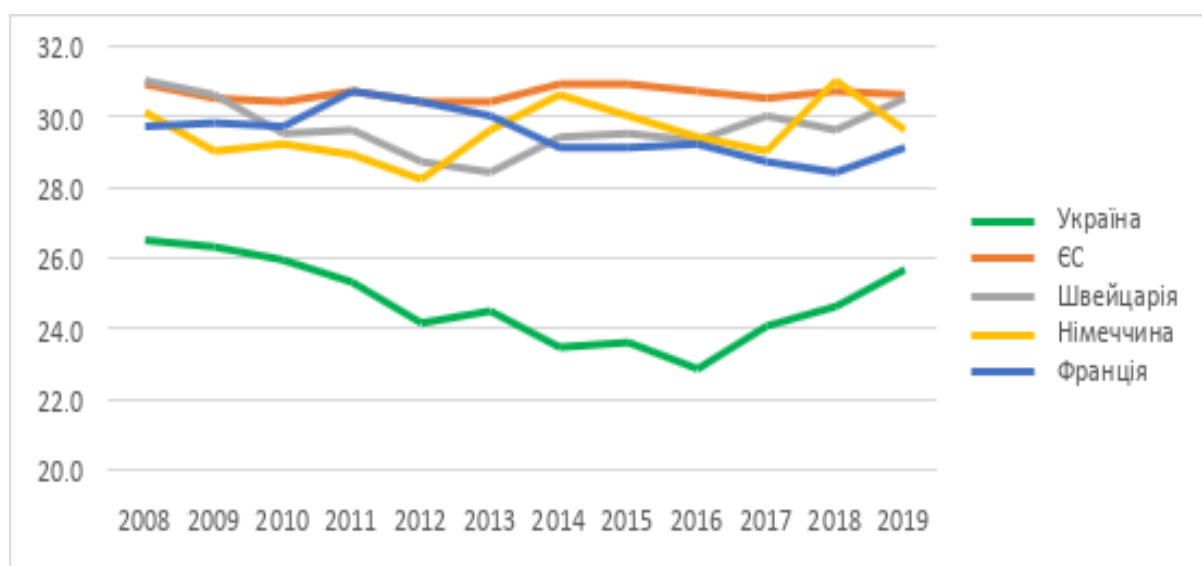
При цьому показники нерівності, які враховуються офіційною статистикою, свідчить про незначну диференціацію українців за рівнем статків та характеризують Україну як країну з помірним розшаруванням населення за монетарною ознакою. Зокрема, порівняно з іншими країнами ЄС Україна перебуває у групі з низьким значенням індексу Джині, навіть нижче рівня скандинавських країн. У 2019 році індекс Джині в Україні становив лише 25,7%, а серед країн ЄС у 2019 році значення показника нижче українського мало лише 5 країн: Словаччина, Словенія, Чехія, Бельгія та Норвегія (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Індекс Джині в країнах ЄС: порівняння з Україною, %, 2019 р.
Джерело: Дані Європейського комітету статистики. <https://ec.europa.eu/eurostat>

По більшості європейських країн, в тому числі так званої «старої» Європи, у 2019 році значення перевищувало 30%, а по ЄС в цілому становило 30,7%. Аналогічна ситуація характерна для всього досліджуваного періоду – показники по визначених країнах ЄС коливаються у межах 28-31%; а по Україні, не зважаючи на зміну значень за період 2008-2019 років, показник помітно відрізнявся від розвинутих країн Європи (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Динаміка Індексу Джині в країнах ЄС та в Україні, %, 2008-2019 р.
Джерело: Дані Європейського комітету статистики. <https://ec.europa.eu/eurostat>

Чи можна довіряти таким даним та говорити про наднизьку нерівність в Україні? Звісно, в умовах існування значних масштабів тіньових доходів індекс

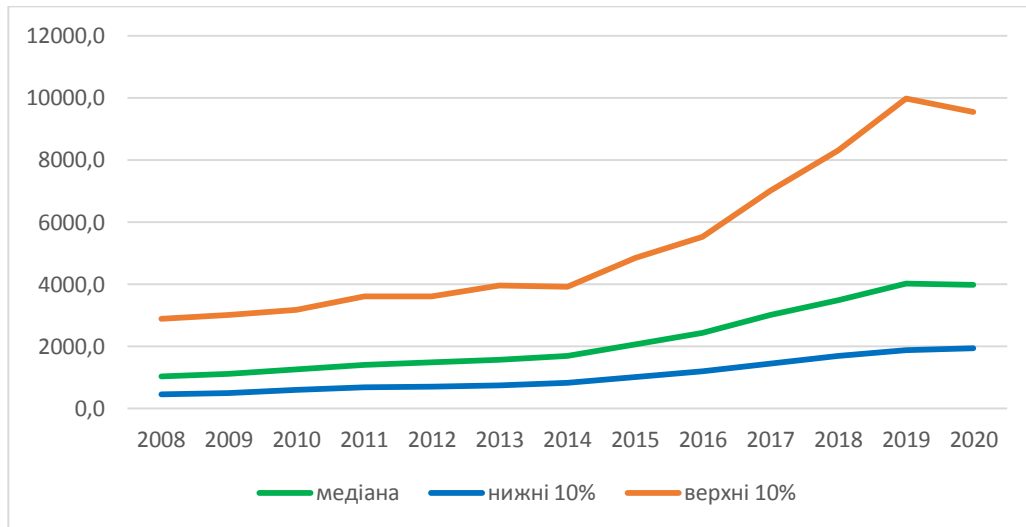
Джині має суттєві обмеження, оскільки незареєстровані доходи, які зазвичай формують основну українську нерівність, не відображаються в індексі, і відповідно доходи не дають реальну картину нерівності. Вимірювання індексу Джині за похідними доходу, наприклад за витратами, не дає повної картини нерівності через зміщення вибірки обстеження домогосподарств в бік низьких доходів.

Однак, низькі значення індексу Джині пояснюються не лише проблемами достовірності статистичних даних та специфікою вибірових обстежень, які недоохоплюють більш заможні прошарки суспільства. Якщо припустити, що існують крайні полюси, які і формують суттєві розбіжності в доходах та врешті-решт стандартах життя людей, то основний внесок в загальну нерівність здійснює малочисельна група з надвисокими доходами, що має принципово іншу структуру та відповідно якісно інший рівень споживання. При цьому решта населення диференційована за доходами (витратами) відносно рівномірно та з незначними інтервальними відривами. Незначні інтервальні розриви між доходними групами свідчить про нестабільність їх економічного статусу та можливість легкого переходу з вищої в нижчу групу та навпаки.

Якщо проаналізувати динамічний ряд з початку тисячоріччя, то можна бачити майже синхронне зростання доходів різних за статками груп населення України. Доходи 10% найбільш вразливих в деякі періоди зростали навіть швидше медіанних значень, а у 10% найзаможніших – навпаки, дещо повільніше. При цьому динаміка медіани була більше подібна до групи 20–40% найбільш вразливих. Отже, темпи зростання доходів та витрат різних за статками груп свідчать, що за двадцять років не відбулося помітних змін в диференціації населення за монетарною ознакою.

Проте, аналіз динаміки абсолютних значень витрат свідчить про поглиблення поляризації населення. Якщо у 2008-му році розрив між верхніми та нижніми 10% населення становив 2434 грн. на особу на місяць, то у 2019-му – вже 8085 грн. (рис. 2.4.). При цьому постійно відбувається відрив групи найбагатших не лише від групи найбільш вразливих, але й від медіани. Особливо високими темпами відрив найбагатших від найбільш вразливих відбувався у 2016-2019 роках, в період економічного зростання, проте у 2020 році на фоні економічного

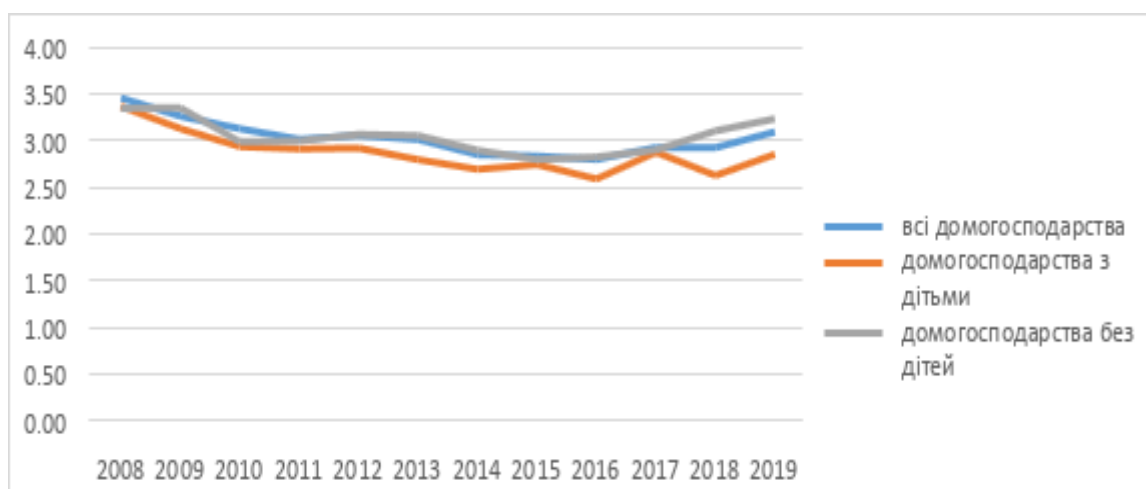
спаду статки 10% найбагатших дещо зменшилися. Серед домогосподарств з дітьми спостерігаються схожі процеси, а медіана ще більше зближується з групою найбідніших.

Рис. 2,4. Динаміка сукупних еквівалентних витрат за різними групами населення України, грн., за 2008-2020 рр.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

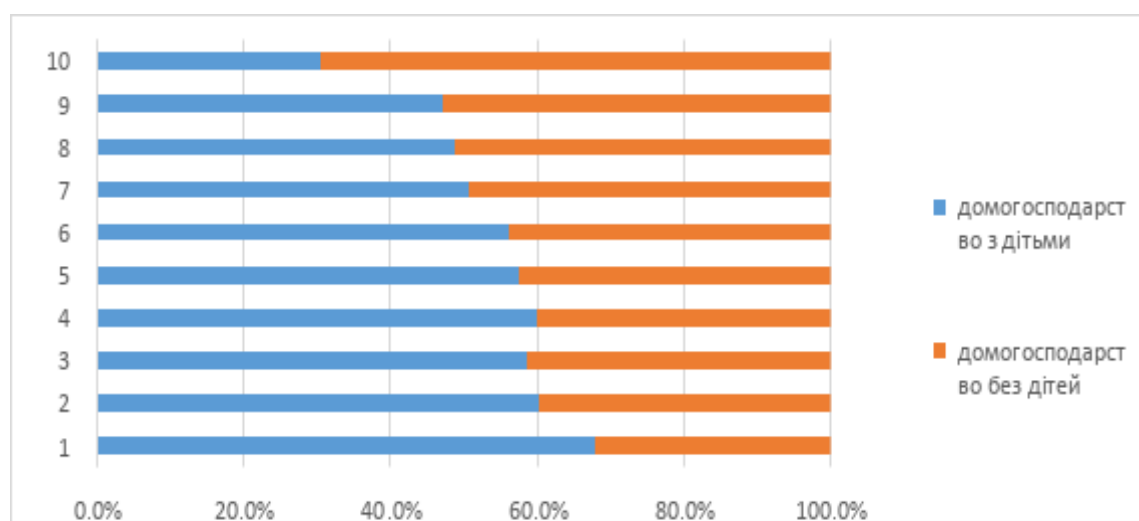
По сукупності домогосподарств з дітьми нерівність традиційно є дещо нижчою: коефіцієнт диференціації у 2019 році становив 2,88 по домогосподарствах з дітьми проти 3,26 разів по домогосподарствах без дітей. Отже, основний вектор нерівності, як і бідності, проходить у площині між домогосподарствами з дітьми та без дітей (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Динаміка коефіцієнту диференціації за різними типами домогосподарств

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

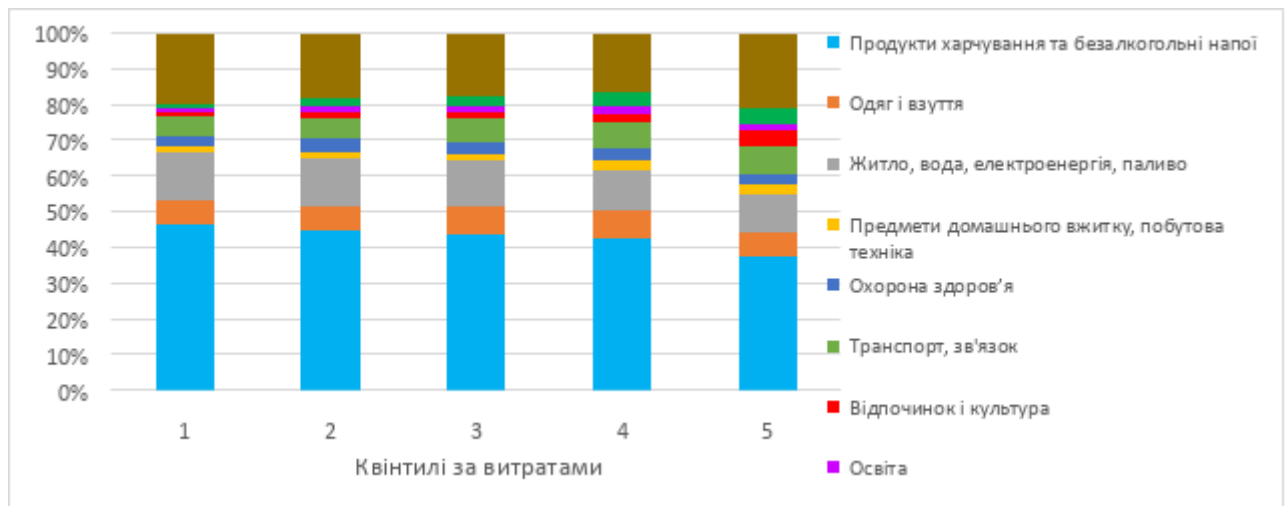
Найбільш забезпечений дециль майже на дві третини заповнений домогосподарствами без дітей (69,5%), і навпаки, в першій децильній групі домогосподарства з дітьми складають 67,6%. Загалом до сьомої групи у складі децилів переважають домогосподарства з дітьми, а у верхніх групах (8-10 децилі) відповідно більшість складають домогосподарства без дітей (рис. 2.6). Якщо говорити про 5% найбагатшого населення (за витратами), яке має якісно інші стандарти споживання та значно більші можливості задоволення потреб, то домогосподарства з дітьми складають лише 28,7% цієї сукупності.

Рис. 2.6. Склад децильних груп (за витратами) залежно від наявності в домогосподарстві дітей, %, 2019 р.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

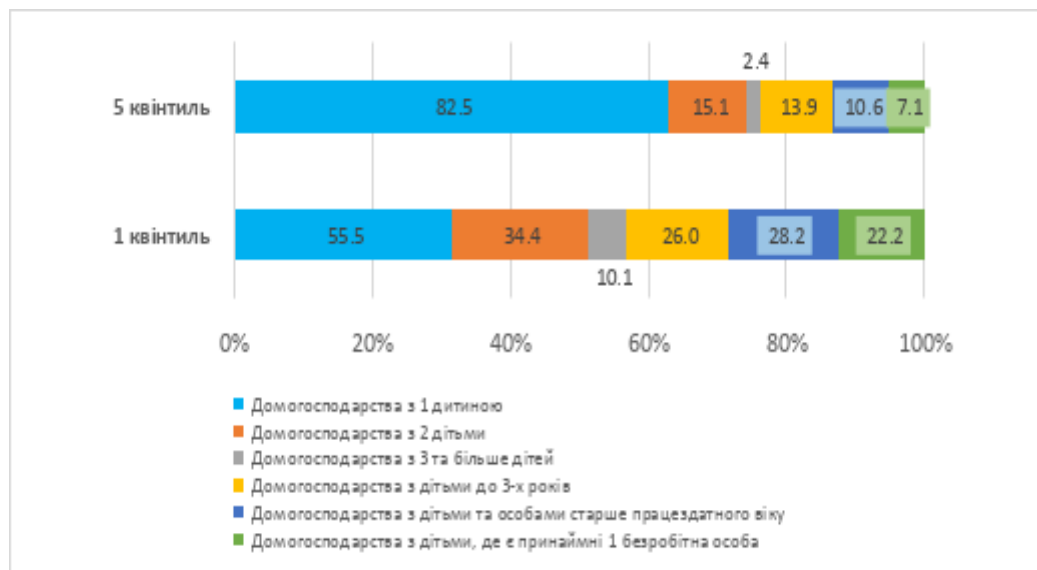
Проте в середині групи домогосподарств з дітьми існує диференціація за доходами (витратами), яка формує різні можливості дітей з різних за статками сімей. Порівняння витрат домогосподарств з дітьми у розрізі квінтільних груп свідчить, що помітно між інших вирізняється найзаможніша (п'ята) група – її представники у відсотках менше витрачають на харчування та житлові платежі, проте більше – на відпочинок та культуру, а також на розваги. Примітно, що відсоток витрат на охорону здоров'я та освіту практично не змінюється за квінтільними групами. Це, звичайно, може свідчити про існування широкого спектру безоплатних послуг для дітей, проте в більшій мірі пояснюється пріоритетністю інших витрат для сімей з різних доходних груп (рис. 2.7).

Рис. 2.7. Структура витрат домогосподарств з дітьми за квінтільними групами, 2019 р.,%

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Дійсно, перша та п'ята квінтільні групи серед домогосподарств з дітьми є досить різними, в тому числі за основними профілями. Всі вразливі типи домогосподарств значно більше представлені у першому квінтילі. Натомість, п'ята квінтільна група включає вп'ятеро меншу частку багатодітних, вдвоє меншу частку сімей з дітьми до 3-х років, вчетверо меншу частку багатодітних сімей та втриє меншу частку сімей з безробітною особою (рис. 2.8).

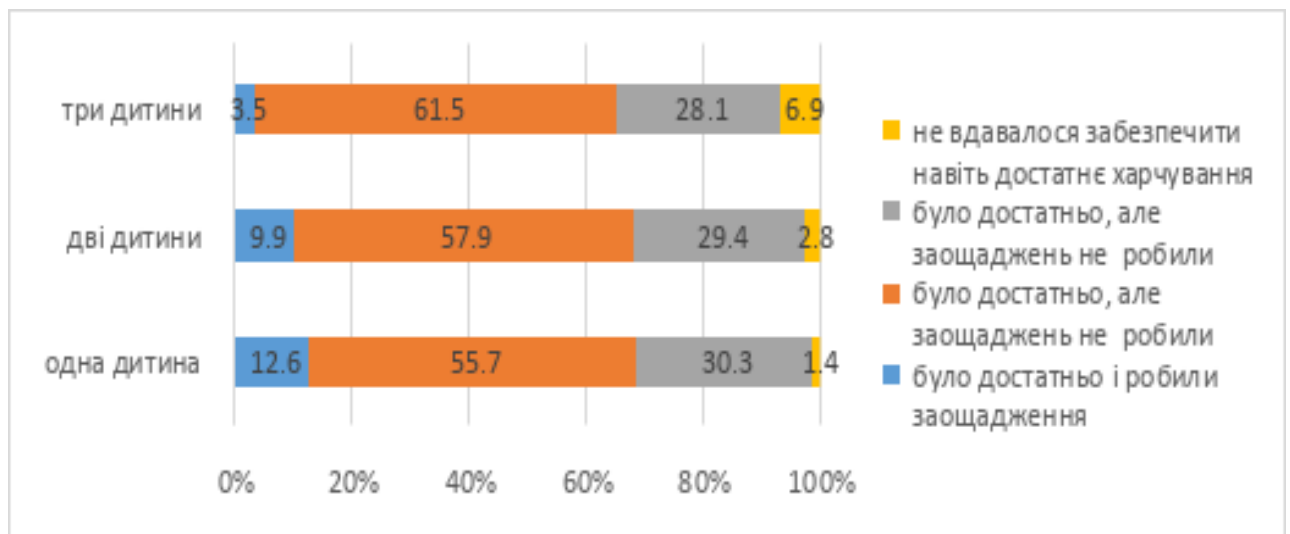

Рис. 2.8. Розподіл домогосподарств з дітьми у першій та п'ятій квінтільних групах за складом

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Нерівність доходів породжує нерівність споживчих можливостей серед сімей з дітьми. Із збільшенням числа дітей в домогосподарстві доходи та

відповідно споживчі можливості звужуються – серед домогосподарств з трьома дітьми лише 3,5% мали такий рівень доходів, який дозволяв повністю задовольнити всі потреби та зробити заощадження (проти 12,6% по однодітних домогосподарствах). Натомість, 6,9% сімей з трьома дітьми отримували дохід, який не давав змоги навіть достатньою мірою харчуватися (проти 1,4% по однодітних) (рис. 2.9). Відповідно у випадку значного збільшення доходів 4,2% домогосподарств з трьома дітьми направили б додаткові кошти на їжу (проти 1,1% серед однодітних).

Рис. 2.9. Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів протягом останнього року залежно від числа дітей, %, 2019 р.

Джерело: [28].

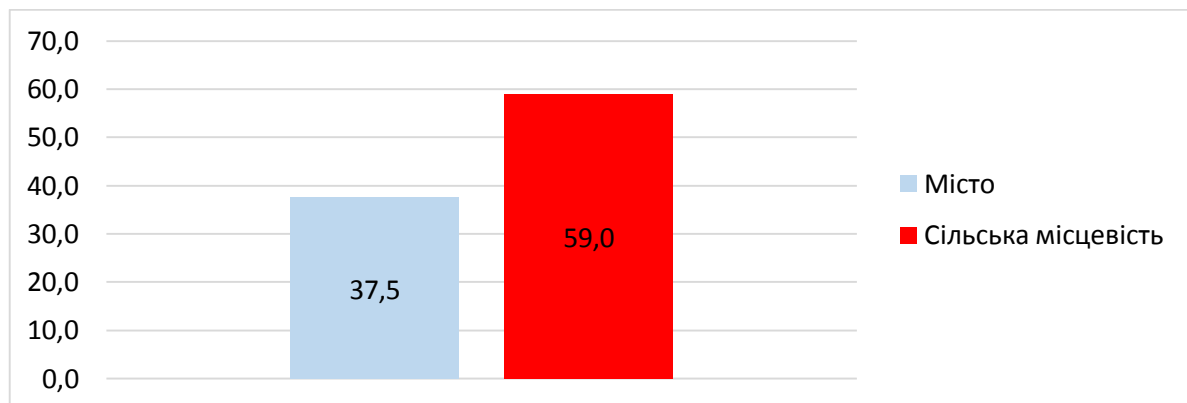
Отже, монетарна нерівність в Україні має специфіку прояву через відрив малочисельної групи «надзаможних» від решти населення на фоні незначного розшарування решти суспільства. Домогосподарства з дітьми традиційно мають нижчі статки, а отже, зміщені у бік бідніших майнових груп. При цьому серед сімей з дітьми спостерігаються аналогічні до загальноукраїнських тенденції нерівності, основний вектор яких визначається числом дітей в домогосподарстві.

2.2 Поселенська нерівність сімей з дітьми

Нерівні можливості сільських дітей

Історично склалося, що родини, які проживають в різних типах місцевості мають різні можливості щодо забезпечення достатку і розвитку дітей. У сімей з дітьми, які проживають в сільській місцевості, загалом вищі ризики як монетарної так і немонетарної бідності, при цьому якщо перші залежать від фінансових можливостей родини, то другі часом неможливо подолати тільки наявністю ресурсів у домогосподарств.

Нестача коштів визначає багато інших аспектів життя сільських родин з дітьми. Наприклад, сільські діти більше позбавлені можливості оздоровлення, так як менше бувають на морі чи відпочивають в санаторіях і дитячих таборах. Неможливість тижневого сімейного відпочинку не вдома щонайменше один раз на рік через нестачу ресурсів присутня в 59% сільських дітей (рис. 2.10).

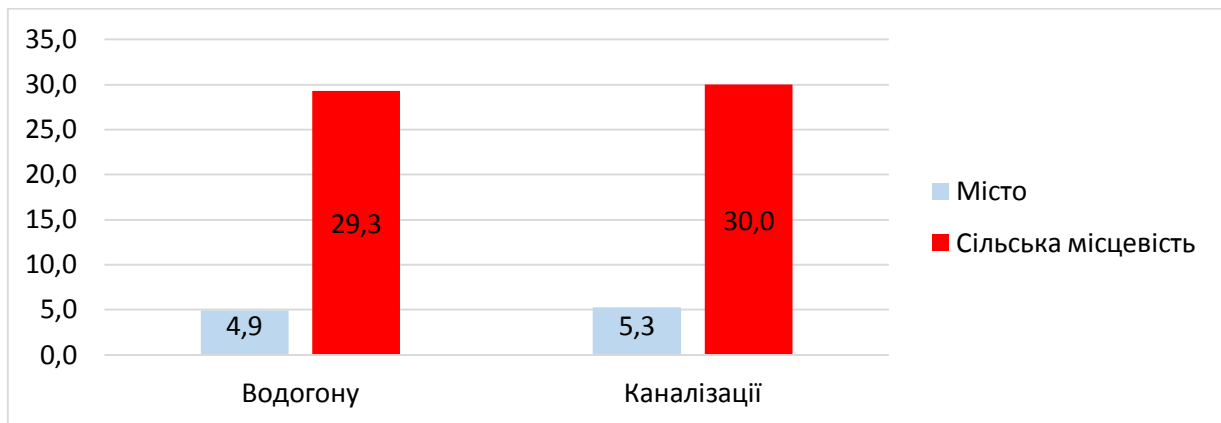

Рис. 2.10. Частка сімей з дітьми, які через нестачу коштів не мають можливості тиждень відпочити із сім'єю не вдома щонайменше один раз на рік, Україна, 2019 р.

Джерело: [86]

Монетарна бідність не завжди є основною проблемою сільських родин з дітьми, так як суттєво посилюється немонетарною бідністю. Діти з сільських родин маю масу позбавлень порівняно з міськими.

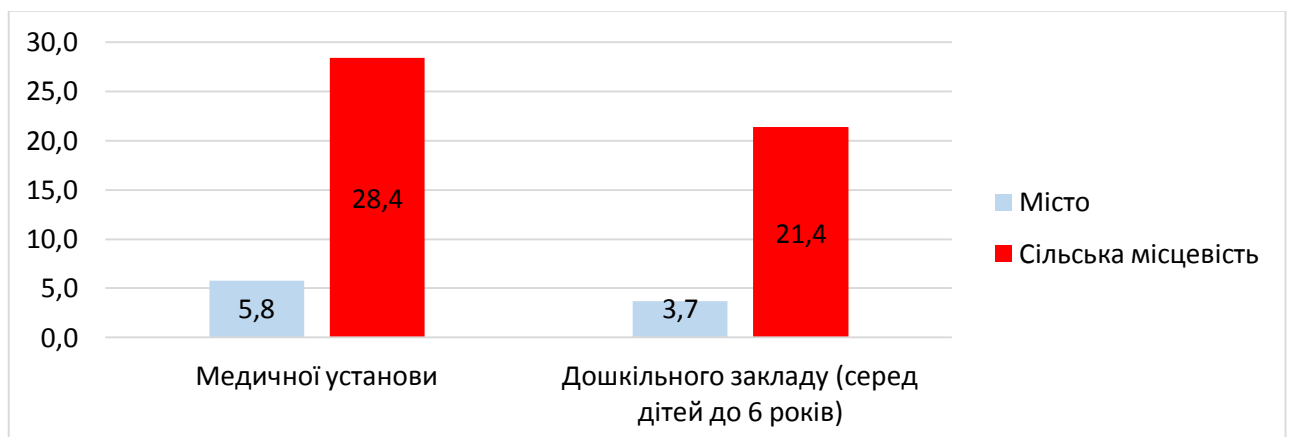
Сільські родини з дітьми мають більші позбавлення в житлових умовах. Наприклад, водогін в 2018-му році був відсутній в 35,1% сільських родин з дітьми, а каналізація – в 35,6% (рис. 2.11).

Рис. 2.11. Частка сімей з дітьми, що потерпають від відсутності водогону і каналізації в їх житлі, Україна, 2019 р.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Сільські діти частіше за міських мають позбавлення інфраструктурного характеру. Так в 2019-му році 28,4% сільських дітей проживали в умовах відсутності поблизу житла медичної установи, 21,4% сільських дітей до 6 років не мають поблизу житла дошкільного закладу (рис. 2.12). Відсутність поблизу житла дитсадка, школи чи лікарні доповнюється розбитими дорогами.

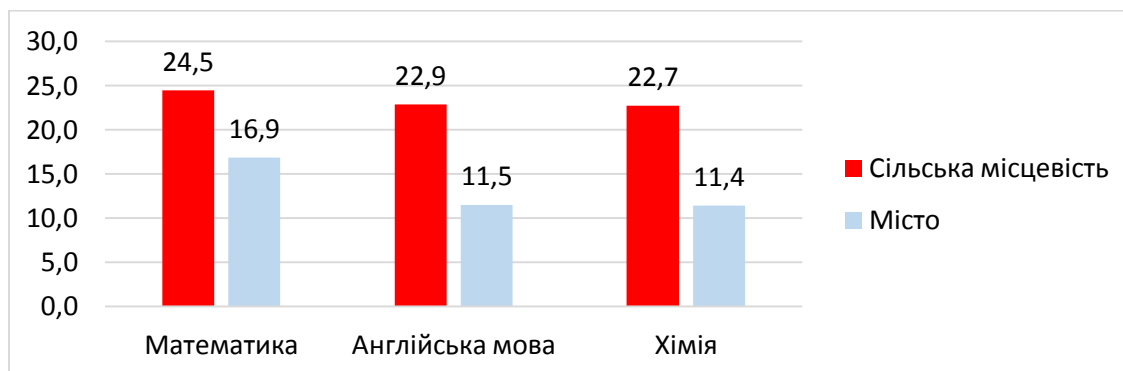

Рис. 2.12. Частка сімей з дітьми, що потерпають через відсутність поблизу їх житла медичної установи, аптеки та дошкільних закладів, Україна, 2019 р.

Джерело: [86]

Діти сільських територій мають більші позбавлення в доступі до освіти. В сільській місцевості вища частка дітей, які взагалі не склали ЗНО. Так, математику не склали взагалі 24,5% сільських дітей, а англійську мову 22,9% (рис. 2.13).

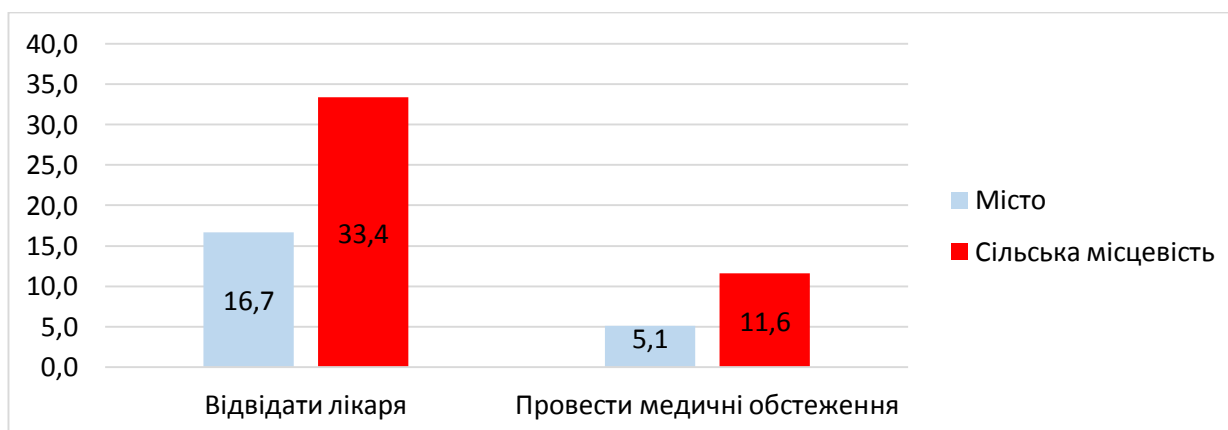

Рис. 2.13. Частка учасників ЗНО, які не склали математику, англійську мову і хімію з урахуванням місця розташування закладу освіти, Україна, 2019 р.

Джерело: [87]

В той же час сільські діти мають гірші можливості доступу до дистанційної освіти через низьку якість інтернет-зв'язку, а часом і його відсутність (за даними Офісу ефективного регулювання в серпні 2019 року понад 16 мільйонів жителів України не мали змоги користуватися послугами швидкісного мобільного інтернету через його відсутність в місці їх проживання).

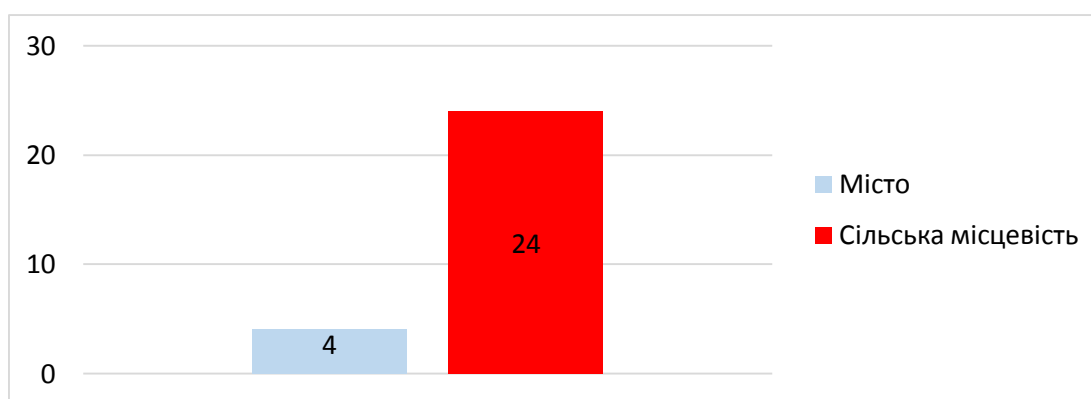
Особливу проблему являють собою позбавлення у доступі до медичних послуг. До відсутності поблизу житла медичної установи, що описано вище, додається брак обладнання і відповідних фахівців найближчої лікарні. Так в 2019 році частка сільських домогосподарств, у яких хто-небудь із членів при потребі не зміг отримати медичну допомогу через відсутність спеціаліста потрібного профілю склала 33,4%, а просто провести медичне обстеження по тій же причині не змогли 11,6% сільських жителів (рис. 2.14).

Рис. 2.14. Частка домогосподарств, у яких хто-небудь із членів при потребі не зміг відвідати лікаря чи провести медичні обстеження через відсутність спеціаліста потрібного профілю, Україна, 2019 р.

Джерело: [88].

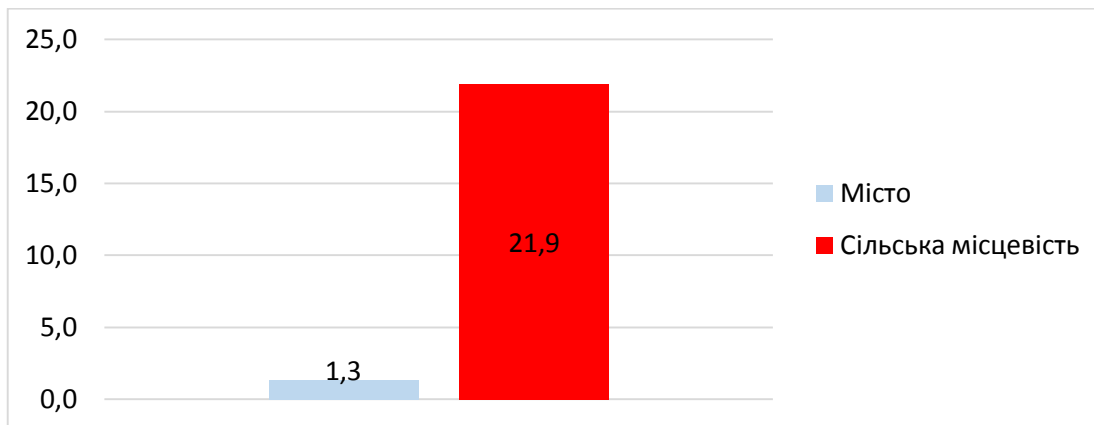
Потреба в допомозі батькам ведуть до позбавлення вільного часу сільських дітей. Так за результатами дослідження дитячої праці в Україні, здійсненого на замовлення МОП в кінці 2014-го року, до оплачуваної зайнятості було залучено 142,2 тис. міських та 465,2 тис. сільських дітей, тобто 4% та 24% дитячого населення у віці 5 –17 років відповідно (розраховано на основі даних Державної служби статистики України про кількість дітей відповідного віку в цих типах поселень) (рис. 2.15).

Рис. 2.15. Частка дитячого населення у віці 5 –17 років залученого до оплачуваної зайнятості, Україна, 2014 р.

Джерело: [89].

Окрім монетарної і немонетарної бідності, в дуже малих селах, де на весь населений пункт може бути лише кілька різновікових дітей, існує проблема із соціальним відторгненням дітей. В місті дитина взаємодіє і спілкується з великою кількістю людей, а також має можливість шукати взаємодію, приятелів, друзів, коханих серед ще більшої кількості потенційних партнерів, чого нема в маленьких селах. В малому ж селі часом дитина навіть близького друга може не мати, так як все спілкування з ровесниками закінчується школою (так як 21,9% дітей живуть в умовах браку регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом, значна частина з них і без швидкісного мобільного інтернету) (рис. 2.16).

Рис. 2.16. Частка дітей, які проживають в населеному пункті з відсутністю регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти тощо), Україна, 2019 р.

Джерело: [86].

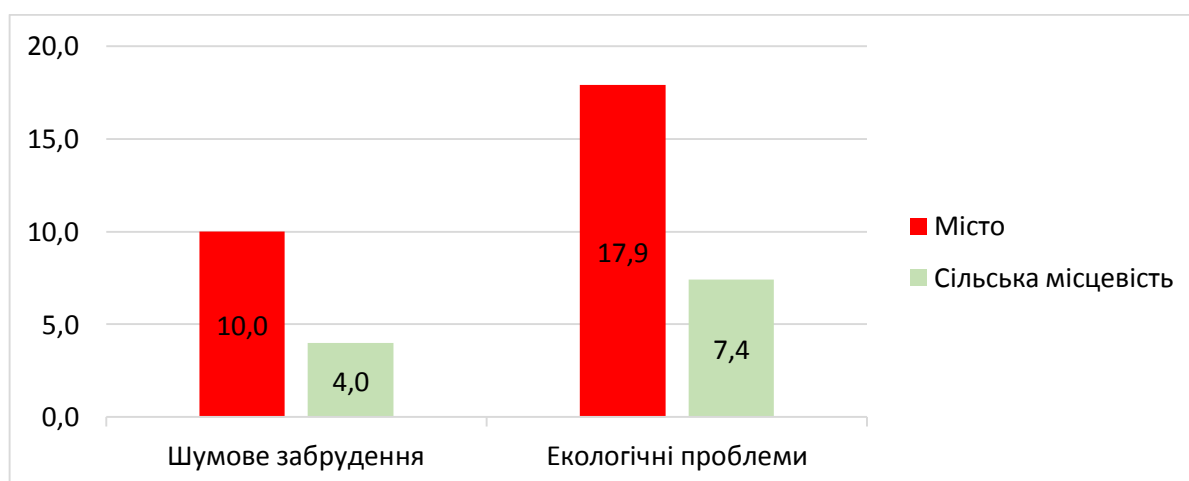
Вразливість та нерівність міських дітей

Говорячи про монетарну бідність сімей з дітьми залежно від типу місцевості, доцільно наголосити, що у містах краща ситуація за сільську місцевість. Дитяча монетарна бідність в них нижча. В той же час доцільно наголосити, що для міст більш характерна немонетарна бідність, яка набуває проявів, які важко оцінити доступними статистичними даними.

Так, у великих містах особливо загострюється проблема наявності ресурсів у родин. Сучасне міське життя вимагає значних вкладень в дітей, адже краща освіта вимагає значних ресурсів, і діти позбавлені доступу до освіти кращого рівня. Відповідно діти з бідних родин не мають змоги з раннього дитинства вивчати кілька іноземних мов, відвідувати при потребі репетиторів, а також навчатися в елітних школах, що робить великий розрив у розвитку міських дітей, багатьом з яких вище описані блага просто недоступні. В той же час існує проблема із забезпечення дитячими навчальними закладами у великих містах і їх приміській зоні такий, що часто доводиться записуватися в чергу ще до народження дитини. За даними Державної служби статистики України в 2017 році у міських поселеннях на 100 місць в дитячих дошкільних навчальних закладах припадало 123 дитини. Так от на початок вересня на 2019/2020 навчальний рік в дитсадки в Києві подано 16153 заявки при вільних 1253 місцях [90].

Нестача ресурсів в частині міських родин з дітьми веде до позбавлення в організації дозвілля. При цьому якщо в родині дорослі працюють, то діти змушені або сидіти в квартирі, або гуляти без нагляду біля будинку, де часом відсутні або аварійні дитячі майданчики. Наприклад, в 2019 році жителі Києва залишили на сайті КМДА близько 300 повідомлень про обстеження санітарного стану дитячих майданчиків та наявності на них аварійних елементів, а за даними Полтавського ЖЕО №2 з 244 дитячих та спортивних майданчиків на балансі організації являються аварійними 65% [91]. Більше того, в дітей з бідних міських родин нема можливості навіть вільно проводити час на прибудинковій території, адже подвір'я багатоповерхівок зазвичай загромождені автомобілями мешканців та їхніх гостей (загазованість та підвищений ризик для дітей, які бавляться на подвір'ї, запроторені тротуари не дають змоги мамам з дітьми в колясках проїхати навіть у власному дворі).

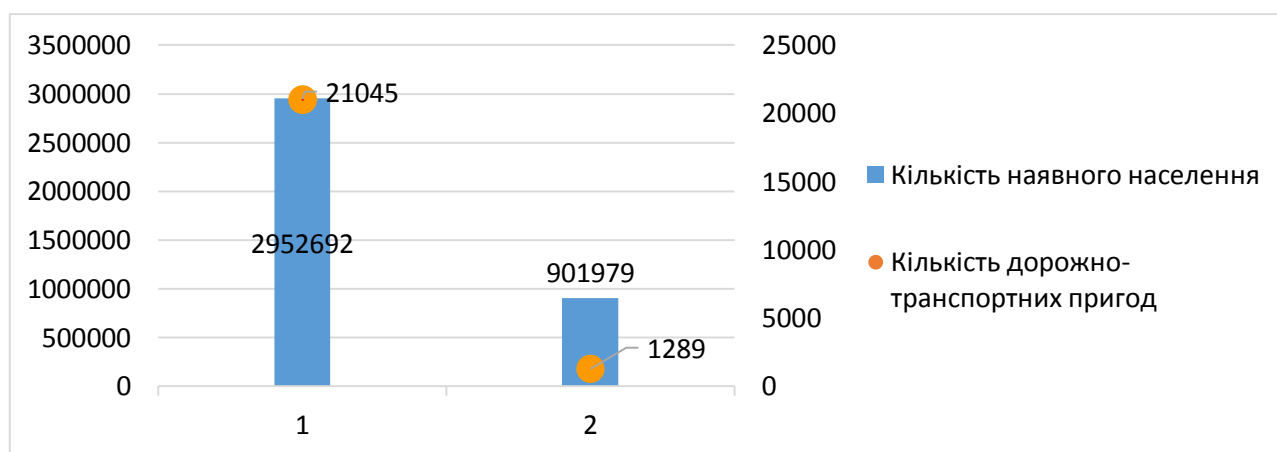
В містах у зв'язку із зростаючим числом автомобілів, а також із викидами промисловості діти мають більші позбавлення пов'язані з екологією. Забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо) в 2019 році відзначили 17,9% міських дітей, що в 2,4 рази вище за значення по селу. В той же час для великих міст характерне шумове забруднення. На шум від сусідів чи з вулиці в 2019 році скаржилися 10,0% міських дітей, що в 2,5 рази вище за сільський показник (рис. 2.17).

Рис. 2.17. Частка дітей, які мають наступні наведені проблеми: шум від сусідів чи шум з вулиці (транспортний рух, підприємство, фабрика тощо), забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо), Україна, 2019 р.

Джерело: [86].

Окрім немонетарної бідності, в містах (особливо мегаполісах) існує проблема із соціальним відторгненням дітей. Для дітей міст характерна підвищена небезпека потрапляння в несприятливу життєву ситуацію. Так як в містах більша скупченість населення, дітям частіше доводиться стикатися з соціальними хворобами, які не завжди досягають сільської місцевості (грип, кір). В той же час міські діти мають більше шансів знайомства з наркоманією (особливо це стосується нових форм психотропних речовин), тютюнопалінням і модними зараз електронними сигаретами. Так от за даними Центру медичної статистики МОЗ України в 2018 році взято під нагляд з уперше встановленим діагнозом розладів психіки та поведінки через уживання наркотичних речовин 3830 осіб, з них міські мешканці становили 84,3%, що свідчить про більші шанси стикнутися з наркоманією саме у міських дітей. Знову ж таки саме для міст притаманні дитячі радикальні субкультури і етнічні угруповання. Для дітей міст існує більша небезпека потрапляння під колеса транспорту. Так от населення Києва в 3,3 більше ніж в Чернівецькій області (навіть якщо припустити, що всіх людей в Києві може проживати навіть 5млн., то різниця в 5,5 рази), проте кількість ДТП в столиці більше в 16,3 рази (рис. 2.18).

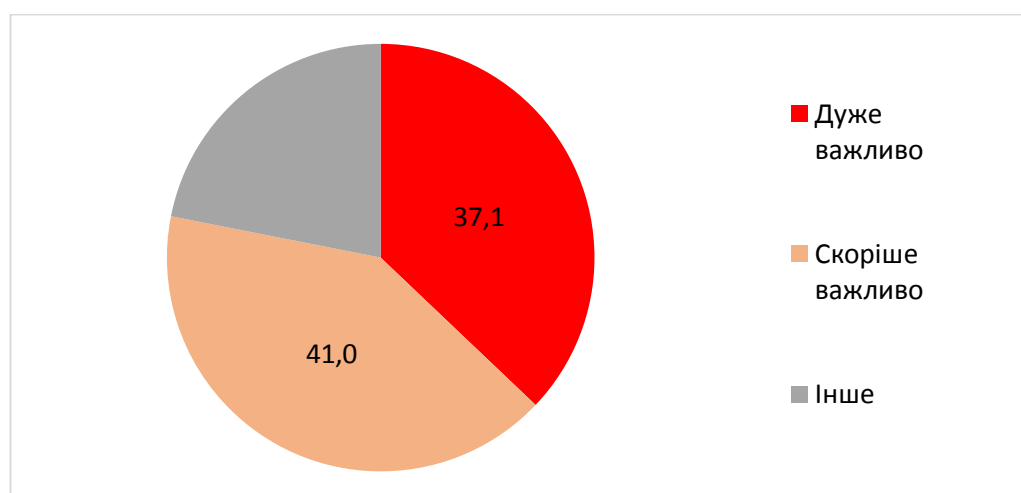

Рис. 2.18. Кількість населення на 1 липня 2019 року і кількість ДТП за 9 місяців 2019 року по Києву і Чернівецькій області, 2019 р.

Джерело: [92].

Відмінності в доходах населення призвели до того, що люди зі статками купують житло в нових дорогих житлових комплексах чи й закритих коттеджних містечках. Звісно в них набагато кращі умови для сімей з дітьми, де двори організовані таким чином, щоб автомобілі не проїжджали поруч з дитячими

майданчиками, є охорона, інфраструктура забезпечує можливість дозволу дітей на прибудинковій території, проте тільки невелика частка сімей з дітьми в них проживає. В цей момент діти, які проживають в старих мікрорайонах з ветхим житловим фондом і зношеною інфраструктурою починають з раннього віку розуміти свою «іншість», що вони гірші за дітей багатих батьків. Часом в одному класі навчаються діти з різних світів: одні живуть в дорогому житлі з захищеною територією, їх до школи привозять батьки на елітних автомобілях, відпочинок вони проводять за кордоном, викладаючи фотографії зі своїх подорожей, до цього додається дорогий одяг і телефони; а є і інші, що проживають в старих «хрущовках», добираються в школу на переповнених маршрутках, а максимумом канікул є поїздка в село до родичів. За даними національних щорічних моніторингових опитувань, що проводяться Інститутом соціології, відсутність значного соціального розшарування дуже важливим вважають 37,1% опитаних, а скоріше важливим 41,0% , що свідчить про болючість сприйняття населенням нерівності, в дитячому середовищі дана проблема загострюється ще більше (рис. 2.19).

Рис. 2.19. Результати відповідей респондентів на питання «Оцініть ступінь важливості особисто для вас відсутність значного соціального розшарування», Україна, 2018 р.

Джерело: [61].

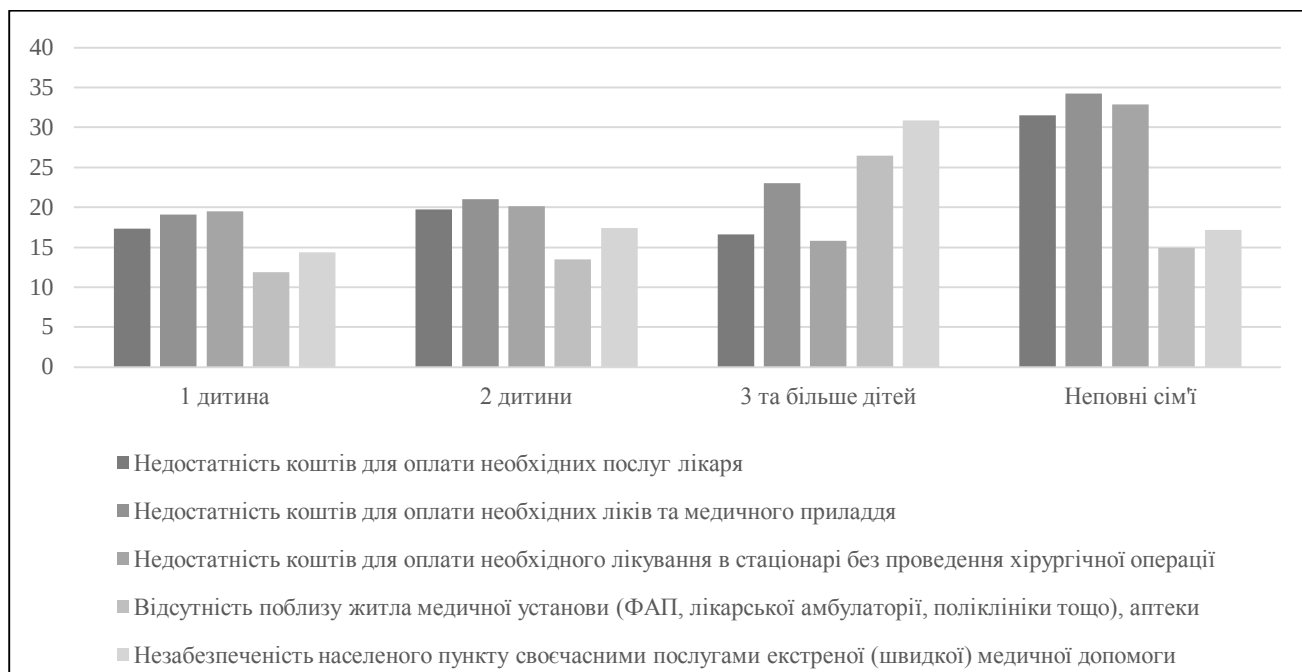
2.3 Нерівність в доступі дітей до медичних послуг

Для України проблема нерівності доступу до послуг соціальної сфери постає не менш гостро, ніж проблема бідності. Загалом вона проявляється як через обмежений доступ населення в цілому, так і окремих категорій, насамперед соціально вразливих, до життєво важливих благ та послуг.

У 2017 році захворюваність на всі хвороби серед дітей віком 0-17 років становила 9,8млн. випадків захворювань або 129 222 на 100 тис. населення відповідного віку та скоротилася порівняно із 2009 роком на 8%. У структурі захворюваності дітей 0-17 років найбільш поширеною патологією були хвороби органів дихання (68,2%), шкіри та підшкірної клітковини (5,1%), травми та отруєння (3,9%), деякі інфекційні та паразитарні хвороби (3,6%), хвороби органів травлення (3,5%) та ін.

Ситуація в Україні щодо повноцінного доступу до якісних послуг охорони здоров'я є в цілому несприятливою. Основними причинами виникнення нерівності у доступі до якісних медичних послуг в Україні є: по-перше, висока вартість медичних послуг та лікарських засобів; по-друге, місцевість проживання та територіальна доступність медичного закладу, кваліфікованого медпрацівника.

Недостатність коштів для оплати медичних послуг та відсутність поблизу медичних закладів є найбільш характерним для бідних сільських домогосподарств з дітьми та багатодітних і неповних сімей, оскільки вони характеризуються великою кількістю утриманців та мають обмежені фінансові можливості (рис. 2.20).

Рис. 2.20. Частка домогосподарств з дітьми, що потерпали через недостатність коштів на оплату послуг та відсутність медичних закладів, Україна, 2019,%

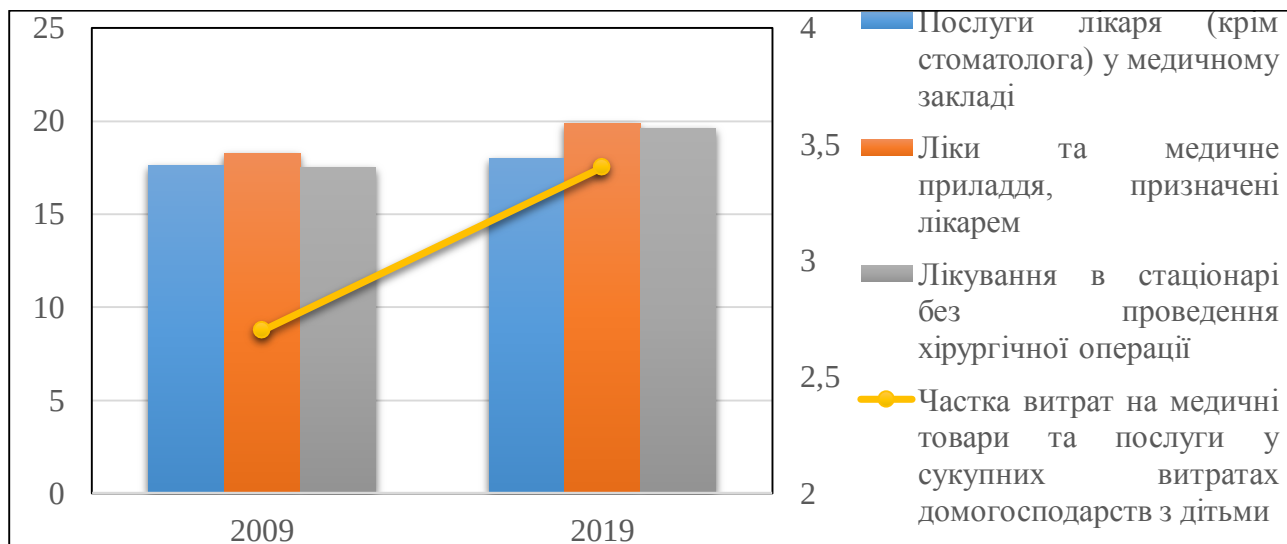
Джерело: [86]

Частка домогосподарств з дітьми, що потерпають через недостатність коштів на послуги лікаря; ліки та медичне приладдя; лікування в стаціонарі без проведення хірургічних операцій становила у 2019 році 18,0%; 19,9 та 19,6% відповідно та у порівнянні з 2009 роком дещо зросла. Тобто практично кожне п'яте домогосподарство з дітьми потерпає через неможливість отримати медичні послуги чи придбати медичні товари, незважаючи на збільшення частки витрат на охорону здоров'я у сукупних витратах домогосподарств з дітьми з 2,7% у 2009 до 3,4% у 2019 році (рис. 2.21).

Значною проблемою є рівень розвитку медичної інфраструктури. В цілому по країні 13-15% домогосподарств не мають повноцінного доступу до медичної установи, аптеки та не можуть своєчасно отримати послуги екстреної (швидкої) медичної допомоги.

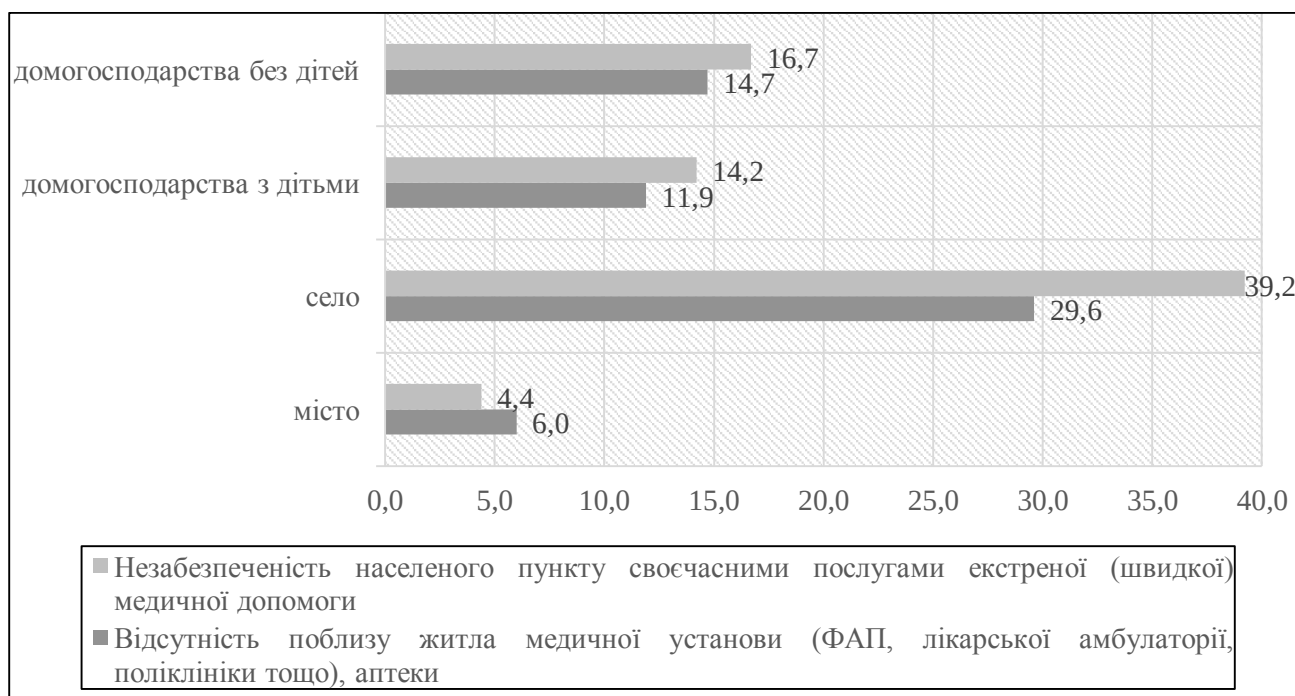
Особливо гостро ця проблема відчувається в сільській місцевості. Впродовж 2010-2017 рр. загальний рівень забезпеченості сільських поселень медичними закладами значно знизився із 18917 до 13531 од. За даними обстежень соціально-економічного становища сільських населених пунктів особливо скоротилася мережа лікарняних (до 52 або в 10,4 рази) та амбулаторно-поліклінічних закладів (до 474 або 7,3 рази).

Рис. 2.21. Частка домогосподарств з дітьми, що потерпали через недостатність коштів для оплати ліків та медичних послуг, 2009-2019, %
Джерело: [86]

В сільських населених пунктах частка домогосподарств, що не мали поблизу медичного закладу була в 4,9 рази (29,6%) вища ніж у містах (6,0%); що страждали через незабезпеченість швидкою допомогою – в 8,9 рази (39,2%) проти (4,4%) у містах. В цілому по країні доступність медичних закладів для сімей з дітьми є дещо кращою ніж для домогосподарств без дітей (рис .2.22).

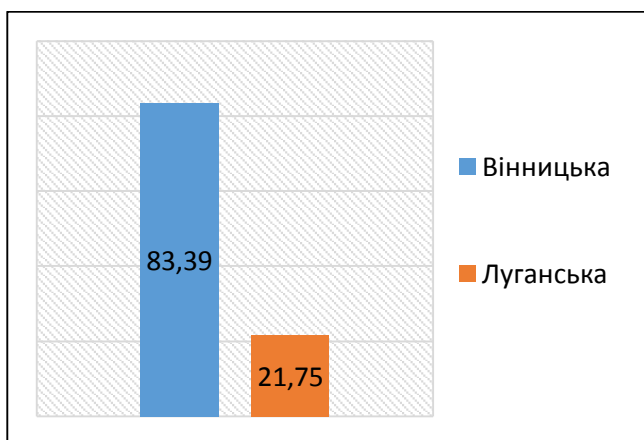

Рис. 2.22. Частка домогосподарств, які потерпали через відсутність поблизу житла медичних закладів та через незабезпеченість населеного пункту послугами швидкої медичної допомоги, 2019 р., %

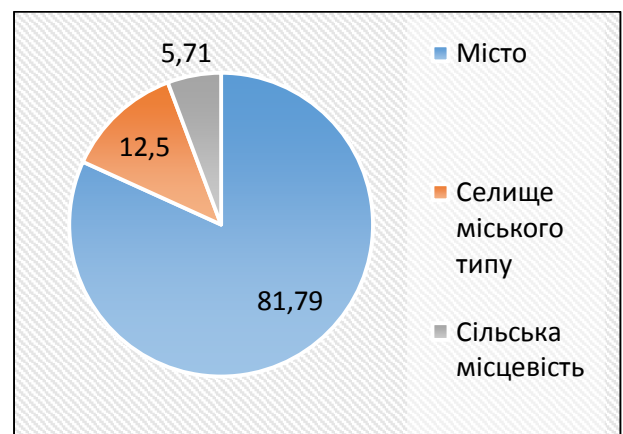
Джерело: [86]

Первинна медична допомога є базою для розвитку системи охорони здоров'я, а її функціонування повинно бути спрямоване на збільшення охоплення населення доступними та якісними медичними послугами на всіх ланках медичної допомоги (профілактика, діагностика, лікування, реабілітаційна та паліативна допомога) та не бути фінансовим тягарем.

Станом на грудень 2019 року підписано 29,147млн. декларацій із сімейним лікарем, що становить 69,15% від наявного населення. Регіональні розбіжності у підписанні декларацій складають 61,64 в.п. (найбільше значення – 83,39% у Вінницькій області та найменше – 21,75% у Луганській) (рис. 2.23).

Рис. 2.23. Співвідношення підписаних декларацій та наявного населення в розрізі регіонів, на грудень 2019 р., (максимальний та мінімальний рівень),%

Рис. 2.24. Розподіл мережі аптек та аптечних пунктів, що беруть участь в урядовій програмі «Доступні ліки», за місцевістю проживання, на грудень 2019 р.,%

Важливим є можливість приймати участь в урядовій програмі «Доступні ліки», що здійснюється через мережу аптек та аптечних пунктів. За даними Національної служби охорони здоров'я України на грудень 2019 року 81,79% їх знаходяться у містах, 12,5% – у селищах міського типу та лише 5,71% – у селах (рис. 2.24). Середня відстань від закладу надання первинної медико-санітарної допомоги до найближчої законтрактованої аптеки становить 7,7 км (від 0,6 км у м. Києві до 11,8 км у Херсонській області) [92; 93]. Наприклад, в Донецькій області кількість аптечних установ, що включені в урядову програму зменшилась з 500 в 2014 році до 100 в 2018 році, що унеможливило справедливий доступ до фармакологічного лікування.

Таким чином, у разі повної відсутності якогось виду медичних послуг на безоплатній основі або складності її отримання найбільше наражаються на небезпеку залишитися без допомоги діти з багатодітних сімей. Крім цього, вищі за середні ризики неотримання якісних послуг характерні для дітей з бідних домогосподарств та сільської місцевості.

2.4 Нерівність дітей у доступі до освіти

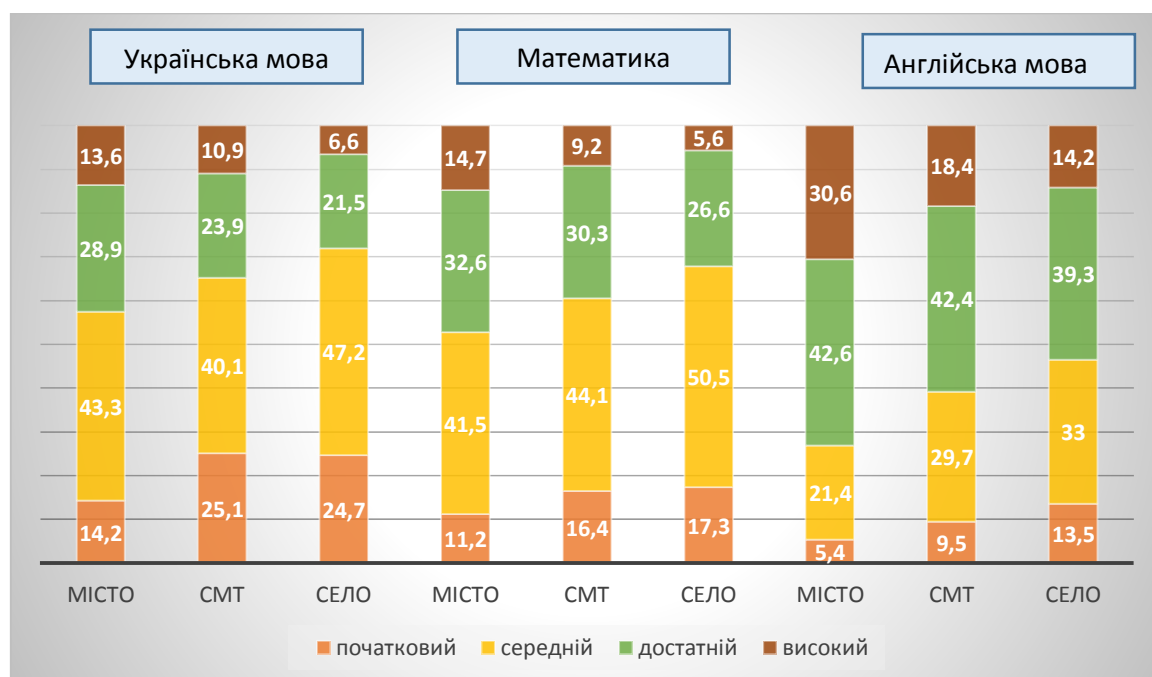
У Цілях Сталого Розвитку – 2030, до яких приєдналась Україна, зроблено акцент на створенні більш справедливих освітніх систем, забезпеченні рівного доступу до якісної освіти соціально уразливих, деприваційних та інших схильних до ризику груп дітей, що стане підґрунтям для формування інклюзивного суспільства [94]. Нерівність у доступі до якісної освіти в Україні спричинена низкою факторів:

- типом поселення (істотним розривом у якості навчання в міських та сільських школах);
- типом навчального закладу (випускники гімназій, ліцеїв і подібних елітних закладів показують кращі результати, ніж представники звичайних шкіл);
- рівнем матеріальної забезпеченості домогосподарств (як показують дослідження, переважна більшість абітурієнтів готуються до здачі ЗНО з репетиторами або на спеціальних курсах, такі послуги є високовартісними, а отже, недоступними для дітей з малозабезпечених сімей).

Безумовно, впливовими є рівень здібностей дитини, наявність/відсутність особливих потреб, освіта батьків та їх готовність допомагати дитині у здобутті знань, бажання самої дитини вчитись тощо, проте виділені три є найбільш вагомими.

Так, навіть за результатами ДПА (на які, на відміну від ЗНО, теоретично можуть впливати вчителі та батьки через корупційні схеми), сільські діти поступаються міським: достатній та високий бали з української мови набрали 42,5% міських випускників, 34,8% із селищ та лише 21,5 сільських; з математики

47,3%, 39,5% та 32,2% відповідно; з англійської мови – 73,2%, 60,8% та 53,5%. (рис. 2.25).

Рис. 2.25. Розподіл результатів державної підсумкової атестації з окремих предметів в залежності від місця розташування загальноосвітнього навчального закладу, 2019 рік.

Джерело: побудовано за даними [95].

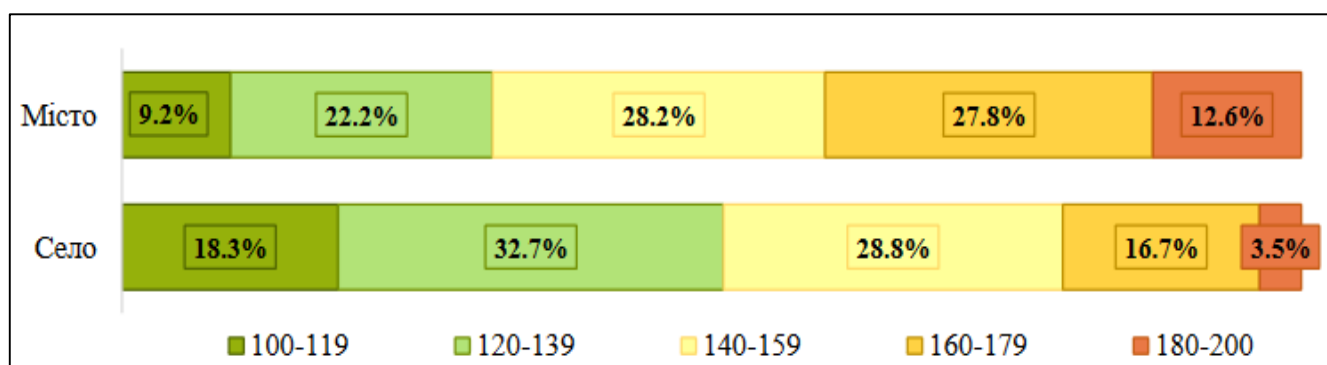
Особливе занепокоєння викликає більш, ніж подвійна різниця у частці міських та сільських учнів, що отримали високий бал з англійської мови. За результатами 2019 року, третина учасників єдиного вступного іспиту з іноземних мов не змогли подолати поріг тесту «склав/не склав». Можна припустити, що переважна більшість з них були випускниками саме сільських шкіл.

Щодо типу навчального закладу, то високий рівень знань з української мови показали третина випускників гімназій, ліцеїв, колегіумів; 27,8% - спеціалізованих шкіл, 17,8% – випускників НВК та лише 13,5% – загальноосвітніх шкіл. З математики результати склали 32,3%, 23,7%, 17,9% та 11,5% відповідно. З англійської мови – 38,3%, 34,6%, 28,2%, 20,2%.

Опитування учасників ЗНО – 2016 показало, що без урахування жодних інших факторів, навчання у міській школі збільшує середній бал учасника ЗНО на 11 балів з української мови (151 проти 162) та на 14 балів з математики (138 проти 152). Навчання в елітній школі додає до середнього балу 13 на тесті з

української мови (156 проти 169) та 14 із математики (144 проти 158). Поєднання двох факторів спричинює ще більш різкі розриви: випускник міської елітної школи має перевагу у 18 балів з української мови та 21 бал з математики над випускником звичайної школи із села.

Середній бал з усіх предметів ЗНО в проміжку 180-200 отримали 12,6% випускників міських ЗНЗ, в той час, як цей показник у селах становить лише 3,5%. Частка учнів, які отримали результати у проміжку 100-119 балів, удвічі більша в селі, ніж у місті. Разом з тим, майже однакова кількість випускників як сільських, так і міських шкіл, отримали середні бали з усіх предметів у проміжку 140-159 (рис. 2.26) [96].

Рис. 2.26. Розподіл учасників анкетування за типом місцевості, де навчалися, і середнім балом з усіх предметів ЗНО - 2016, що склали.
Джерело: побудовано за даними [96].

За даними анкетування випускників загальноосвітніх навчальних закладів 2015/2016 навчального року, найпопулярнішими способами підготовки до ЗНО були самостійна робота, заняття з репетитором та підготовка під час уроків за ініціативою вчителя. Найчастіше послугами репетитора учні користувались для вдосконалення знань з англійської мови (73,5%), хімії (71,7%), математики (61,7), української мови (57,1%), фізики (55,9%). Найвищі бали – у випускників, які скористалися послугами репетитора або підготовчими курсами при вищих чи професійно-технічних навчальних закладах, які є платними і недоступними для родин з низькими статками. Частка міських учнів, яким батьки оплатили послуги репетитора або курси, у два рази більша, ніж сільських. Таким чином, сільські діти мають менше шансів порівняно із міськими вступити до престижного коледжу чи вищого навчального закладу.

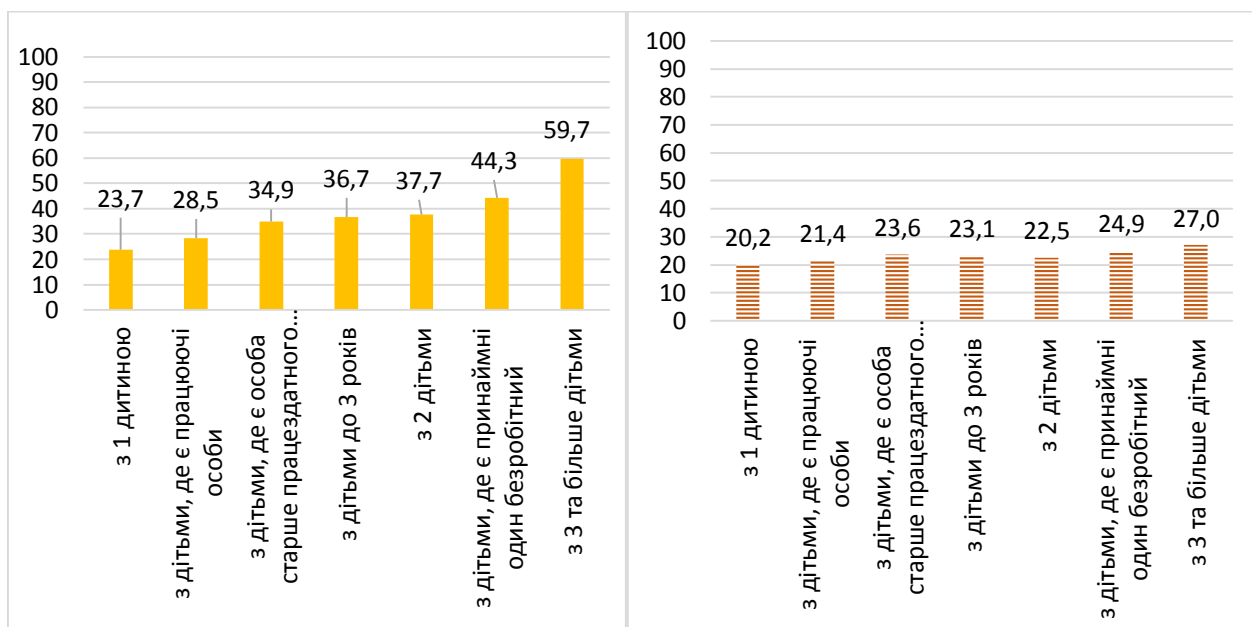
Сільські діти мають обмежені можливості доступу до системи позашкільної освіти, місія якої полягає у розвитку здібностей дітей та молоді у сфері освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, технічної та іншої творчості, здобуття ними первинних професійних знань, вмінь і навичок, необхідних для їх соціалізації, подальшої самореалізації та/або професійної діяльності. Згідно з даними Міністерства освіти і науки України станом на 01.01.2018 р. у системі освіти функціонувало 1379 закладів позашкільної освіти, з яких 17 державних, 1348 комунальних і 14 приватних. При цьому, тільки 97 закладів позашкільної освіти (7%) функціонують у сільській місцевості [97].

РОЗДІЛ 3. БІДНІСТЬ СІМЕЙ З ДІТЬМИ

3.1 Сучасне становище та основні профілі монетарної бідності

Бідність є складним соціально-економічним явищем, що зумовлюється багатьма чинниками та проявляється у суспільстві різним чином. Багатоаспектність проявів бідності зумовлює необхідність її дослідження за різними критеріями, які носять як монетарний, так і немонетарний характер.

Станом на 2019 рік рівень відносної бідності¹¹ в Україні складав 24,4%, а рівень абсолютної бідності¹² – 41,3%. Рівень бідності в сім'ях з дітьми вищий порівняно з сім'ями без дітей, за будь-яким критерієм: за відносним 29,1% проти 19,0%, за абсолютним – 47,3% проти 34,3% (рис. 3.1, рис. 3.2).

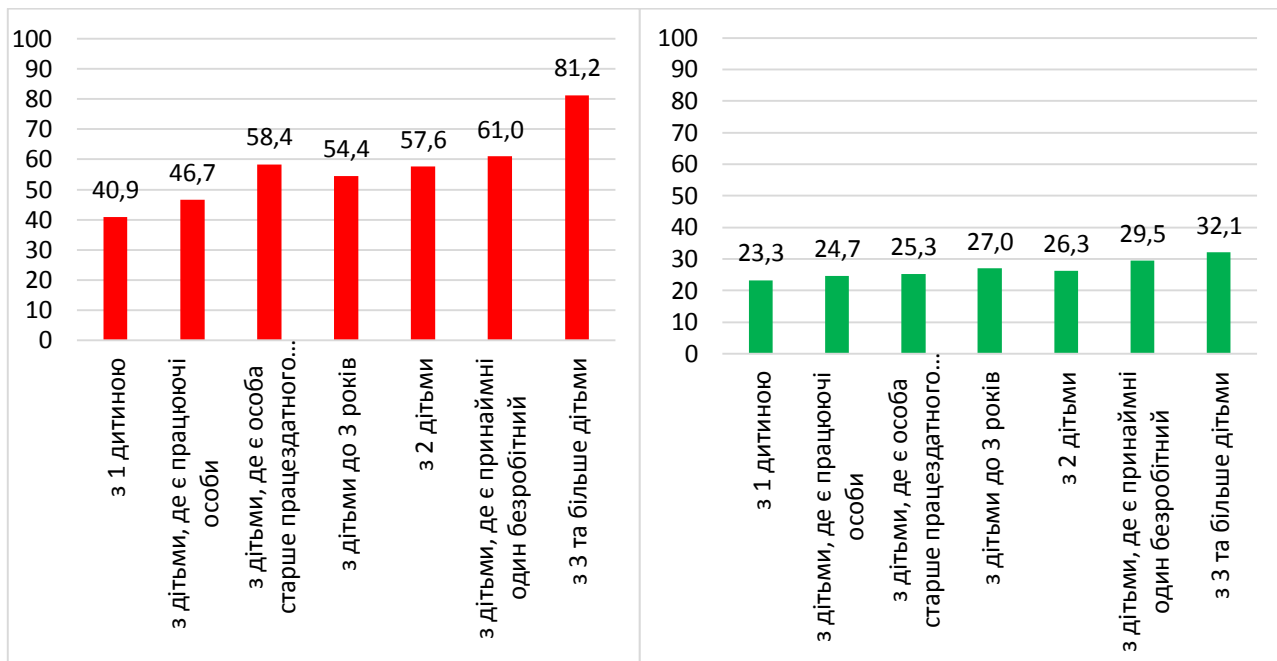
Рис. 3.1. Рівень та глибина відносної бідності, Україна, 2019 р., %

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

11 Критерій відносної бідності – сукупні еквівалентні витрати особи нижче 75 відсотків медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат (3017 грн. на місяць у 2019 році)

12 Критерій абсолютної бідності – сукупні еквівалентні витрати особи нижче фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму в середньому на одну особу (3661 грн. на місяць у 2019 році)

Рис. 3.2. Рівень та глибина абсолютної бідності, 2019 р., %

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Основним чинником зростання бідності є кількість дітей – чим їх більше, тим вищий рівень бідності. Якщо сім'ї з однією дитиною знаходяться на середньоукраїнському рівні, то вже поява другої дитини істотно підвищує рівень бідності. Найвищі ж рівні бідності спостерігаються у сім'ях з трьома більше дітьми – більше половини з них є бідними за відносним критерієм та майже три чверті – за абсолютним. Бідність досить висока у багатопокілнних сім'ях (оскільки середній розмір пенсії є меншим за межу бідності) та у сім'ях з дітьми до 3-х років, в яких регулярна виплата допомоги при народженні дитини не компенсує втрату заробітку під час знаходження матері у відпустці по догляду за дитиною. Істотно підвищує рівень бідності також наявність в домогосподарстві безробітної особи.

Зазначені домогосподарства з найвищими рівнями бідності (багатодітні та ті, що мають у складі безробітну особу) характеризуються і найнижчими шансами вийти із стану бідності, оскільки в них дуже висока глибина бідності – відповідно 27,0% та 24,9% за відносним критерієм та ще вище за абсолютним – 32,1% та 29,5% відповідно (рис. 3.1, рис. 3.2). Тобто, щоб подолати бідність, цим домогосподарствам необхідно більш ніж на чверть збільшити поточні доходи.

Побудова комбінованих ризиків бідності дає змогу оцінити сукупний вплив декількох чинників на рівень бідності. Результати, представлені у табл. 3.1, свідчать, що найвищі ризики опинитися у стані бідності притаманні сільським багатодітним сім'ям, та міським багатодітним сім'ям, у складі яких є безробітна особа. Також досить високі ризики мають міські та сільські домогосподарства з двома дітьми та безробітною особою та міські багатодітні сім'ї навіть за відсутності безробітних. В найкращій ситуації перебувають домогосподарства з однією дитиною, що мешкають у місті і не мають у своєму складі безробітних осіб, однак навіть в них ризик опинитися у стані бідності вищий порівняно з домогосподарствами без дітей.

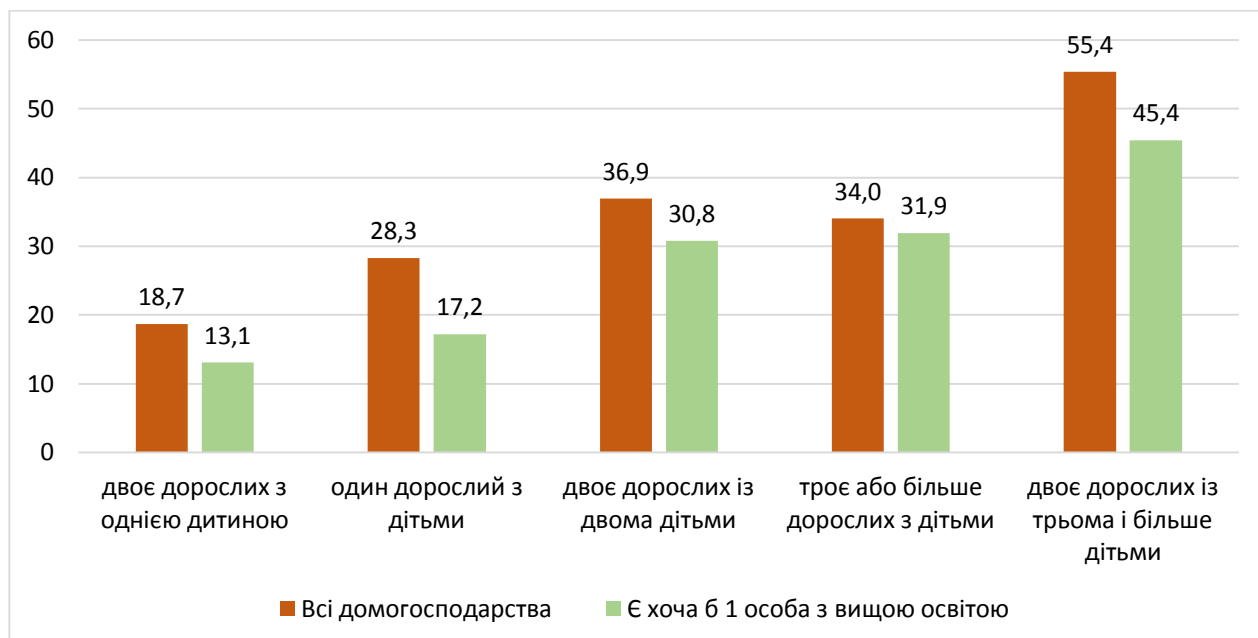
Таблиця 3.1. Комбіновані ризики бідності за критерієм сукупні еквівалентні витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму (по відношенню до середньоукраїнського рівня), 2019 р., рази

	1 дитина	2 дитини	3 та більше дітей	Домогосподарства без дітей
Місто:	0,878	1,278	1,621	0,750
є безробітний	1,065	1,519	1,945	0,901
немає безробітного	0,862	1,252	1,572	0,741
Село:	1,246	1,647	2,244	0,983
є безробітний	1,453	1,903	2,270	1,348
немає безробітного	1,201	1,552	2,236	0,908

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Чи не єдиним чинником, який сприяє виходу домогосподарств з дітьми із стану бідності, є наявність осіб з вищою освітою – в такому випадку частка бідних скорочується досить істотно в усіх типах домогосподарств (рис. 3.3).

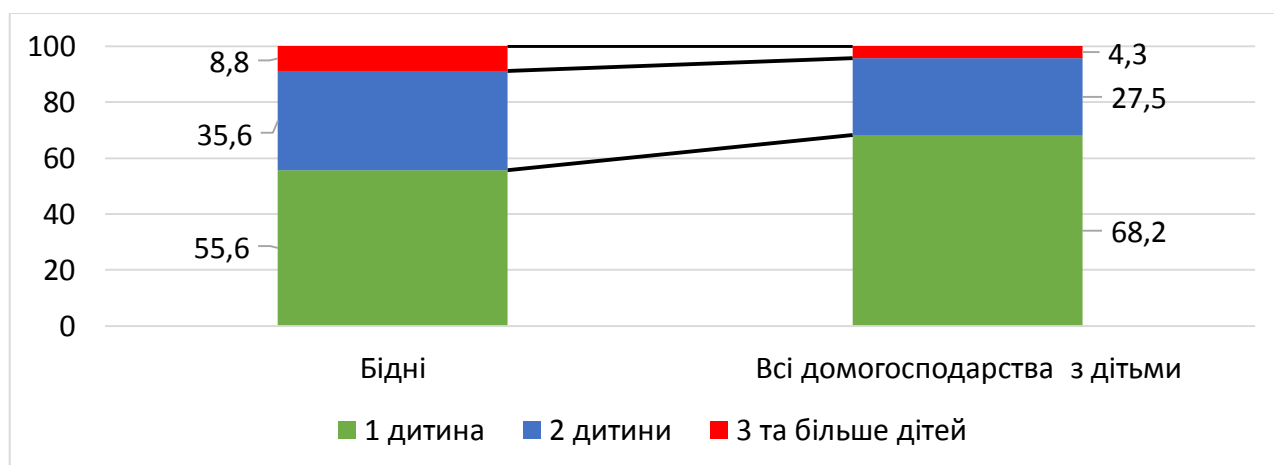
Рис. 3.3. Вплив вищої освіти на рівень бідності домогосподарств з дітьми, 2018 рік, %

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Єдиною проблемною групою слід вважати повні сім'ї з трьома та більше дітьми – навіть наявність осіб з вищою освітою не дає суттєвої переваги в подоланні бідності порівняно з іншими сім'ями.

Тезу про найвищі ризики бідності в багатодітних сім'ях підтверджує розподіл бідного населення залежно від кількості дітей (рис. 3.4, рис. 3.5).

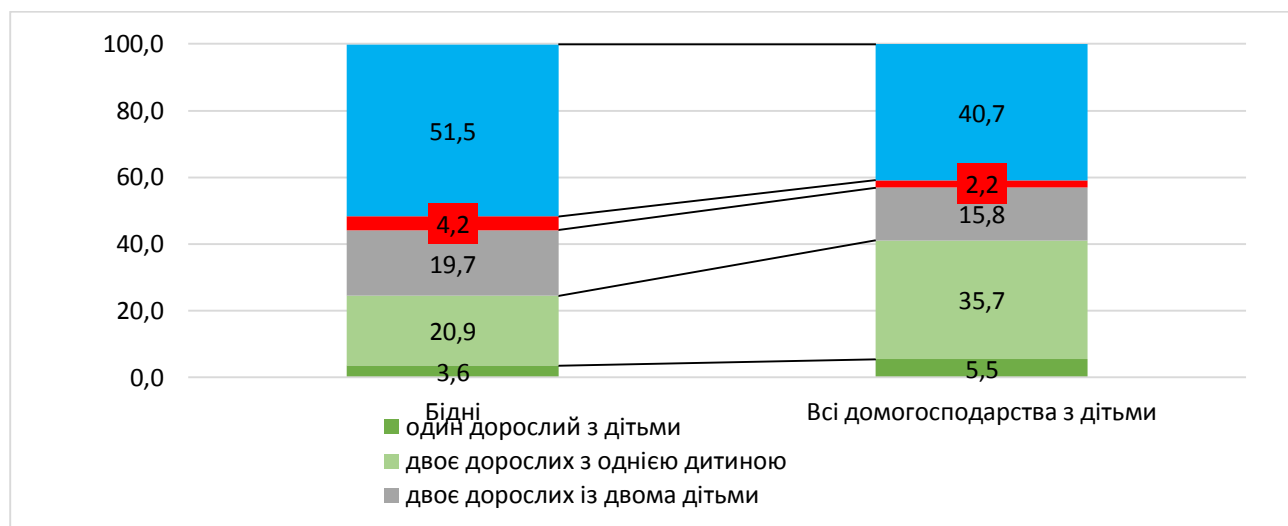

Рис. 3.4. Склад бідного населення залежно від кількості дітей у домогосподарствах, 2019 р., %

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Якщо у складі всього населення з дітьми багатодітні складають 4,3%, то серед бідного населення їх частка вдвічі більша (8,8%). Така ж картина спостерігається і щодо повних сімей з трьома та більше дітьми, частка яких у бідному населенні складає 4,2%, а у всьому населенні з дітьми – 2,2%.

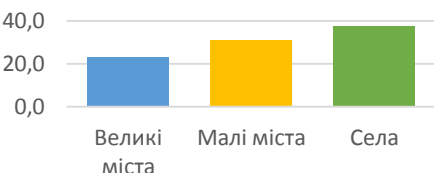
Рис. 3.5. Склад бідного населення за основними типами домогосподарств з дітьми, 2019 р.,%

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

У табл. 3.2 показано основні профілі бідності дітей в Україні. Основне, що слід відмітити, це яскраво виражена поселенська бідність – у сільській місцевості проживає найбільше бідних дітей (38,4% від усіх бідних дітей) і рівень бідності є найвищим (37,6%). Кожна сьома бідна дитина мешкає у багатодітних сім'ях, кожна п'ята – у багатопоколінних сім'ях. Також 18,4% бідних дітей проживають у сім'ях, в яких є принаймні одна безробітна особа. Поява у сім'ї дитини до 3 років підвищує рівень бідності на 9 в.п. – з 27,6 до 36,7%.

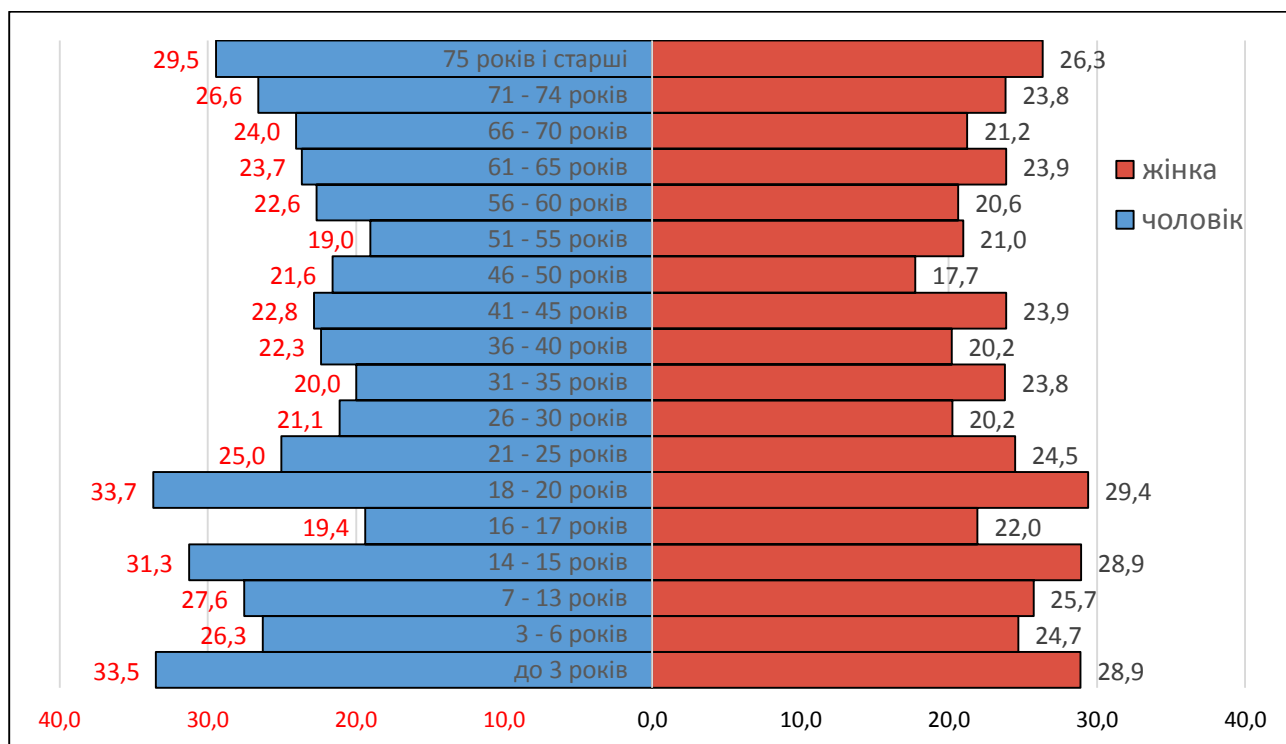
Таблиця 3.2. Основні профілі бідності дітей в Україні, 2019 р. (за відносним критерієм)

✓ Майже 30% дітей проживає в умовах бідності	■ небідні діти ■ бідні діти
✓ Частка дітей серед бідного населення складає 23,0%	■ дорослі ■ діти
✓ У великих містах проживає 31,5% усіх бідних дітей, у малих містах – 30,0%, у сільській місцевості – 38,4%	■ Великі міста ■ Малі міста ■ Села
✓ Рівень бідності дітей у великих містах складає 22,9%, у малих містах та сільській місцевості істотно вищий – 31,1% та 37,6% відповідно	40,0 20,0 0,0 Великі міста Малі міста Села
✓ 13,5% бідних дітей проживають у багатодітних сім'ях	■ 1 дитина ■ 2 дитини ■ 3 та більше
✓ Рівень бідності в домогосподарствах з дітьми до 3-років складає 36,7%, за відсутності дітей такого віку – 27,6%	40 20 0 є діти до 3-років немає дітей до 3-років
✓ 20,6% бідних дітей проживають у домогосподарствах, в яких є принаймні один пенсіонер	■ є пенсіонер
✓ 18,4% бідних дітей проживають в домогосподарствах з принаймні однією безробітною особою	■ є принаймні 1 безробітна особа
✓ 7,5% бідних дітей проживають в домогосподарствах, в яких ніхто не працює	■ немає працюючих

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Статеві-вікова піраміда бідності населення України свідчить, що від монетарної бідності потерпають діти різних вікових груп – від дітей до 3-х років до підлітків 14-15 років (рис. 3.6). І тільки у найстаршій віковій групі – 16-17 років – рівень бідності нижчий за середньоукраїнський рівень.

Рис. 3.6. Статеві-вікова піраміда рівня відносної бідності населення України, 2019 р.,%

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Рівень дитячої бідності має яскраво виражені регіональні відмінності – від 24,8% у Чернігівській області до 75,3% у Херсонській. Чітко виділяється осередок вразливості у Північній частині країни (окрім Чернігівщини), де чотири області мають значення дитячої бідності, значно вищі за середні.

Рис. 3.7. Рівень дитячої бідності (за абсолютною межею) в регіонах України, 2019 рік, %

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

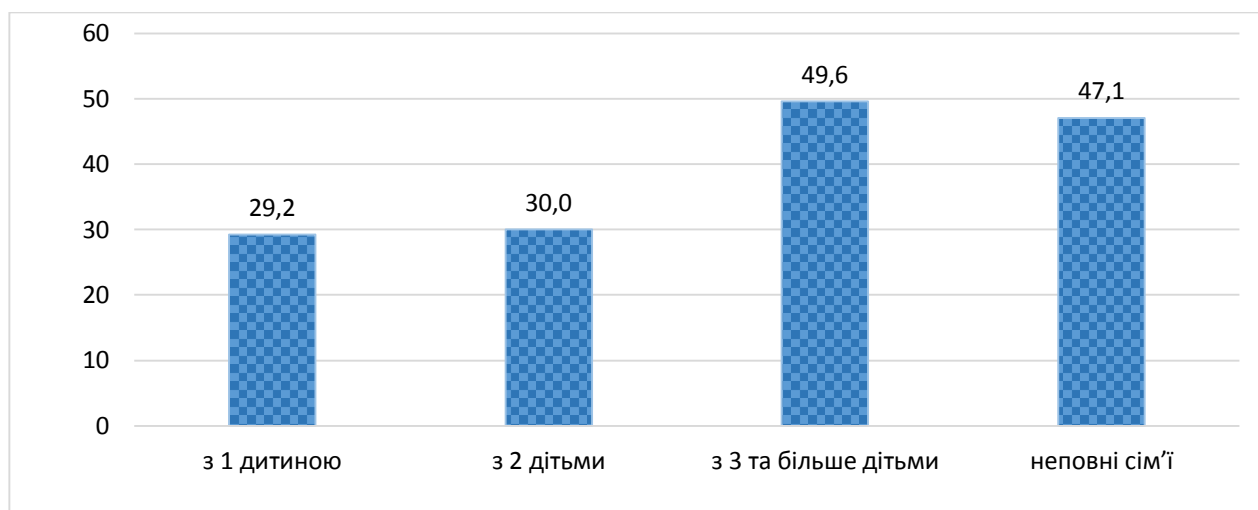
Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

3.2 Бідність за деприваціями

Рівень деприваційної бідності в Україні визначається за двома методологіями: за національною, згідно з якою бідними вважаються домогосподарства, які потерпають від 4 та більше ознак депривації з переліку у 18 ознак, та за методологією, прийнятою у ЄС, згідно якої до бідних відносять домогосподарства, які потерпають від 3-х та більше ознак (депривація) або від 4-х та більше ознак (глибока депривація) з переліку у 9 ознак (Додаток А).

Слід зазначити, що деприваційна бідність в Україні носить насамперед поселенський характер, пов'язаний з обмеженим доступом сільських мешканців до об'єктів соціальної інфраструктури. Так, за національною методологією у 2019 році рівень депривації у міських поселеннях складає 20,0%, у сільській місцевості – 43,9%, за методологією ЄС – відповідно 16,1% та 26,8%.

Що стосується дітей, то рівень деприваційної бідності серед домогосподарств з дітьми дещо менший (30,1%) порівняно з домогосподарствами без дітей (34,3%) незалежно від використовуваної методології розрахунку. На відміну від монетарної бідності, поява другої дитини практично не справляє впливу на зростання деприваційної бідності. А от в багатодітних сім'ях спостерігається різкий стрибок – до 49,6% порівняно з 30,0% у домогосподарствах з двома дітьми (рис. 3.8, рис. 3.9).

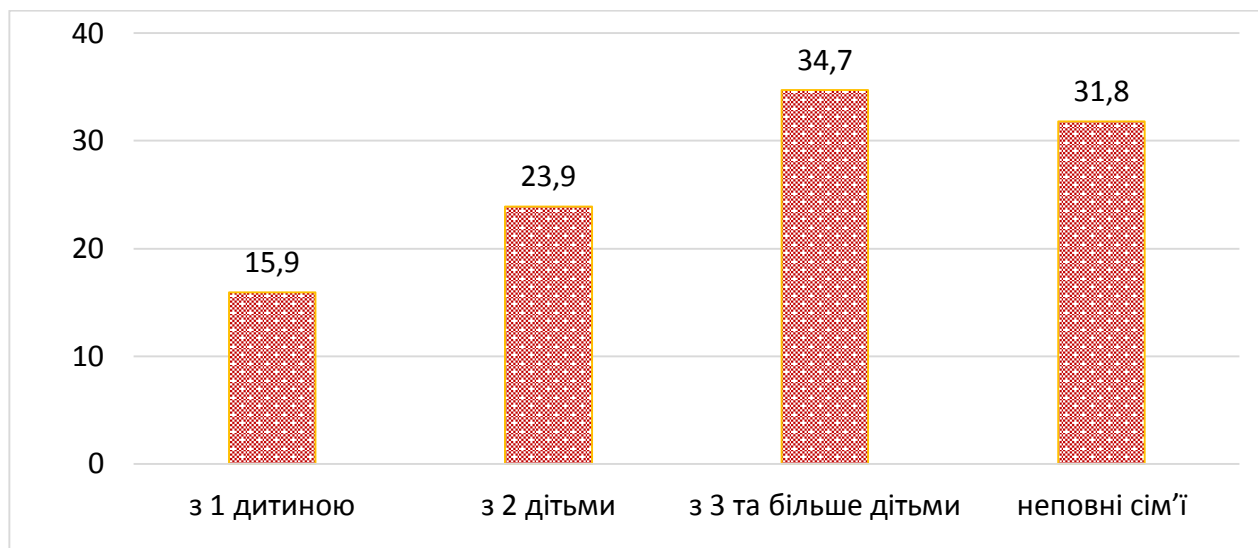

Рис. 3.8. Рівень деприваційної бідності серед окремих типів домогосподарств з дітьми, за національною методологією 2017 р.,%

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [98].

При визначенні глибокої депривації за методологією ЄС також найбільш істотно потерпають саме багатодітні сім'ї – 34,7%. Окремо слід відзначити високий рівень деприваційної бідності в неповних сім'ях, тобто таких, у складі яких є діти, що не мають одного або двох батьків. При цьому в цілому домогосподарства з дітьми є дещо менш вразливими (18,9%), ніж домогосподарства без дітей (20,7%).

Рис. 3.9. Рівень деприваційної бідності серед окремих типів домогосподарств з дітьми, за методологією ЄС (глибока депривація) 2019 р., %

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [86].

Хоча рівень деприваційної бідності в домогосподарствах з дітьми незначно відрізняється від середнього по країні, існує низка окремих ознак позбавлення, від яких потерпають виключно або переважно саме діти (табл. 3.3).

Так, діти до 6-и років потерпають від незабезпеченості навіть найнеобхіднішими продуктами харчування (8,2% міських та 12,1% сільських дітей), 22,3% сільських дітей такого віку потерпають від відсутності поблизу житла дошкільних закладів. Також половина сільських дітей також потерпає від відсутності у населеному пункті закладів, що надають побутові послуги, а чверть – від неможливості придбати комп'ютер через нестачу коштів. Майже чверть дітей потерпає від недостатності в сім'ї коштів для придбання нового одягу та взуття, десята частина міських дітей – від недостатньої житлової площі. Для підлітків, які навчаються в останніх класах школи, важливим позбавленням є недостатність коштів для отримання професійної освіти; від цього потерпає 22,1% міських підлітків 16-17 років та 18,4% сільських.

Крім того, значна частина дітей потерпають від позбавлень, які приблизно в однаковому ступені притаманні всім домогосподарствам, однак вони є досить важливими для нормального життя та розвитку (див. табл. 3.3).

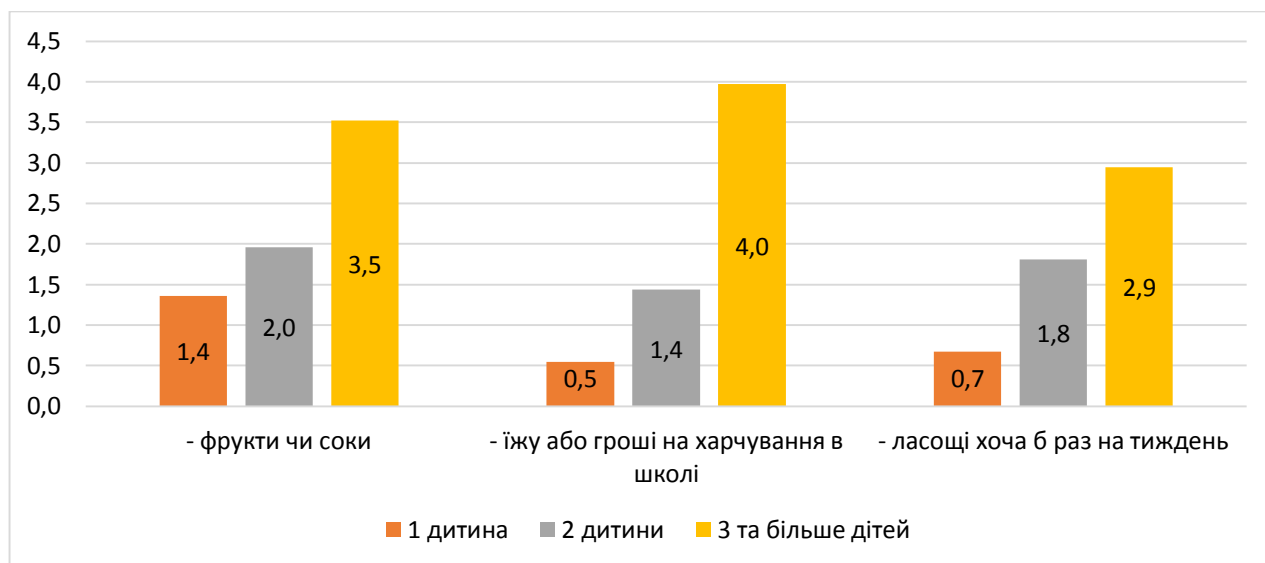
Таблиця 3.3. Позбавлення, найбільш важливі для дітей, 2019 р.

Ознака позбавлення	Рівень позбавлення, % дітей відповідної вікової групи	Вразлива категорія дітей
Ознаки, від яких в більшому ступені потерпають діти		
Недостатність коштів для того, щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування	4,3	Міські діти віком до 6 років
	6,0	Сільські діти віком до 6 років
Недостатність коштів для придбання за потребою нового одягу та взуття для дітей	18,4	Усі діти
Відсутність у зв'язку з недостатністю коштів комп'ютера	20,3	Сільські діти
	19,1	Особливо – сільські підлітки 16-17 років
Наявність житлової площі, що не перевищує 5 кв.м. на особу	7,8	Міські діти
	10,2	Особливо – міські діти 16-17 років
Недостатність коштів для отримання будь-якої професійної освіти	11,3	Міські підлітки 16-17 років
	21,2	Сільські підлітки 16-17 років
Відсутність поблизу житла дошкільних закладів (дитячих садків, ясел)	21,4	Сільські діти віком до 6 років
Відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги (перукарень, пралень, хімчистки, ремонту одягу, взуття та побутової техніки тощо)	51,2	Сільські діти
	57,8	Особливо – сільські діти до 6 років
Інші ознаки з високим рівнем позбавлення		
Недостатність коштів для споживання страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день	15,5	Усі діти
Відсутність у зв'язку з недостатністю коштів водогону у житлі	25,6	Сільські діти
Відсутність у зв'язку з недостатністю коштів ванної або душової кімнати всередині житла	29,7	Сільські діти
Відсутність у зв'язку з недостатністю коштів туалету зі зливом всередині житла	36,4	Сільські діти
Недостатність коштів для підтримання достатньо теплої температури у своєму житлі (на придбання палива, обігрівача тощо) протягом опалювального сезону	20,3	Усі діти
	30,3	Особливо – сільські діти
Недостатність коштів для тижневого сімейного відпочинку не вдома щонайменше один раз на рік	44,1	Усі діти
	59,0	Особливо – сільські діти
Шум від сусідів чи шум з вулиці (транспортний рух, підприємство, фабрика тощо)	10,0	Міські діти
Забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо)	17,9	Міські діти
Відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти тощо)	21,9	Сільські діти

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [86].

В особливо скрутному становищі перебувають сім'ї, які не можуть забезпечити дітей харчуванням у школі та певними ласощами та фруктами (рис. 3.10).

Рис. 3.10. Частка домогосподарств з дітьми, які не могли забезпечити дітей окремими продуктами харчування, 2019 р., %

Примітка. Без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [99].

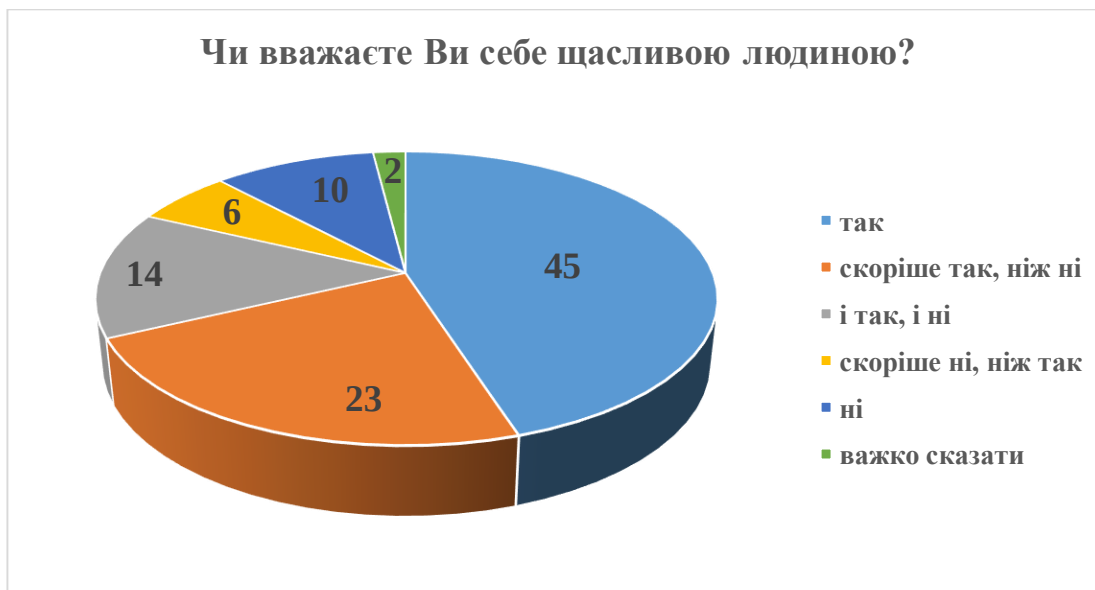
І хоча частка таких дітей відносно невелика, однак вони перебувають у стані крайнього позбавлення, а недостатність та неповноцінність харчування є загрозою здоров'ю та нормальному розвитку.

3.3 Суб'єктивна бідність серед сімей з дітьми

Суб'єктивна бідність визначається на основі самооцінки особою власного матеріального становища та вказує на самопочуття людини в суспільстві. Межа суб'єктивної бідності може оцінюватися за відповідями респондентів на питання про мінімальний дохід, необхідний для досягнення достатнього рівня життя. Позбавлення та високі ризики монетарної бідності сімей із дітьми впливають на їхню самооцінку.

Відповідно до результатів опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, у квітні 2020 року щасливими або скоріше щасливими себе відчували 68% жителів України (Рис. 3.11), 14% почувалися частково щасливими, частково ні, і 16% здебільшого або зовсім не вважали себе

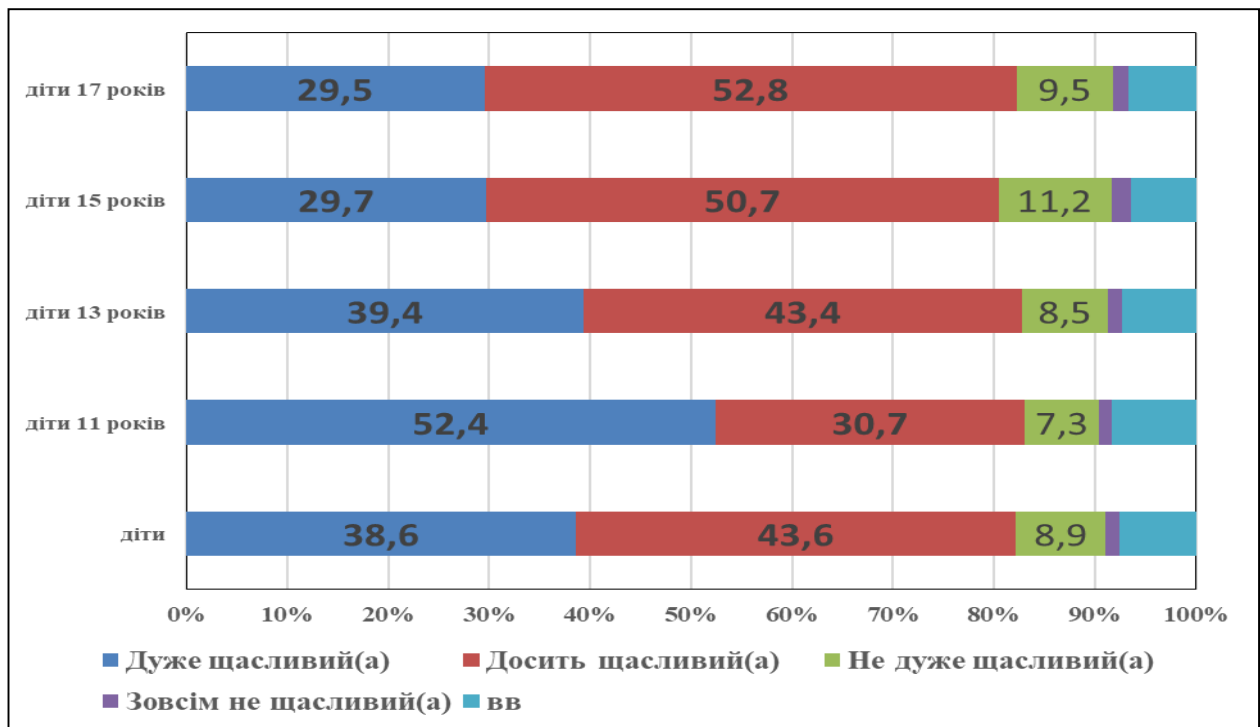
щасливими [100]. Рівень щастя є найвищим серед молоді, віком 18-39 років (82%) та з віком зменшується – 64% щасливих людей у групі віком 40-59 років та 55% серед 60-річних та старших.

Рис. 3.11 Самооцінка щастя населенням України Розподіл відповідей на запитання «Чи вважаєте Ви себе щасливою людиною?», 2020 р.

Джерело: Київський міжнародний інститут соціології [100].

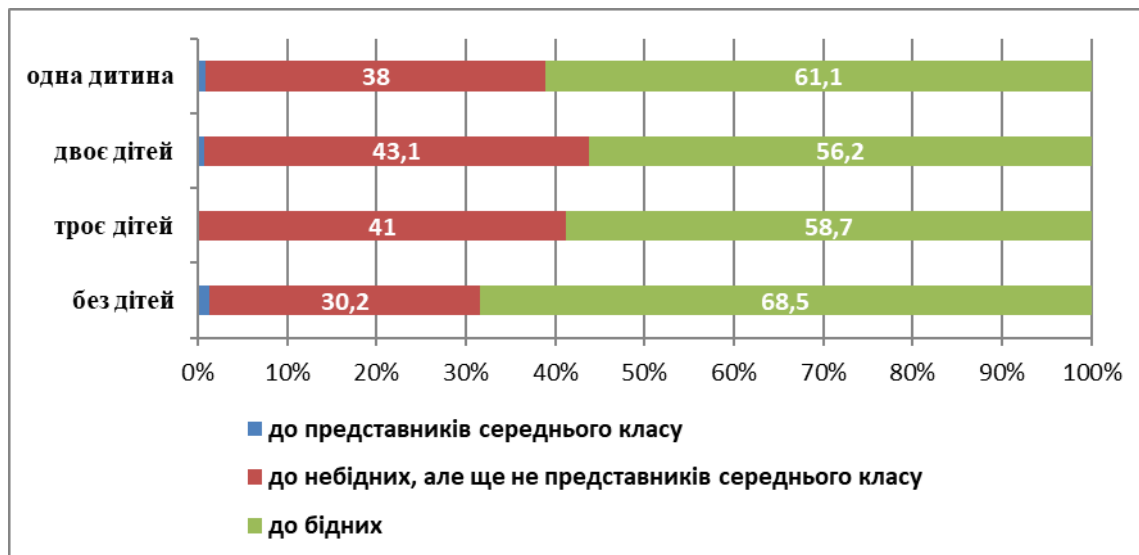
За результатами соціологічного дослідження [101] в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» проведеного фондом Unicef та «Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка» можна також проаналізувати відчуття щастя самих дітей, де респондентами були школярі. Серед усіх опитаних нами молодих людей дуже щасливими себе почували 38,6% підлітків. Традиційно спостерігаються суттєві відмінності за віком – чим молодші респонденти, тим вище в них відчуття щастя (рис. 3.12).

Рис. 3.12 «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді», Україна, 2018 р.

Джерело: Побудовано автором [101].

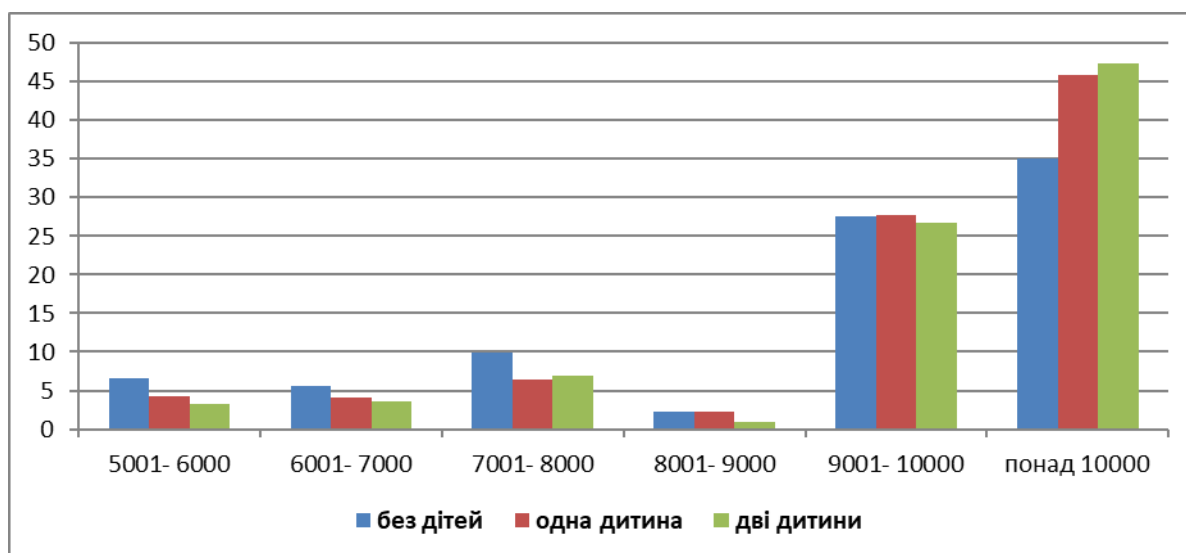
Загалом для українців властива песимістична оцінка власного матеріального становища, це характерно для всіх груп домогосподарств незалежно від наявності та кількості дітей. Так, за даними Державної служби статистики 60% домогосподарств з дітьми відносять себе до категорії бідних [102]. Із збільшенням кількості дітей погіршується самооцінка, так 77% домогосподарств з трьома та більше дітьми відносять себе до бідних. Негативна самооцінка для домогосподарств без дітей пояснюється тим, що це переважно низькодохідні домогосподарства, які складаються з людей літнього віку. Характерно, що жоден з респондентів, як і у попередньому році, не вважав себе заможним (рис. 3.13).

Рис. 3.13. Розподіл домогосподарств за самооцінкою матеріального статусу залежно від кількості дітей у їх складі, Україна, 2019 рік

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України.

При таких високих значеннях суб'єктивної бідності важливим аспектом є уявлення населення щодо того який рівень доходу був би прийнятним аби не вважати себе бідними. Характерно, що значних відмінностей між домогосподарствами з дітьми та домогосподарствами без дітей немає. При цьому серед домогосподарств з двома дітьми більше частка, яка вважає, що розмір середньодушового грошового доходу має бути більшим за 10 тис. грн. (рис. 3.14).

Рис. 3.14. Розподіл домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу, який домогосподарство вважає достатнім, щоб не відчувати себе бідними, Україна, 2019 р.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України.

Зі збільшенням кількості дітей в домогосподарстві погіршується самооцінка матеріального становища. За даними 2019 року, третині домогосподарств (30,1%) із дітьми коштів вистачало лише на харчування, тож вони відмовляли собі в найнеобхіднішому, крім харчування. 88,3% домогосподарств із дітьми не робили жодних заощаджень.

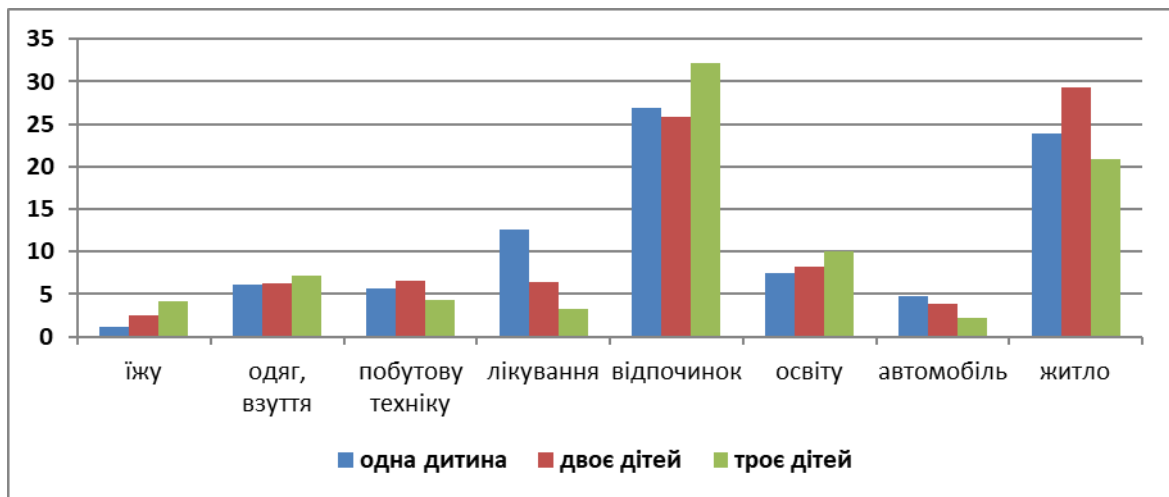
Якщо між домогосподарствами з однією дитиною та з двома дітьми немає значних відмінностей у самооцінці рівня доходів, то домогосподарства з трьома дітьми виділяються, вони оцінюють рівень своїх доходів інакше. Зокрема, 6,9% домогосподарств із трьома дітьми не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування. А частка тих, кому було достатньо і робили заощадження є на 5,8 в.п. меншою порівняно з домогосподарствами, де є одна дитина (рис. 3.15).

Рис. 3.15. Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня своїх доходів,%. ОУЖД, 2019 рік

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України.

Опосередковано свідчить про бідність домогосподарств з дітьми і відповіді на запитання, куди б домогосподарство в першу чергу спрямували додаткові кошти при значному збільшенні доходів. Характерно, що це питання множинного вибору і йдеться про значну суму коштів. При цьому, 4,2% домогосподарств із трьома дітьми та 10,5% домогосподарств із чотирма дітьми спрямували б додаткові кошти насамперед на їжу. Нестача коштів на харчування свідчить про те, що багато домогосподарств з дітьми (особливо серед багатодітних домогосподарств) проживають в крайній бідності (рис. 3.16).

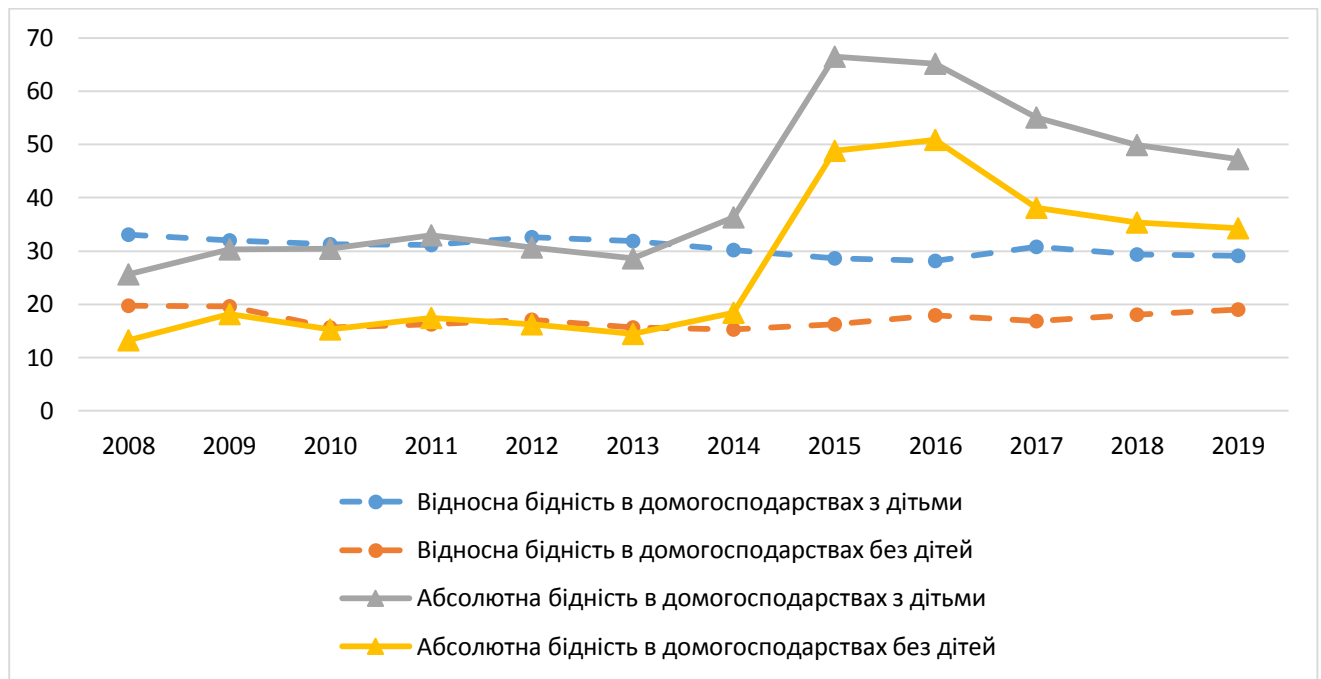
Рис. 3.16. Розподіл сім'ями з дітьми додаткових коштів в разі значного збільшення розміру їх доходів залежно від кількості дітей у їх складі, Україна, 2019 рік%

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

3.4 Тенденції дитячої бідності за останнє десятиліття

Рівні відносної та абсолютної бідності в Україні демонструють різний характер динаміки. Рівень відносної бідності в Україні традиційно лишається досить стабільним, знаходячись в межах 23-27%. В той же час динаміка абсолютної бідності має зовсім інший характер – накопичені макроекономічні негаразди та початок війни у 2014 році призвели до стрімкого зростання рівня інфляції, який склав 124,9% у 2014 році та 143,3% у наступному році (що становило найвищий рівень, починаючи з 1995 року). Відповідно, в таких обставинах, для оцінки рівня бідності найбільш адекватним критерієм виміру виявляється показник сукупних еквівалентних витрат нижче фактичного прожиткового мінімуму. Згідно із цим критерієм рівень бідності різко зріс протягом 2014 – 2015 років, як у домогосподарствах з дітьми, так і в домогосподарствах без дітей, а в подальшому, із стабілізацією економічної ситуації в країні, почав скорочуватися, однак так і не досяг докризового стану.

Як і загальний рівень відносної бідності, так і домогосподарствах з дітьми та без дітей, він лишається майже незмінним – у першій групі показник з року в рік залишається істотно вищим, що пояснюється наявністю утриманців, які самі не заробляють кошти, однак потребують здійснення витрат (рис. 3.17).

Рис. 3.17. Динаміка рівнів монетарної бідності в домогосподарствах з дітьми та без дітей, Україна, %

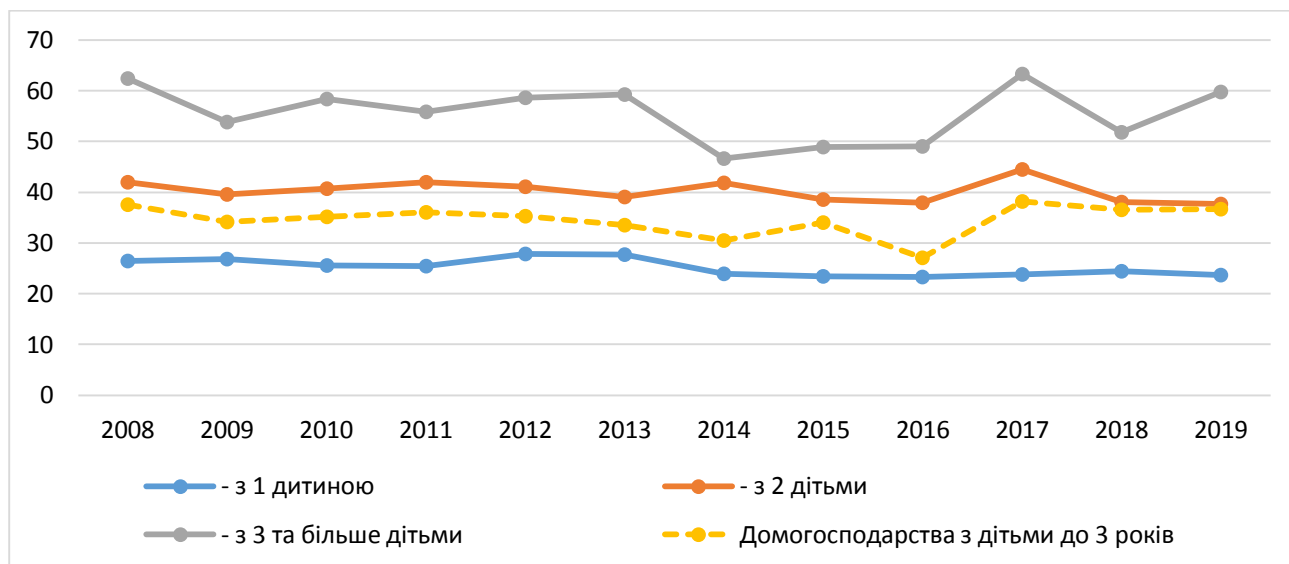
Примітка. З 2014 р. без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Динаміка абсолютної бідності має зовсім інший характер – накопичені макроекономічні негаразди та початок війни у 2014 році призвели до стрімкого зростання рівня інфляції, який склав 124,9% у 2014 році та 143,3% у наступному році (що становило найвищий рівень, починаючи з 1995 року). Відповідно, в таких обставинах, для оцінки рівня бідності найбільш адекватним критерієм виміру виявляється показник сукупних еквівалентних витрат нижче фактичного прожиткового мінімуму. Згідно із цим критерієм рівень бідності різко зріс протягом 2014 – 2015 років, як у домогосподарствах з дітьми, так і в домогосподарствах без дітей, а в подальшому, із стабілізацією економічної ситуації в країні, почав скорочуватися, однак так і не досяг докризового стану.

Динаміка бідності в окремих типах домогосподарств з дітьми демонструє сталу залежність рівня бідності від кількості дітей – в найгіршій ситуації з року в рік залишаються багатодітні сім'ї (рис. 3.18, рис. 3.19). Скорочення рівня відносної бідності багатодітних сімей у 2014 році, можна пояснити тим, що ці сім'ї продовжували отримувати державну допомогу, в той час як трудові доходи більшості населення в кризових умовах майже не зростали.

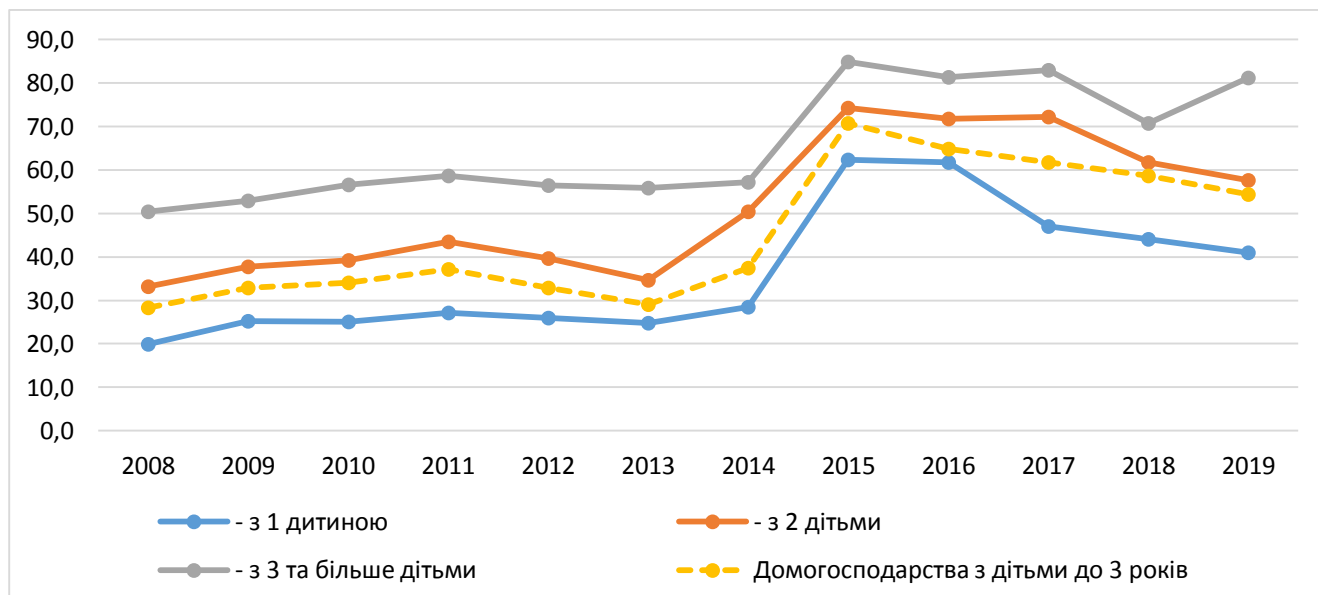

Рис. 3.18. Динаміка рівня відносної бідності в окремих типах домогосподарств з дітьми, 2008-2019 роки, %

Примітка. З 2014 р. без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Абсолютна бідність у домогосподарствах з дітьми демонструвала загальноукраїнську тенденцію – протягом 2014-2015 років показник різко зріс у всіх типах домогосподарств. В багатодітних сім'ях свого максимуму він досяг у 2015 років (84,8%) і лише у 2018 році було зафіксовано скорочення до 70,7%.

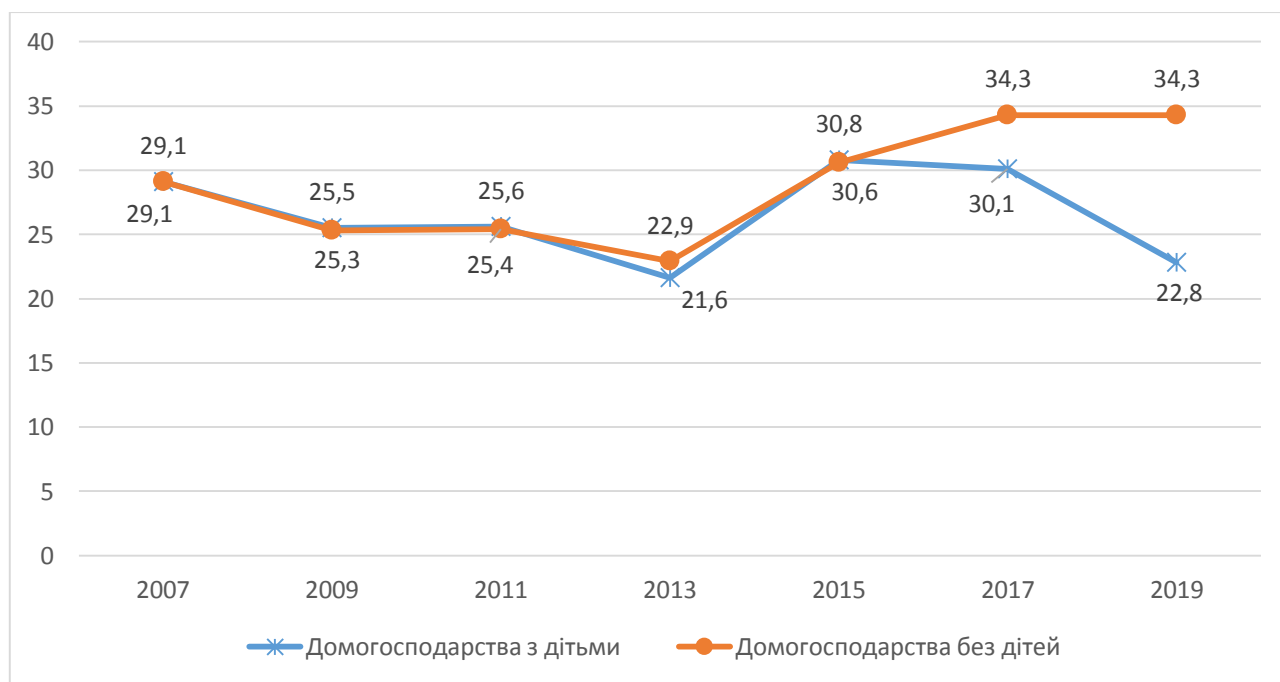

Рис. 3.19. Динаміка рівня абсолютної бідності в окремих типах домогосподарств з дітьми, 2008-2019 роки, %

Примітка. З 2014 р. без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Починаючи з 2007 року, з періодичністю раз на 2 роки Державна служба статистики здійснює обстеження домогосподарств щодо доступності окремих товарів та послуг. Варто зазначити, що до 2013 року відбувалось хоч і не дуже істотне, але зменшення рівня деприваційної бідності (за національною методологією), однак криза 2014 року та військові дії на сході України спричинили стрімке зростання до рівня, що перевищив значення 2007 року. Протягом усього періоду рівні бідності за деприваціями в домогосподарствах з дітьми та без дітей були майже ідентичними. Однак у 2017 році відбулися різноспрямовані зміни – у домогосподарствах без дітей спостерігалось підвищення показника (з 30,6% у 2015 році до 34,3%), в той час як у домогосподарствах з дітьми, навпаки, деяке скорочення (з 30,8% до 30,1%). У 2019 році різниця істотно посилилась – якщо у бездітних домогосподарствах рівень не змінився, то у домогосподарствах з дітьми істотно скоротився – до 22,8% (рис. 3.20).

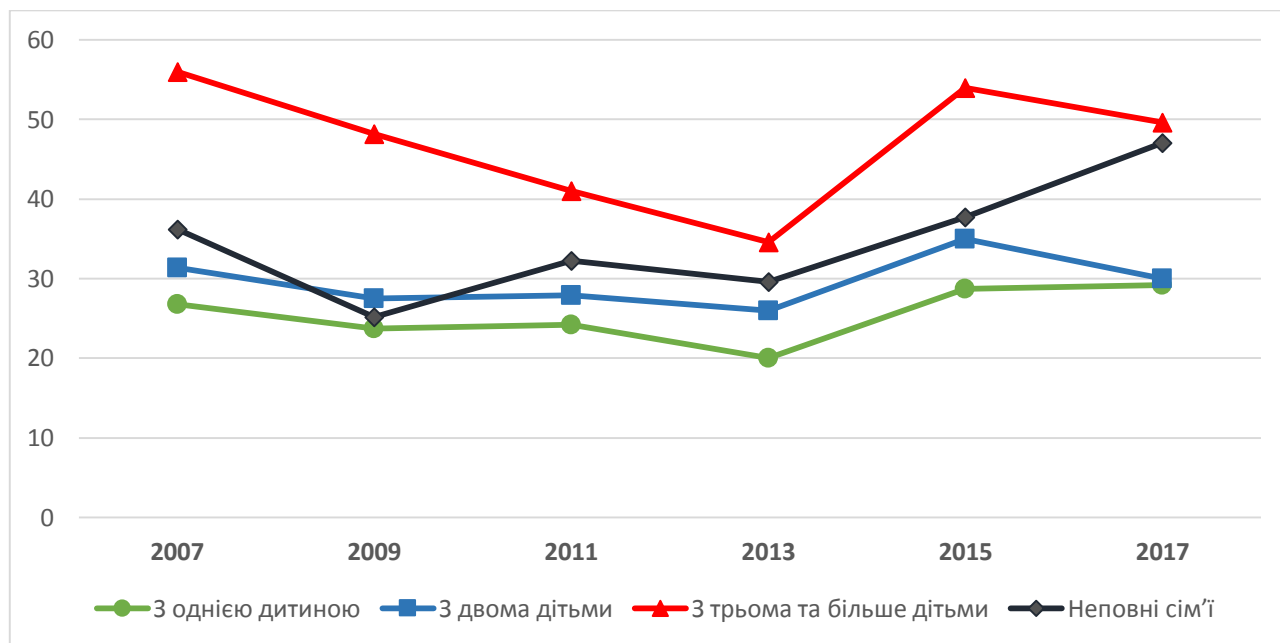
Рис. 3.20. Динаміка рівня деприваційної бідності залежно від типу домогосподарства, Україна, 2007-2019 рр.;%

Примітка. З 2014 р. без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [86].

Як і у випадку монетарної бідності, вищий рівень деприваційної бідності притаманний багатодітним сім'ям протягом всього періоду спостережень (рис. 3.21). Однак, слід зазначити одну особливість – у цій категорії протягом

2007-2013 років спостерігалася найбільш яскраво виражена динаміка до скорочення рівня деприваційної бідності – з 56,0% до 34,6%. Однак в подальшому, через зазначені вище причини, відбулося значне зростання бідності в усіх типах домогосподарств з дітьми. Внаслідок покращення соціально-економічного становища в країні, в подальшому рівні бідності скоротилися, за винятком неповних сімей, рівень позбавлення в яких практично сягнув рівня багатодітних сімей, вперше з початку проведення обстеження.

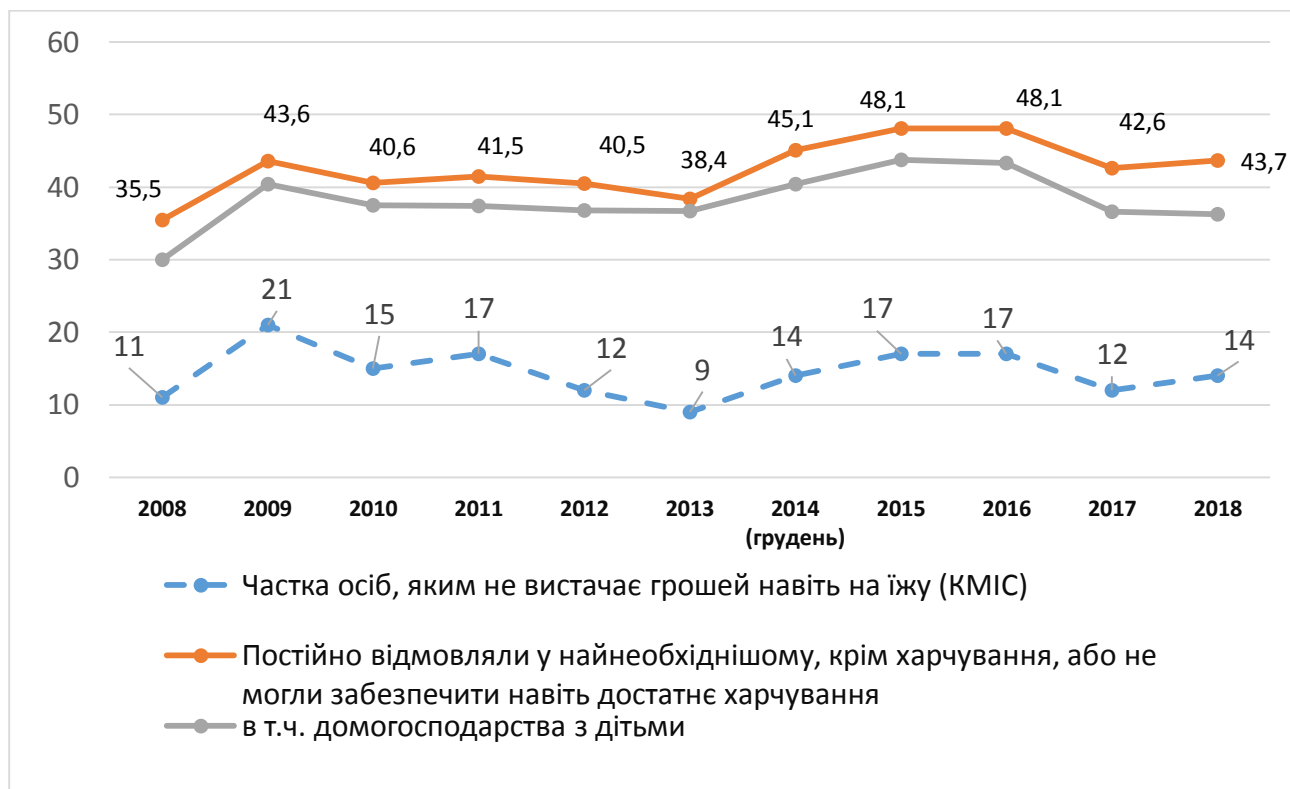

Рис. 3.21. Динаміка рівня деприваційної бідності в окремих типах домогосподарств з дітьми, Україна, 2007-2017 рр.,%

Примітка. З 2014 р. без врахування окупованих АР Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [86].

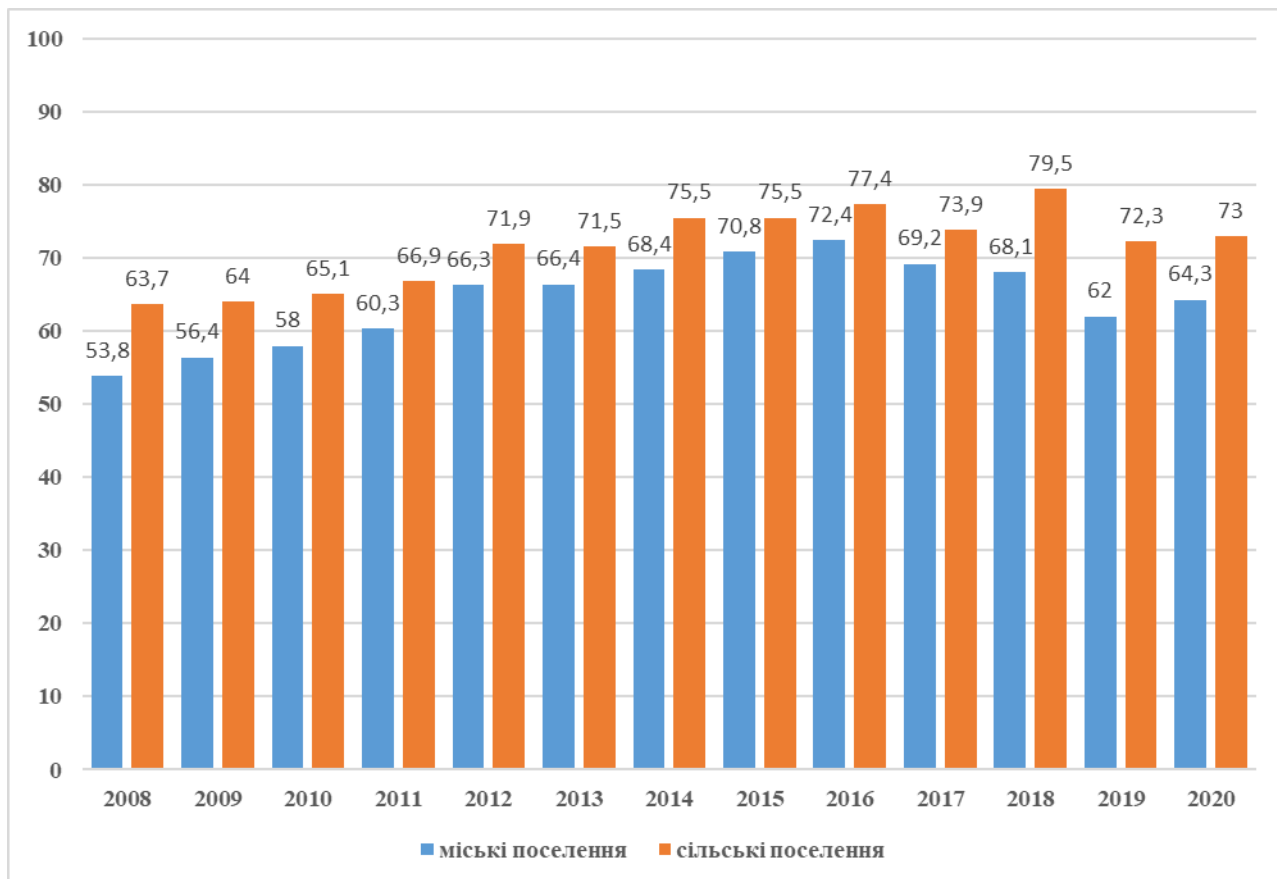
Одним з важливих критеріїв визначення бідності є самооцінка громадянами свого власного становища. Характерно, що два незалежних дослідження (які здійснюються на регулярній основі Київським міжнародним інститутом соціології та Державною службою статистики України) демонструють практично однакові результати щодо динаміки змін в самооцінці населенням України своїх доходів. Найкраще свої доходи громадяни країни оцінювали у 2013 році (рис.3.22), після чого частка тих, кому грошей не вистачало на найнеобхідніше, істотно зросла, але в подальшому дещо скоротилася, хоча позитивна тенденція не закріпилася.

Рис. 3.22 Динаміка рівня бідності за суб'єктивною самооцінкою, 2008-2018 роки, %

Джерело: КМІС, Українське суспільство за 25 років: динаміка деяких соціальних показників <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=4&t=7> та <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=773&page=2&t=7>; Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів. – Статистичний збірник.

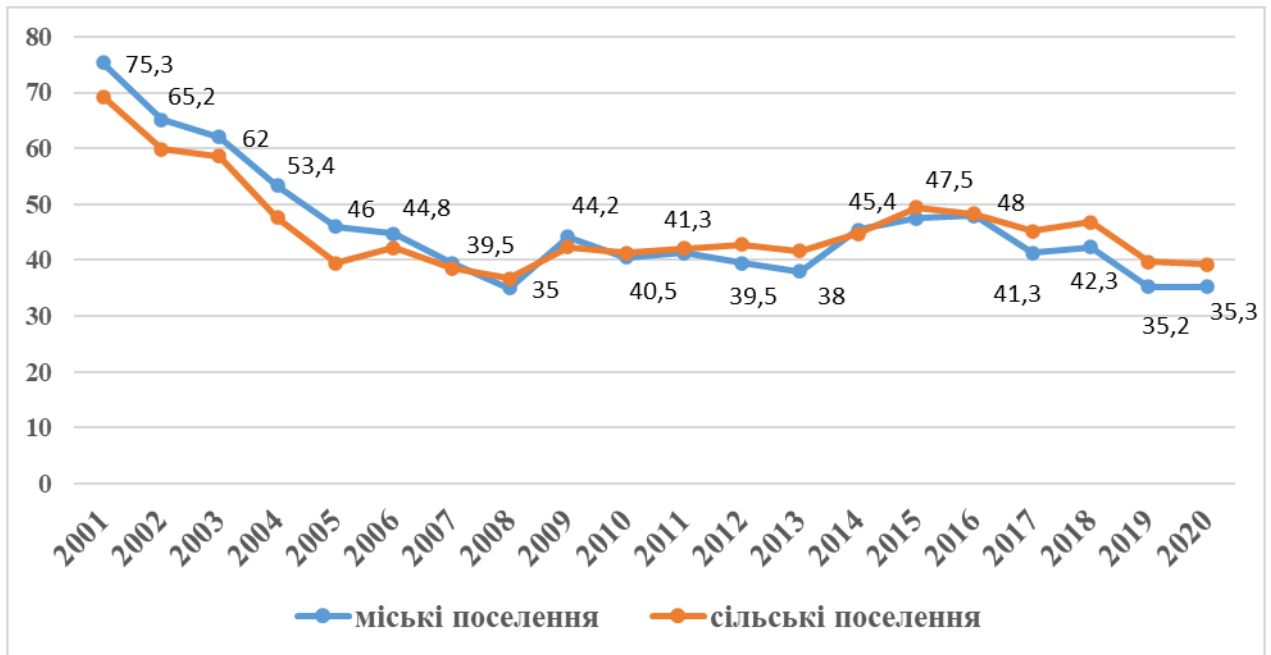
Загалом для українців характерна песимістична оцінка матеріального статусу, це притаманно для всіх груп домогосподарств незалежно від наявності та кількості дітей, та незалежно від місцевості проживання. Наприклад, у 2008 році 53,8% міських домогосподарств та 63,7% сільських домогосподарств відносили себе до бідних. Але, протягом 2008-2020 років рівень суб'єктивної бідності значно зріс і у 2020 році вже 64,3% міських домогосподарств та 73 % сільських домогосподарств відносили себе до бідних (рис.3.23).

Рис. 3.23 Динаміка рівня суб'єктивної бідності за типами населеного пункту, 2008-2020 роки, %

Джерело: Державна служба статистики України. Статистичний збірник. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів.

За самооцінкою ступеня задоволення потреб бідними вважаються домогосподарства, які постійно відмовляють собі у найнеобхіднішому, крім харчування, та ті, які не можуть забезпечити навіть достатнє харчування. За цим критерієм рівень бідності протягом останнього десятиріччя значно знизився: у 2008 році 75,3% міських жителів були бідними, а у 2020 році 35,3% міських жителів (рис.3.24).

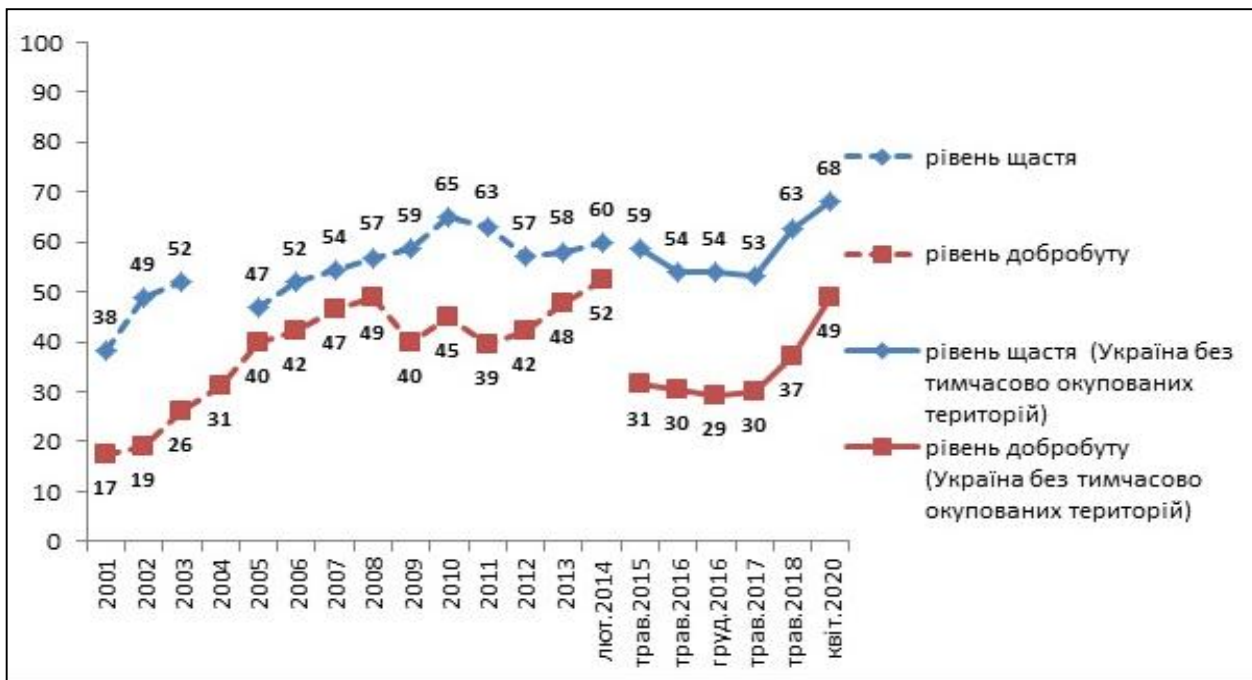

Рис. 3.24 Рівні бідності за самооцінкою ступеня задоволення потреб, Україна, 2001-2020 роки, %

Джерело: Державна служба статистики України. Статистичний збірник. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів.

Порівняння різних оцінок суб'єктивної бідності свідчить про те, що мешканці України частіше вважають себе бідними, ніж фіксують неможливість задоволення елементарних споживчих потреб. Так, за даними 2020 року, до бідних себе віднесли 67,1% домогосподарств, тоді як були змушені постійно відмовляти собі у найнеобхіднішому – 36,6% (в тому числі не могли забезпечити навіть достатнє харчування – 2,8%). При цьому зазначена різниця є практично однаковою по всіх типах населених пунктів.

Паралельно з суб'єктивною бідністю варто проаналізувати наскільки щасливими є українці загалом. Незважаючи на те, що відчуття щастя залежить від багатьох чинників, у тому числі соціально-демографічних ознак, якості життя, соціального середовища тощо, загалом динаміка відчуття щастя є позитивною (у 2001 році 38% вважали себе щасливими, а у 2020 році вже 68%) (рис. 3.25).

Рис. 3.25. Динаміка відчуття щастя та самооцінка матеріального становища¹³, 2001-2020 рр.

Джерело: Київський міжнародний інститут соціології [100].

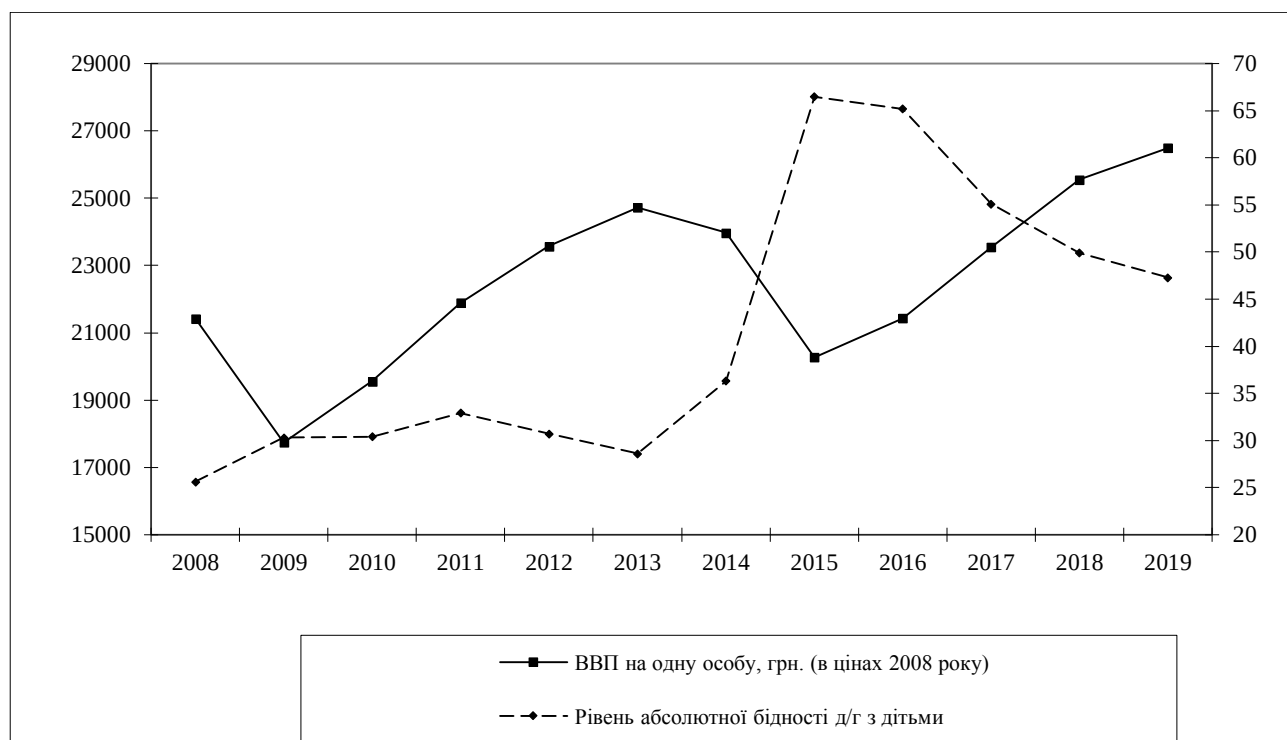
Підсумовуючи, зазначимо, що динаміка бідності за усіма критеріями засвідчує незмінність гіршого становища домогосподарств з дітьми, особливо багатодітних. Економічна криза та початок війни у 2014 році спричинили різко негативний вплив на ситуацію з бідністю, яка стала покращуватися лише в останні роки.

3.5 Соціально-економічні чинники дитячої бідності

У 2009 році Україна займала 144 місце серед 239 країн світу за розміром ВВП на душу населення у доларах ПКС [102]. Незважаючи на економічну кризу та військові дії на сході країни, ВВП мав тенденцію до збільшення у співставних цінах (2008=100). Але це зростання було надто повільним і тому у 2017 році Україна опустилася на 149 місце у рейтингу країн за рівнем ВВП на душу населення у доларах ПКС. Основні показники системи національних рахунків дуже точно відображають динамічні зміни в економіці країни і отже повинні мати тісний зв'язок з рівнем бідності, особливо з рівнем абсолютної бідності.

¹³ Рівень щастя – відсоток тих, хто вважає себе щасливою/скоріше щасливою людиною. Рівень добробуту – відсоток тих, кому вистачає не лише на їжу та одяг

Однак дані, що зображені на рис. 3.26, свідчать, що щільність зв'язку не дуже висока.

Рис. 3.26. Динаміка ВВП на одну особу у співставних цінах та рівня абсолютної бідності домогосподарств з дітьми, 2008-2019 рр.

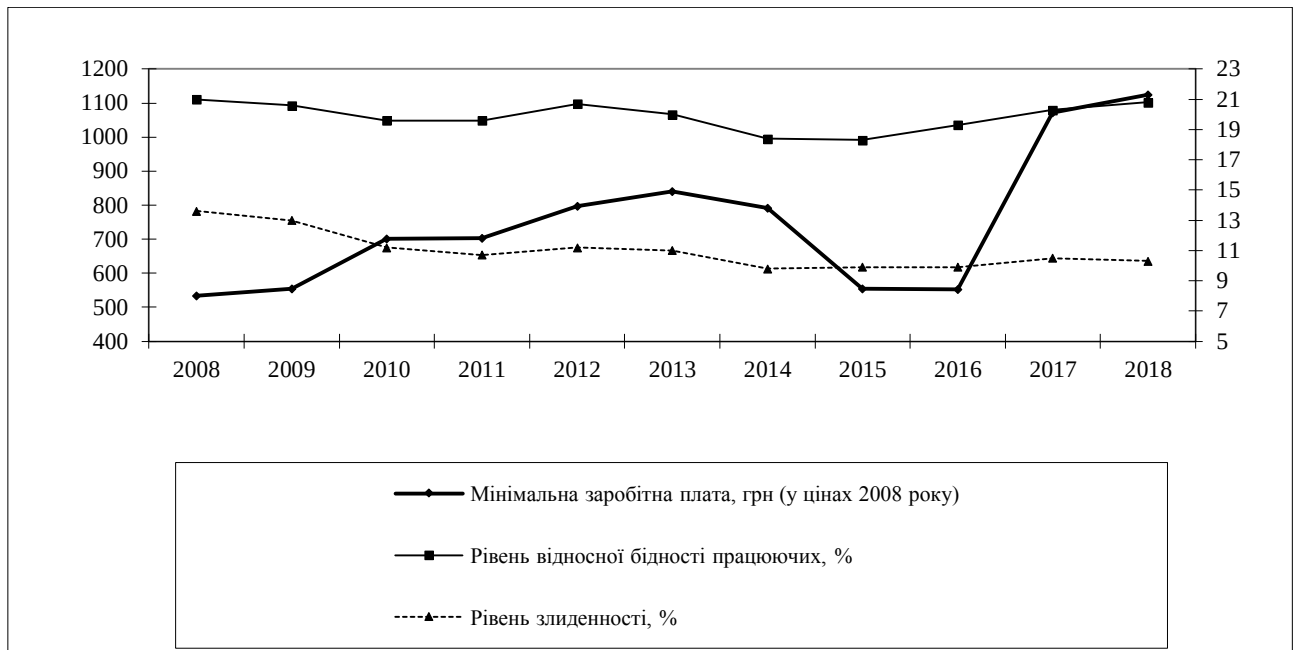
Джерело: Розраховано автором за даними Державної служби статистики

Так коефіцієнт кореляції рівня абсолютної бідності сімей з дітьми з показником ВВП у співставних цінах становить за модулем 0,102, це свідчить про практичну відсутність кореляційного зв'язку. Але вже з наявним доходом домогосподарств цей показник дорівнює за модулем 0,269. Це може бути пояснено як існуванням певного лагу впливу, так і не дієвою економічною політикою щодо збільшення доходів громадян та зменшення нерівномірності їх розподілу.

Це цілком підтверджує рис. 3.27, якщо рівень абсолютної бідності реагує на зміну рівня ВВП, то рівень відносної бідності працюючих ні. Більш того, навіть з показником мінімальної заробітної плати зв'язок майже відсутній. Так, мінімальна заробітна плата мала суттєву варіацію, а відносний показник бідності працюючих коливався у межах 19-21%. На нашу думку, без прив'язування мінімальної заробітної плати до єдиної тарифної сітки, неможливо очікувати ані скорочення бідності працюючих, ані зниження крайньої бідності. Це, як

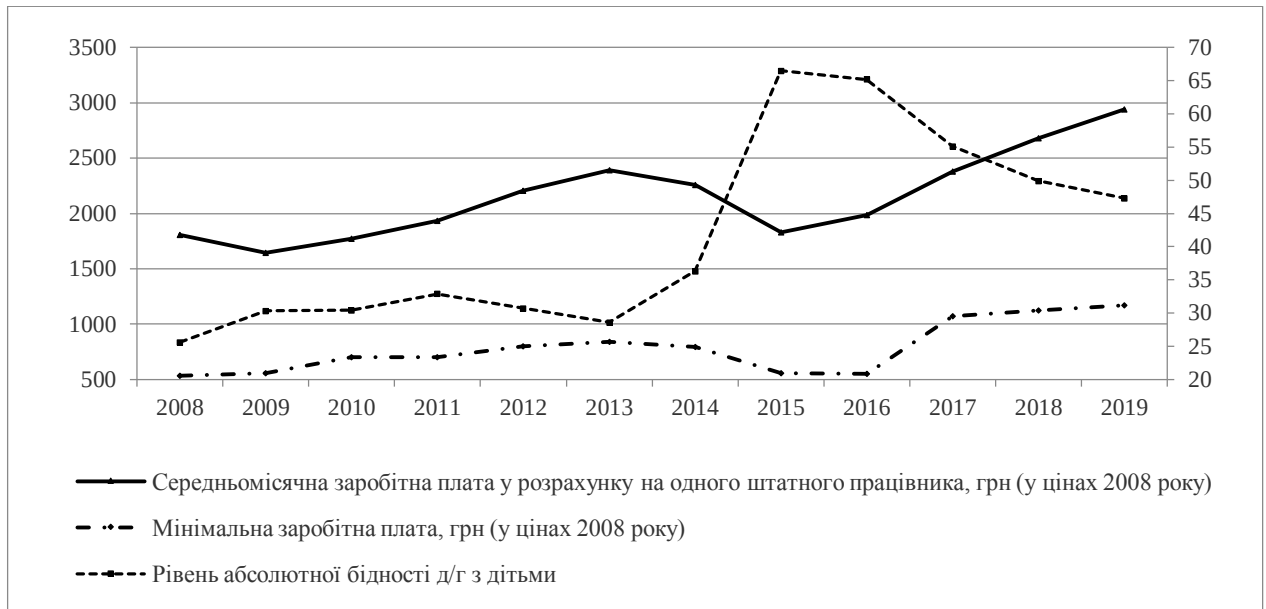
зазначалося вище, свідчить про відсутність цілеспрямованої політики щодо зниження диференціації доходів населення.

Рис. 3.27. Динаміка рівня мінімальної заробітної плати у співставних цінах (2008=100), рівня бідності працюючих за відносним критерієм та рівня злиденності, 2008-2019 рр.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України.

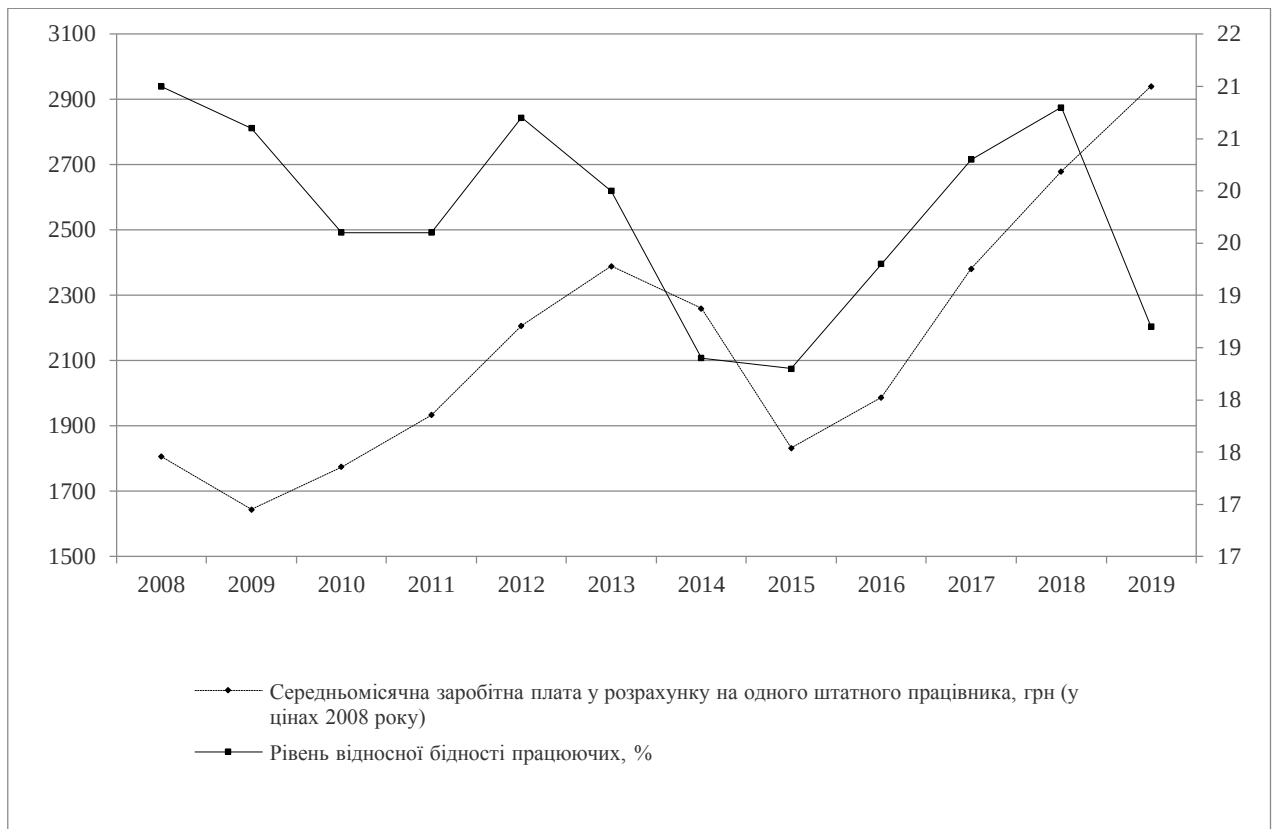
Незважаючи на те, що єдина тарифна сітка не пов'язана з мінімальною заробітною платою, динаміка середньої заробітної плати майже функціональний зв'язок зі зміною цього показника (коефіцієнт кореляції становить 0,924) (рис. 3.28). Отже, одним з можливих варіантів зменшення рівня абсолютної бідності є суттєве підвищення мінімальної заробітної плати. Це є важливим але не головною умовою. Не зважаючи на те, що кореляційний зв'язок між заробітною платою та рівнем абсолютної бідності домогосподарств з дітьми суттєво більше ніж зв'язок абсолютної бідності з динамікою ВВП, (0,208 за модулем) він не такий значний, як цього можна було б очікувати. Скоріш за все, це пов'язано з суттєвим поширенням тіньових виплат.

Рис. 3.28. Динаміка мінімальної заробітної плати, середньомісячної заробітної плати у розрахунку на одного штатного працівника у співставних цінах (2008=100) та рівня бідності домогосподарств з дітьми, 2008-2019 рр.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України.

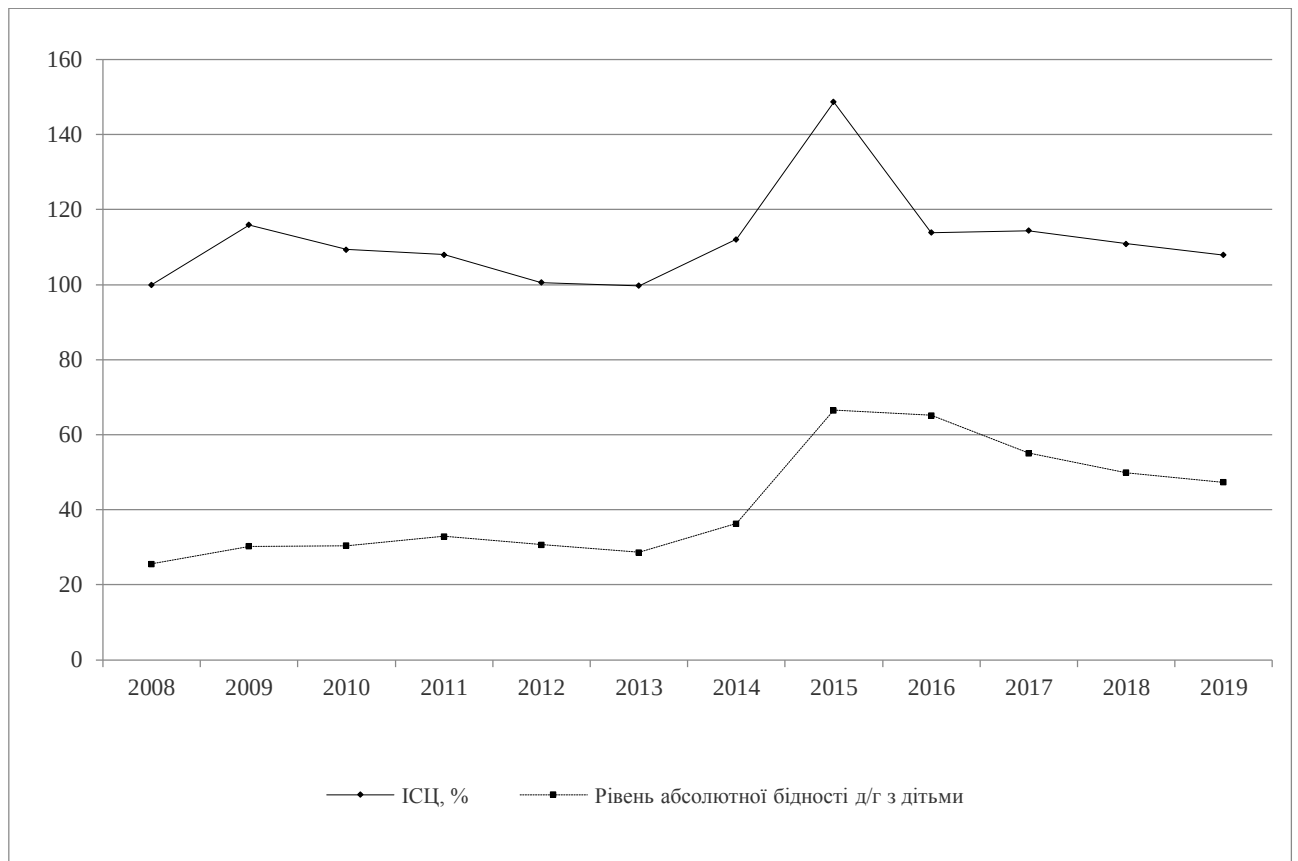
Теоретично, середня заробітна плата повинна мати тісний обернений зв'язок з бідністю працюючого населення, тобто її зростання повинно зменшувати рівень бідності працюючих осіб. Нажаль все відбувається навпаки (рис. 3.29). Насправді між цих показників зв'язок майже відсутній (коефіцієнт кореляції за модулем становить 0,101). Якщо замість відносної бідності застосувати показник абсолютної бідності працюючих то коефіцієнт кореляції становить 0,159, до того ж він прямий, тобто зростання рівня реальної середньої заробітної плати веде до зростання рівня абсолютної бідності працюючого населення. Скоріш за все це пов'язано з тим, що збільшення рівня середньої заробітної плати відбувається за рахунок зростання оплати праці у найбільш високого оплачуваних групах населення.

Рис. 3.29. Динаміка середньомісячної заробітної плати у розрахунку на одного штатного працівника у співставних цінах (2008=100) та рівня бідності працюючих за відносним критерієм, 2008-2019 рр.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України.

На відміну від інших макроекономічних показників, індекс споживчих цін має тісний показник з рівнем абсолютної бідності, як домогосподарств з дітьми (значення коефіцієнту кореляції за модулем становить 0,698), так і домогосподарств без дітей (0,576). Тобто, рівень абсолютної бідності дуже чутливий до змін індексу споживчих цін, суттєве зростання цього індикатору без усякого лагу призводить до зростання абсолютної бідності. До того ж немає різниці за рахунок якої саме групи товарів відбулося це зростання. На рис. 3.30, чітко видно, що чим суттєвіше зростання індексу споживчих цін, тим сильніше на це реагує рівень абсолютної бідності домогосподарств з дітьми.

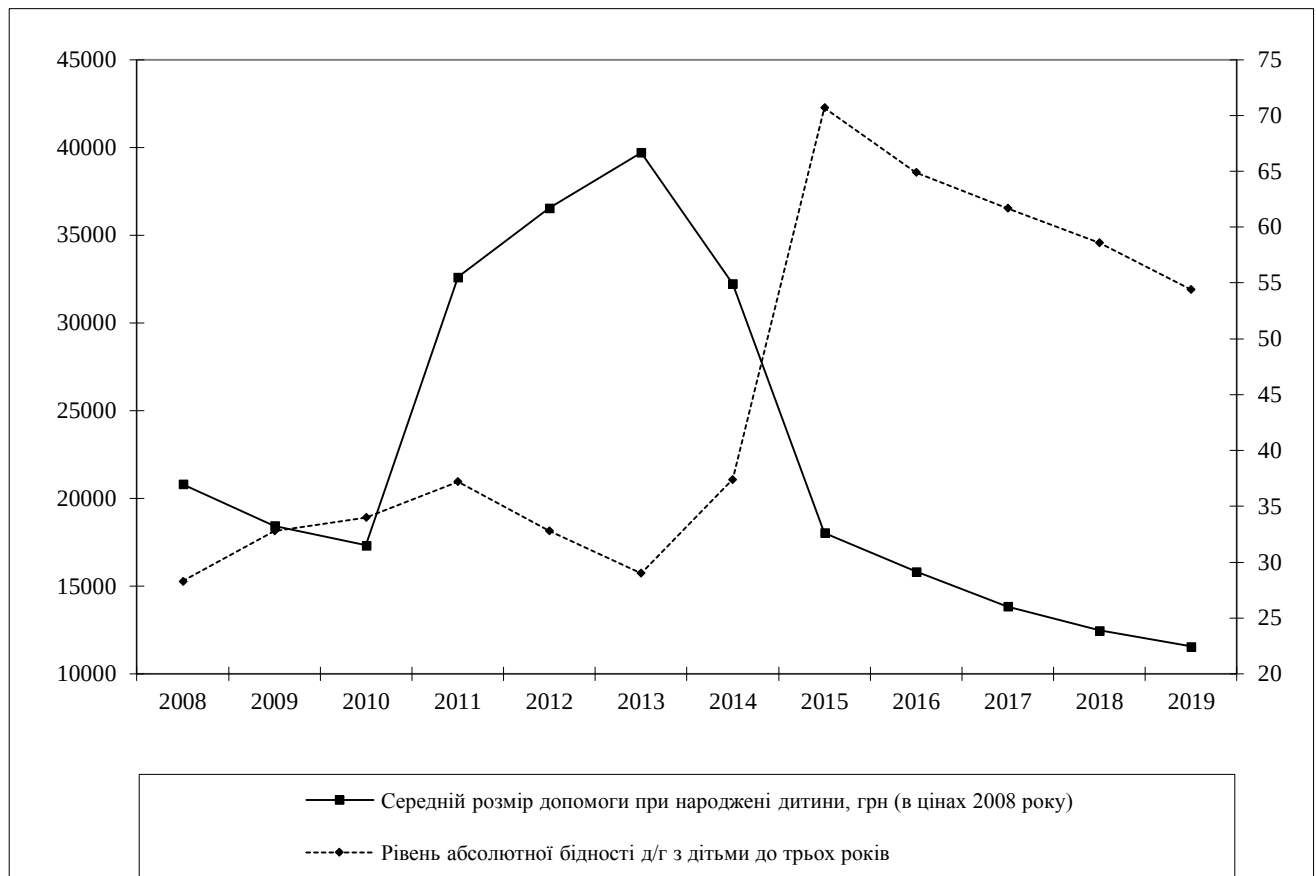

Рис. 3.30. Динаміка індексу споживчих цін (ІСЦ) та рівня абсолютної бідності домогосподарств з дітьми, % 2008-2019 рр.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України.

Серед домогосподарств з дітьми одні з найбільших ризиків бідності мають свої з дітьми до 3 років. Тобто при народженні дитини для сім'ї існує висока ймовірність потрапити у бідні верстви населення. Щоб стимулювати населення до народження дітей та хоч якось захистити його від бідності і була запроваджена державна соціальна допомога при народженні дитини. Вона істотно впливає на рівень бідності цільового контингенту [103].

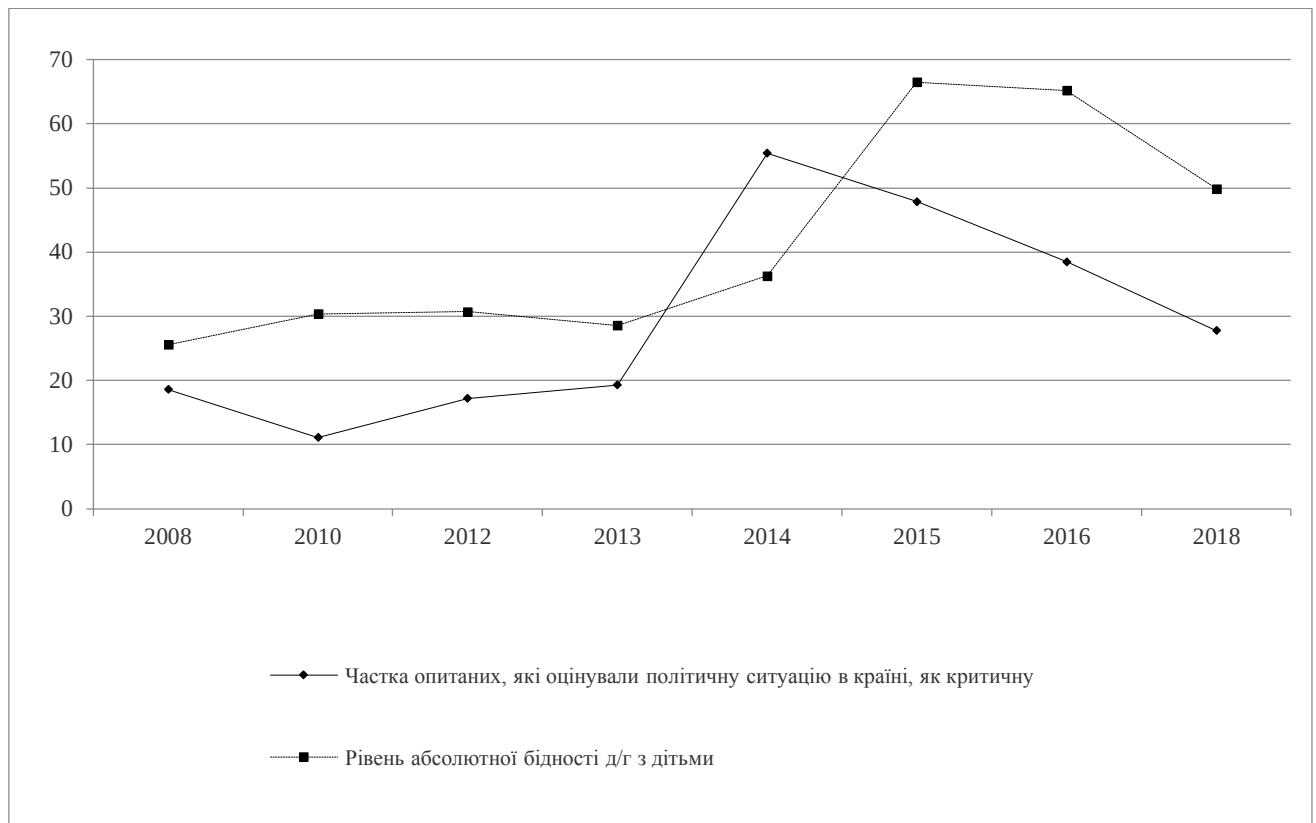
У 2011-2013 роках розмір допомоги при народженні дитини суттєво збільшився, у співставних цінах, що призвело до зниження рівня абсолютної бідності у домогосподарствах з дітьми до 3 років. Стрімке зменшення розміру допомоги у 2014-2015 роках спровокувало збільшення рівня бідності у 2015 році до 70,7%, що більше ніж у два рази перевищувало рівень 2013 року (рис. 3.31). незважаючи на подальше скорочення розміру допомоги у співставних цінах, рівень абсолютної бідності домогосподарств з дітьми до трьох років також скорочується, що свідчить про адаптацію населення до сучасних економічних умов та скорочення впливовості цього виду соціальної допомоги на рівень бідності населення.

Рис. 3.31. Динаміка середнього розміру допомоги при народженні дитини у співставних цінах та рівня абсолютної бідності домогосподарств з дітьми до трьох років, 2008-2019 рр.

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України.

Окрім економічних ризиків, на бідність має суттєвий вплив політична нестабільність. Саме в умовах політичної нестабільності та війні на сході країни мешкає населення України останні 7 років. Найбільш точною оцінкою політичних ризиків є соціологічні опитування, особливо, що проводяться на постійній основі за однією програмою. Саме таке дослідження [104] було використано для оцінку впливу політичних негараздів на рівень бідності (рис. 3.32).

Рис. 3.32. Динаміка частки опитаних, що оцінюють політичну ситуацію в країні, як критичну та рівня абсолютної бідності домогосподарств з дітьми, у 2008-2018 рр., %

Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України.

Виявилося, що політичні ризики мають більш тісний зв'язок з рівнем абсолютною бідності ніж економічні. Так, між часткою населення, що оцінює політичну ситуацію в країні як критичну та рівнем абсолютної бідності домогосподарств з дітьми існує тісний прямий (коефіцієнт кореляції становить 0,623) та істотний (розрахунковий F- критерій Фішера суттєво перевищує критичний на рівні значимості $=0,01$).

Підсумовуючі все вищевикладене можна зробити висновок, що зв'язок між рівнем бідності домогосподарств з дітьми з макроекономічними показниками не такий тісний, як можна було очікувати. Скоріш за все, це пояснюється існуванням певного лагу між змінами у економічній ситуації в країні та їх впливом на ситуацію з бідністю.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

4.1. Система соціального захисту дітей: державні гарантії та їх забезпечення

Соціальна підтримка сімей з дітьми в Україні є комплексною й багатовекторною, надається у формі матеріальних виплат, соціальних пільг та соціальних послуг, котрі реалізуються на загальнодержавному рівні та рівні територіальних громад.

Соціальні послуги надаються тим сім'ям з дітьми, котрі знаходяться в складних життєвих обставинах, наприклад, як проблеми зі здоров'ям, з доступністю до соціальних закладів, поведінкові розлади, жорстоке поводження з дітьми тощо.

Право на отримання сім'ями з дітьми конкретного виду соціальної *підтримки у грошовій або натуральній формах* є:

- 1) наявність дитини;
- 2) певний статус дитини – новонароджена, наявність інвалідності, сирота, постраждала від аварії на ЧАЕС, вимушено переселена з зони АТО / ООС та інші
- 3) низький рівень доходів.

Розуміючи, що дана категорія населення традиційно має підвищені соціальні ризики до бідності та соціального виключення, державою передбачено окремий блок програм, спрямованих виключно на допомогу сім'ям з дітьми:

- допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- допомога при народженні дитини;
- допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;
- допомога на дітей одиноким матерям;
- допомога при усиновленні дитини;
- допомога на дітей, хворих на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання,

дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, на дитину, яка отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, яким не встановлено інвалідність (далі - допомога особі, яка доглядає за хворою дитиною) [105].

Окрім цих п'яти основних програм, сім'ї з дітьми можуть розраховувати на інші форми та види соціальних допомог, як за основними так і за цільовими¹⁴ програмами, передбаченими державою в рамках забезпечення українцям певного рівня добробуту (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Система соціальної підтримки сімей з дітьми в Україні

Джерело: Побудовано автором

На рівні із соціальною підтримкою у грошовій формі та соціальними послугами держава докладает багато зусиль щодо запобігання соціальній депривації окремих груп населення України, насамперед, дітей. Так, наприклад, в галузі освіти у зв'язку з оптимізацією мережі освітніх закладів у сільській місцевості та створенням освітніх округів, в деяких сільських населених пунктах виникла необхідність забезпечення рівного доступу учнів, які проживають на їх території, до якісної освіти шляхом організації регулярного безоплатного

---

¹⁴ Наприклад, протидія ВІЛ-інфекції/СНІДу, запобігання захворюванням на туберкульоз, «Діти вулиці», «Муніципальна няня» тощо.

підвезення до місць навчання і додому учнів загальноосвітніх та позашкільних закладів, дітей дошкільних навчальних закладів та педагогічних працівників, що визначається відповідною цільовою соціальною програмою «Шкільний автобус» [106]. За останніми доступними даними в 2010 р. 277 124 учнів, проживали за межею пішохідної доступності до загальноосвітніх навчальних закладів, з них 95 467 – потребували безпечного, регулярного і безоплатного перевезення [107].

Наразі Україна не проводить державний моніторинг щодо кількості учнів, які потребують безпечного, регулярного і безоплатного перевезення, рівня забезпечення транспортними засобами, їх технічного стану та інших індикаторів виконання програми «Шкільний автобус». Кожна територіальна громада самостійно дбає про забезпечення рівних можливостей у задоволенні соціальних та культурно-освітніх потреб для дітей з їх населених пунктів, в т.ч. об'єднуючи зусилля із сусідніми громадами. Так, наприклад, станом на 1 січня 2021 року в Угледарській громаді Донецької області налічується 177 учнів, 9 дітей дошкільного віку, які проживають за межею пішохідної доступності і потребують регулярного підвезення до школи та дитячого садка, у тому числі 58 дітей з с. Євгенівка Старомлинівської сільської ради. На підставі меморандуму від 04.02.2021 року №6 «Про співпрацю між територіальними громадами» підвозом охоплено 100% дітей, а підвезення здійснюють 4 шкільні автобуси [108].

Деякі громади тільки прораховують для себе вигоди від запровадження програми «Шкільний автобус». Так, до складу Сагунівської ОТГ Черкаської області входять села: Сагунівка, Боровиця, Топилівка з центром в с. Сагунівка. Населення громади складає 5496 чоловік, з них 69 дітей відвідують дошкільні заклади та 435 навчаються у школах громади. Сагунівською сільською ОТГ планується поступово проводити оптимізацію освітньої мережі. Так на відстані 15 км знаходиться Топилівський НВК Сагунівської сільської ради, який розрахований на 350 місць фактично навчається 16 школярів, на відстані 19 км знаходиться Боровицький ЗЗСО розрахований на 400 місць, фактично навчається 161 дитина. Станом на 2019/2020 навчальний рік до навчальних закладів громади потребують підвезення 40 учнів, а у 2020/2021 навчальному році кількість школярів, що потребують підвозу, збільшиться у зв'язку із запланованою

оптимізацією загальноосвітніх шкіл та створенням опорної школи (треба буде довозити дітей із сіл Боровиця та Топилівка до с. Сагунівка). І хоча планується перевести Топилівський НВК та Боровицький ЗЗСО в Сагунівський опорний заклад з пониженням ступенів, однак це дозволить дітям забезпечити доступ до освіти та дасть економію бюджетних коштів громади (орієнтовно в розмірі 70%), які будуть направлені на її соціальний розвиток [108].

На реінтеграцію дітей до соціуму, повернення в сім'ї і до нормальних умов життя, а також задля подолання безпритульності та бездоглядності серед дітей з 2005 р. Успішно працюють цільові програми «Діти вулиці», «Підліток» та «Вокзал». Якщо початку їх виникнення програми працювали виключно в рамках подолання скрутного становища дітей, то вже на сьогодні значна увага приділяється профілактичній роботі щодо запобігання виходу дітей на вулицю [109; 110].

Наприклад, у Вінницькій області в напрямку профілактики та подолання дитячої бездоглядності, безпритульності, соціального сирітства за I квартал 2020 року проводилась робота щодо соціального захисту 778 дітей, які перебували у складних життєвих обставинах, з 363 сімей. Так, на облік було взято:

- 693 дитини у зв'язку із проживанням в сім'ї, у якій батьки / особи, які їх замінюють, ухиляються від виконання своїх обов'язків з виховання дитини;
- 76 дітей – із скоєнням фізичного, психологічного, сексуального, економічного насильства над дитиною або загрози його вчинення;
- 2 дитини – із залученням дитини до найгірших форм дитячої праці;
- 7 дітей – із систематичним самовільним залишенням дитиною місця постійного проживання [111].

Крім того, як повідомляє Служба у справах дітей Вінницької обласної державної адміністрації впродовж I кварталу 2020 року проведено 248 профілактичних заходів (рейдів) різного спрямування – «Діти вулиці», «Вокзал», «Неблагополучна сім'я», тощо, під час яких було виявлено 37 дітей. Із загальної кількості виявлених дітей 38% (14 дітей) віком до 6 років, 2 – вживали спиртні напої.

За результатами рейдів вилучено – 11 дітей (1 – з вулиці, 9 – з сім'ї, 1 – з розважальних закладів). З них: повернуто в сім'ю – 2 дитини, повернуто до

навчальних закладів – 3 дитини, влаштовано в центи соціально-психологічної реабілітації дітей – 5, влаштовано в заклади охорони здоров'я – 1 дитину. Загалом обстежено 533 сім'ї, попереджено 205 батьків, ініційовано притягнення до відповідальності за неналежне виконання батьківських обов'язків 78 осіб [111].

В Україні в 2021 р. майже 16,3 тис. сімей торкнулася проблема ВІЛ, серед них 939 – діти, а 734 – вагітні жінки [112]. Станом на 2021 рік в країні все ще тривають обговорення щодо формування нової Концепції «Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2019-2023 роки» [113]¹⁵. Вона, як і попередня, передбачає піклування про людей, в т.ч. дітей, які живуть з ВІЛ, зокрема, державою забезпечується вільний доступ до якісних і доступних послуг з профілактики та діагностики на антитіла до ВІЛ, а також послуг з лікування, надання медичної допомоги, догляду і підтримки. На відміну від Міністерства соціальної політики Міністр охорони здоров'я України наводить інші дані. Так, за його словами у 2020 році 260 тисяч людей в країні мали ВІЛ-інфекцію, з них 70% знали про свій статус, з них 60% отримували ефективну антиретровірусну терапію, а у 58% з тих, хто отримував терапію, спостерігався позитивний ефект. Це люди, які можуть жити спокійним життям і не боятися негативних наслідків для свого стану здоров'я [112].

В інших галузях також діють декілька десятків соціальних програм, націлених на забезпечення прав дітей щодо достатнього життєвого рівня, зокрема в частині розвитку фізичної культури та спорту серед молоді; протидії торгівлі людьми; піклування про дітей-сиріт; реінтеграції осіб, що відбули покарання та повернулися з місць позбавлення волі (в т.ч. серед неповнолітніх); забезпечення населення питною водою (насамперед, в зоні проведення АТО / ООС); доступним соціальним житлом дітей-сиріт тощо [116-120].

В Україні за даними Міністерства соціальної політики України в 2021 році нараховувалося понад 22,6 тис. дітей-сиріт та 43,3 тис. дітей, позбавлених

---

15 Попередня загальнодержавна цільова програма протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу діяла впродовж 2014-2018 років [114].

батьківського піклування [121]. Основний вектор їх підтримки – виховання в родинному колі, тобто влаштування в прийомні сім'ї, а також грошові виплати до досягнення дитиною із даним статусом 18 років, або до закінчення учбового закладу, але не довше ніж до досягнення нею 23-річного віку і за умов навчання за денною формою і не перебування на повному державному утриманні. Допомога призначається одразу з моменту влаштування дитини у дитячий будинок сімейного типу або прийомну сім'ю [122].

Сума виплати, згідно ст. 7 вищезазначеного Порядку, становить 2,5 прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку, для дітей з інвалідністю – 3,5 прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку¹⁶. Для дітей 18-23 років, що навчаються у закладах загальної середньої освіти, за денною формою навчання у закладах професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти – також виплата становить 2,5 прожиткового мінімуму для працездатної особи, для осіб з інвалідністю – 3,5 прожиткового мінімуму для працездатної особи.

Якщо ж дитина отримує інші соціальні виплати (пенсії, аліменти, стипендії тощо), то розмір допомоги визначається як різниця між двома відповідними прожитковими мінімумами та розміром зазначених виплат за повний попередній місяць.

З метою підвищення зацікавленості громадян брати на виховання в сімейне коло дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також запобігання ризику зниження рівня доходу у зв'язку із цією подією, держава призначає грошове забезпечення також і батькам-вихователям або прийомним батькам. Розмір грошового забезпечення визначається також виходячи із соціального стандарту і становить 35% двох прожиткових мінімумів для дітей відповідного віку на кожну дитину-вихованця та кожну прийомну дитину, але при цьому не залежить від інших соціальних виплат, призначених на дитину. Сумарне грошове забезпечення не може перевищувати п'яти прожиткових мінімумів для працездатної особи для двох батьків-вихователів, або півтора

---

16 З 1.07.2021 р. для дітей до 6 років – 2013 грн, для дітей від 6 до 18 років – 2510 грн., для працездатних осіб – 2379 грн., для непрацездатних – 1854 грн. на місяць [123].

прожиткового мінімуму для працездатних осіб – одному з прийомних батьків [122].

Отже, за даними Міністерства соціальної політики України загалом сімейними формами виховання на кінець 2020 року було охоплено 64 019 дітей, що становить 92% загальної кількості дітей-сиріт, та дітей, позбавлених батьківського піклування. Найбільш поширеною формою влаштування є опіка (піклування) (такою формою охоплено 49 509 тисяч дітей, які влаштовані здебільшого в сім'ї родичів). В Україні функціонує 1 236 дитячих будинків сімейного типу та 3 172 прийомні сім'ї, у яких виховується 14 510 дітей, що на 452 дитини більше, ніж на початок 2020 року [123].

Крім того, в рамках профілактики соціального сирітства та зміцнення інституту сім'ї, формування відповідального материнства, прихильності матері до дитини, запобігання передачі дітей до інтернатних закладів, Міністерством соціальної політики України та благодійною організацією «Фонд «Асперн» у 2013 р. було створено соціальну програму «Центр матері та дитини» [124]. Соціальна підтримка даної категорії осіб у вигляді соціальних послуг розпочинається не тоді, коли вже народилася дитина, а ще в той період, коли жінка є вагітною (зокрема, від 7-9 місяців вагітності та до того періоду, поки дитині не виповниться 18 місяців). Працівники соціальних служб у тандемі з лікарями жіночих консультацій надають в першу чергу психологічну підтримку аби звести нанівець ризик розлучення матері та дитини. І тут неов'язковою умовою має бути те, що жінка вже перебуває в певних складних життєвих обставинах чи потребує на матеріальну допомогу, саме соціальна підтримка у вигляді психологічної, медичної чи юридичної консультації, інформаційні послуги чи послуги з працевлаштування запобігають розвитку багатьох соціально негативних становищ, в тому числі бідності сімей з дітьми чи одиноких матерів, їх соціальній ізоляції, також зниженню рівня сирітства в суспільстві та інших негативних соціально-економічних наслідків.

В Україні за даними Міністерства соціальної політики в 2020 році нараховувалося 136,2 тис. дітей з інвалідністю [42]. Основу соціальної підтримки даної категорії дітей також складає грошова допомога [124], що надається виключно на категорійних засадах і має на меті знизити для осіб з

інвалідністю (саме через наявну інвалідність) ризик щодо їх потрапляння ще й до категорії бідних. Підтримка здійснюється впродовж усього терміну інвалідності, визначеного органами медико-соціальної експертизи. Розмір виплати визначається виходячи із групи інвалідності та з урахуванням рівня прожиткового мінімуму, встановленого для осіб які втратили працездатність: особи із I групою інвалідності отримують виплату в розмірі 100%, II групи – 80%, III групи – 60%, діти з інвалідністю віком до 18 років – 70% відповідно.

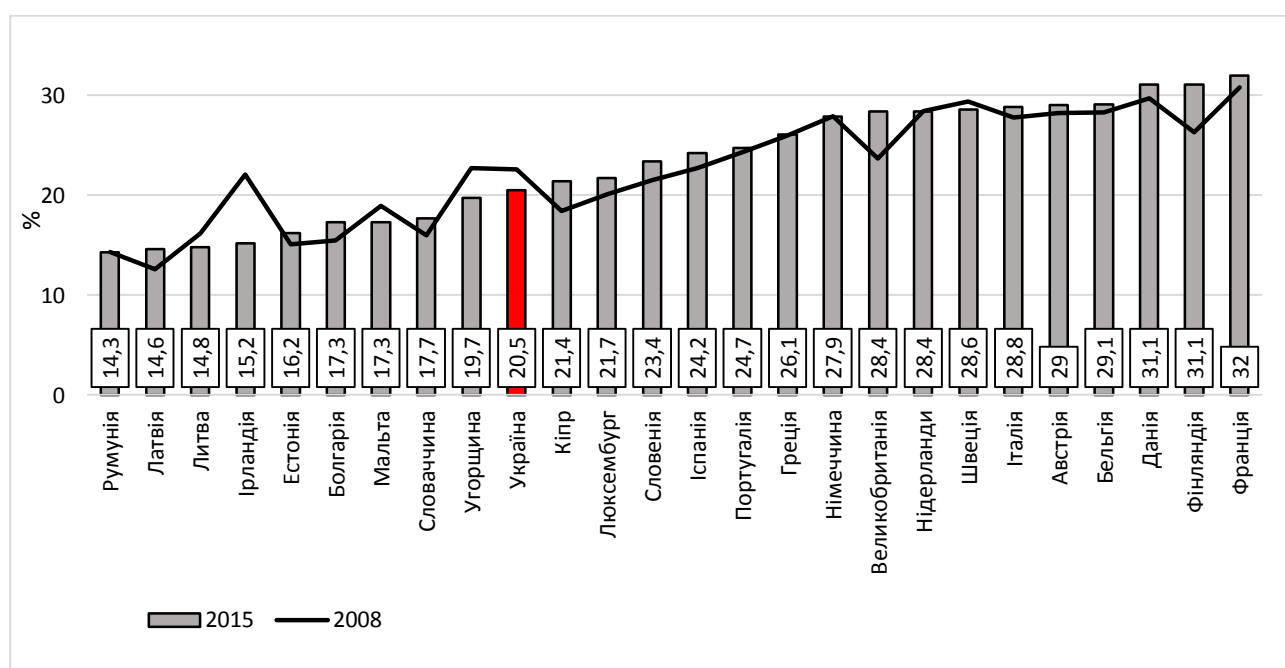
Згідно ст. 3 зазначеного закону, на підтримку з боку держави мають право особи, які здійснюють догляд за представниками цієї вразливої категорії. Розмір їх виплат також «прив'язаний» до прожиткового мінімуму з єдиною відмінністю: доплата на догляд за особою з інвалідністю з дитинства визначається як частка від прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, а на догляд за дитиною з інвалідністю – як частка від прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку.

Також держава гарантує сім'ям з дітьми, котрі мають інвалідність, підтримку у формі соціальних послуг, насамперед, соціально-медичної реабілітації дітей з ДЦП, розумово-відсталих дітей та дітей з ураженням ЦНС, порушенням психіки [125], що надаються, в першу чергу, Центрами соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями. Впродовж 2015 р. в цих установах послуги отримали 15 760 дітей з інвалідністю, зокрема щодо корекції дефектів мовлення, психологічних консультацій, послуг лікувальної фізкультури, кінотерапії, оздоровчого масажу, музичної терапії тощо. Також проводиться просвітницька робота з батьками, організовуються групи спілкування, оздоровчо-відпочивальні заходи. В результаті проведеної роботи 715 осіб було інтегровано в загальноосвітні заклади, 317 – скеровано в центри професійної реабілітації та інші навчальні заклади.

Отже, соціальна підтримка сімей з дітьми в Україні є комплексною і здебільшого працює на запобігання збіднінню та соціальному відторгненню цієї категорії вразливого населення. Однак, не всі соціальні програми виявляються ефективними засобами як з точки зору витрат на них, так і в частині зменшення масштабів бідності серед сімей з дітьми чи зменшення рівня їх відторгнення.

4.2. Фінансування соціального захисту та оцінка програм, спрямованих на дітей

Розгалужена державна система піклування про нужденних та вразливих членів суспільства, яка діє в Україні, для свого успішного та ефективного функціонування вимагає надзвичайно потужної ресурсної бази і «гарантує» видаткам на соціальний захист та соціальне забезпечення одне з провідних місць в державному бюджеті країни. Згідно останніх доступних даних за 2015 р. серед двадцяти шести країн Європейського Союзу Україна посідала сімнадцяте місце за часткою витрат від ВВП, спрямованих на соціальний захист (20,5%) (рис. 4.2).

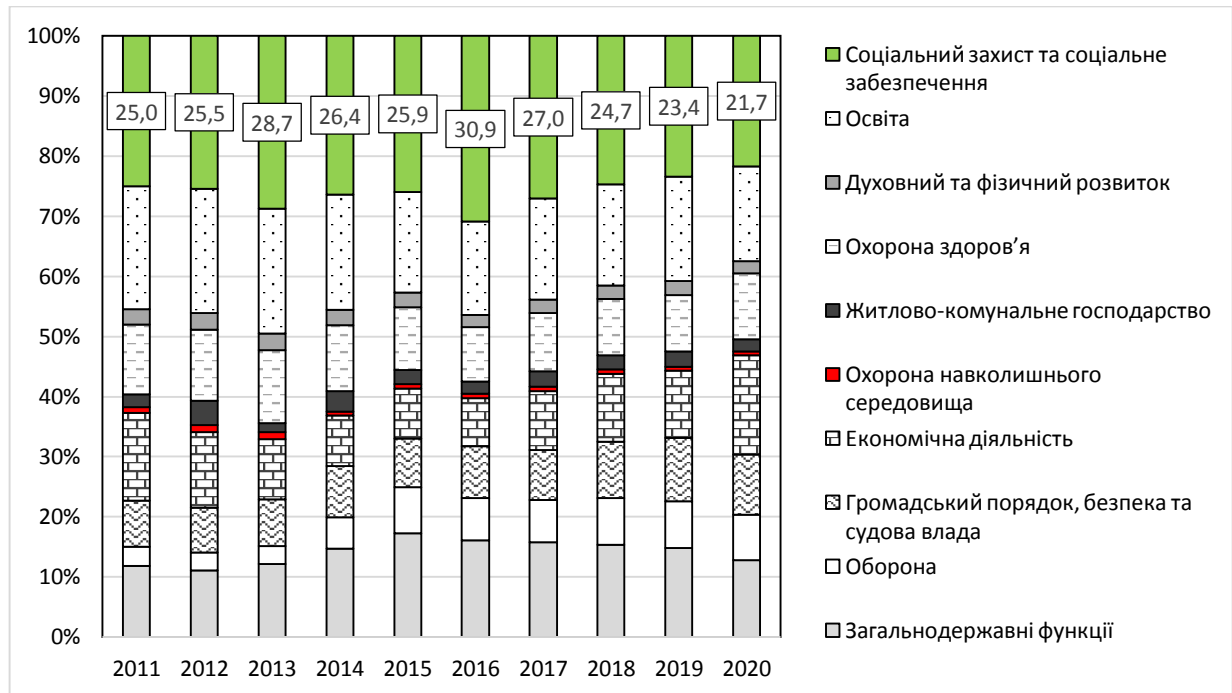

Рис. 4.2. Видатки на соціальний захист у країнах Європейського Союзу та України в 2008 та 2015 роках (за методологією ESSPROS; у% до ВВП)
Джерело: Побудовано автором за даними [126].

В цілому порівняно із розвинутими країнами видатки державного бюджету України на соціальну підтримку можна вважати доволі низькими, однак враховуючи соціально-економічну та соціально-політичну ситуацію в державі, вони є надзвичайно високими, тим більше, що витрачені на соціальну підтримку кошти не сприяють зниженню розшарування в українському суспільстві, і навіть навпаки – поглиблюють його.

Соціальний захист та соціальне забезпечення попри те, що в останні п'ять років намітилася тенденція до скорочення видатків на цю статтю, все ще

залишається пріоритетним напрямком державної політики України: щорічно на неї спрямовується від чверті до третини державних коштів, що значно перевищує витрати на економічну діяльність, охорону здоров'я та освіту (рис. 4.3).

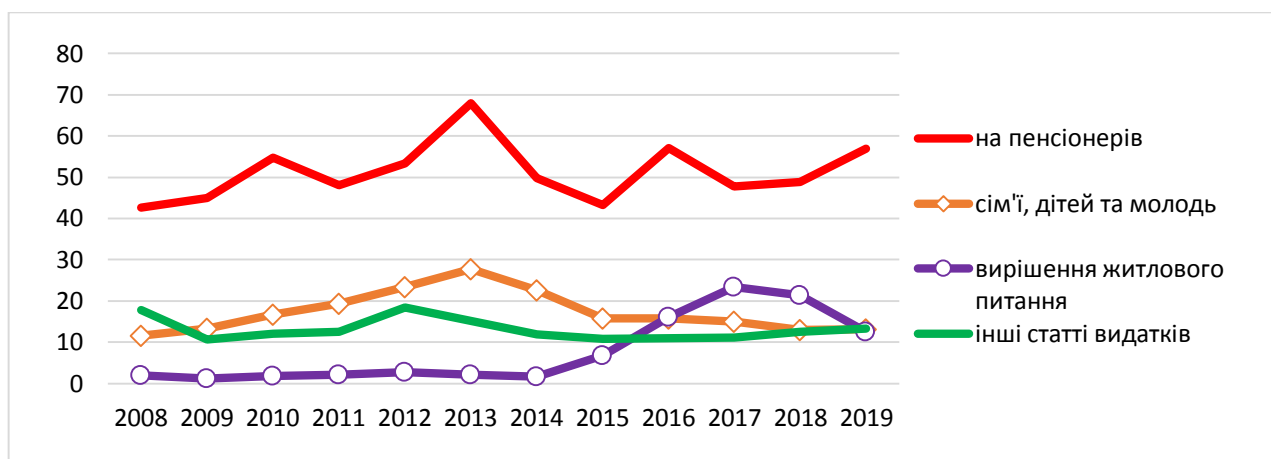
Рис. 4.3. Динаміка структури видатків зведеного бюджету України, 2011-2020 рр.,%

Джерело: Побудовано автором за даними [127].

З 2016 року в Україні намітилася тенденція до скорочення видатків держави на соціальний захист та соціальне забезпечення: якщо в 2016 р. ця стаття становили понад 30% усіх державних витрат, то вже в 2020 р. – тільки 21,7%. З того ж року змінився вектор соціальної підтримки: пріоритетним напрямком стала підтримка населення, що потребує вирішення проблем, пов'язаних із утриманням житла (оплатою за спожиті житлово-комунальні послуги). Лише за рік (в 2015 р. проти 2014 р.) держава збільшила витрати в 6 разів на цю нову «ціль», очікувано, що витрати на підтримку сімей, дітей та молоді в той же період скоротилась в 1,4 разу і змістилась на третє місце, яке посідають і тепер. Справедливо підкреслимо, що з 2017 р. держава зосередилася на підвищенні адресності програми житлових субсидій, що суттєво вплинуло на скорочення контингентів цієї програми та загальні витрати на неї: за два роки державні видатки на вирішення житлового питання українців скоротилися з 23,4% до 12,5% (у цінах 2008 року). Але «вивільнені» кошти були спрямовані на підтримку пенсіонерів, тоді як витрати на підтримку сімей з дітьми продовжили

зменшуватися і в 2019 р. досягли свого мінімуму за весь досліджуваний період – 13,1% (рис. 4.4).

Рис. 4.3. Динаміка видатків зведеного бюджету України на соціальний захист та соціальне забезпечення та за окремими напрямками (млрд. грн. у цінах 2008 року)

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними [128; 129].

Скорочення загальних витрат на підтримку сімей з дітьми віддзеркалилося на скороченні фінансування по окремих програмах. Однак, одразу підкреслимо, що це жодним чином не пов'язане із скороченням розміру виплат чи недофінансуванням цих програм, в першу чергу така ситуація викликана скороченням контингентів отримувачів. Так, спадна динаміка народжуваності в Україні впродовж останніх років, а також скорочення контингенту сімей з дітьми, котрі отримували допомогу при народженні дитини за старими правилами програми (тобто діти були народжені до 30 червня 2014 року¹⁷), позначилися на скороченні державних витрат на її утримання. Загальний обсяг виплат за програмою скоротився на 14,5% – з 18 294,6 млн. грн. у 2018 р. до 15 619,9 млн. грн. у звітному році. Нагадаємо, що з 1 липня 2014 року залишаються незмінними сума допомоги при народженні дитини, порядок її виплати і не залежать від черговості народження дитини: допомога призначається у розмірі 41 280 грн, з яких 10 320 грн складає одноразова

¹⁷ Виплати при народженні // Міністерство соціальної політики України: Електронний ресурс – [Режим доступу]: <https://www.msp.gov.ua/content/viplati-pri-narodzhenni.html>

виплата, а решта виплачується впродовж наступних 36 місяців рівними частинами у розмірі 860 грн щомісяця¹⁸ (табл. 4.1).

Таблиця 4.1. Динаміка вартості основних соціальних програм підтримки сімей з дітьми та підтримки малозабезпечених сімей в Україні, 2017-2019 рр.; тис. грн. на рік

Основні соціальні програми	Загальна вартість, тис. грн./рік			Загальна чисельність реципієнтів, осіб/рік		
	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Державна соціальна допомога при народженні дитини	21770668,1	18294610,1	15619864,2	1560886	1313217	1143107
Допомога на дітей одиноким особам	5749474,3	6151518,9	6549262,5	5538217	5091270	4914748
Допомога при усиновленні дитини	58156,6	56762,5	56615,5	1 365	1 161	1 196
Допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування	1820594,1	1925462,0	2042751,2	42598	38986	37752
Тимчасова державна допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів	277633,5	153541,3	115603,0	65262	32387	21 593

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України за даними Міністерства соціальної політики України.

З 1 вересня 2018 року додатково до грошової державної допомоги при народженні дитини було запроваджено одноразову натуральну допомогу – «пакунок малюка», до складу якого увійшов набір базових речей, необхідних для догляду за немовлям в перші тижні його життя¹⁹.

В 2020 р. з технічних причин замість натуральної підтримки сім'ї отримували компенсаційні виплати, і вже з 1 липня 2021 р. вони самостійно змогли обирати між натуральною допомогою «пакунком малюка» та грошовою компенсацією її вартості. На початок дії програми розмір допомоги не перевищував 5000 грн., а з 24.10.2020 р. виплату було збільшено до трьох

18 Відповідно до Закону України “Про статус гірських населених пунктів в Україні” для громадян, що одержали статус осіб, які працюють, проживають або навчаються на території населеного пункту, якому надано статус гірського, розмір всіх передбачених чинним законодавством видів державної матеріальної допомоги збільшується на 20%.

19 Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» щодо надання при народженні дитини одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» №930-IX від 30.09.2020 р. Електронний ресурс – [Режим доступу]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-20>

прожиткових мінімумів для дітей віком до 6 років, тобто станом на 01.01.2021 р. виплата становила 5763 грн. в цілому, за даними Звіту Рахункової палати України, в період 2018-2020 р. держава витратила на дану програму 2 544,4 млн. грн.²⁰ Зокрема, в 2018 р. видатки склали 550,7 млн. грн, в 2019 р. – 1 292,4 млн. грн, в 2020 – 701,3 млн. грн. За 1 квартал 2021 р. Міністерство відзвітувало, що витратило вже 1 478,4 млн. грн.

З іншого боку, при оцінці вартості програм варто пам'ятати, що розмір виплат по деяких з соціальних програм «зв'язаний» з розміром прожиткового мінімуму, який щорічно визначається на законодавчому рівні і впродовж року декілька разів індексується (як, наприклад, в допомозі саодиноким матерям чи малозабезпеченим сім'ям). Тож загальні витрати на програму можуть дещо зростати, навіть при скороченні контингентів. Так, наприклад, в 2019 р. порівняно з 2018 р. відбулося скорочення контингентів, що отримують допомогу на дітей саодиноким матерям, при цьому спостерігалось зростання як середнього розміру однієї виплати (на 10,3% до 1332,57 грн.), так і загальної суми виплаченої допомоги (на 6,5% до 6549,3 млн. грн.). В цілому така ситуація свідчить про збереження позитивної динаміки за рахунок підвищення прожиткового мінімуму (див. табл. 4.1).

Нагадаємо, що згідно закону, допомога на дітей саодиноким матерям надається у розмірі, що дорівнює різниці між 100% прожитковим мінімумом для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців.

Дещо інша ситуація спостерігалась стосовно допомоги при усиновленні дитини: не зважаючи на те, що кількість реципієнтів цієї програми зростає несуттєво – тільки на 3% з 1161 до 1196 осіб, що отримували допомогу на 4984 дітей проти 2699 дітей в 2018 р., загальні витрати майже не змінилися (56615,5 тис. грн. в 2019 р. проти 56762,5 тис. грн. в 2018 р.) (див. табл. 4.1).

Нагадаємо, що допомога при усиновленні дитини надається у розмірі, встановленому для виплати допомоги при народженні дитини (після

---

²⁰ Звіт про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету на надання одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» - стор. 6 та стор. 10. https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2021/10-1_2021/Zvit_10-1_2021.pdf

30.06.2014 р. – 41280 грн.) і має такий самий механізм: одноразова виплата (у сумі 10320 грн.) та решта суми допомоги протягом наступних 36 місяців рівними частинами. Відповідно загальна сума витрат на цю програму може залежати не тільки від кількості нових випадків усиновлення впродовж звітнього року, а й від кількості попередніх усиновлень та припинення виплат.

В 2019 р. на 3,1% скоротилася чисельність осіб, яким призначено допомогу на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, – 37 752 осіб. При цьому загальна сума виплат навпаки дещо зросла з 1925,5 млн. грн. до 2042,8 млн. грн. таку ситуацію також можна пояснити не тільки змінами загальної кількості осіб, що отримують даний вид підтримки, а й залежністю розміру виплати від віку усиновленої дитини, розміру прожиткового мінімуму²¹ та механізму нарахування виплати²² (див. табл. 4.1).

Стійка тенденція до скорочення цільового контингенту програми тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів (65,3 тис. сімей в 2017 р., 32,4 тис. в 2018 р. та 21,6 тис. в 2019 р.) позначилася і на скороченні загального обсягу витрат на цей вид підтримки сімей з дітьми (115,6 млн. грн. в 2019 р. проти 153,5 млн. грн.) (див. табл. 4.1).

В Україні офіційний моніторинг та оцінювання соціальної підтримки населення [130] зосереджені на дев'яти найбільш поширених соціальних програмах (не враховуючи соціальні пільги), які аналізуються за майже двома десятками показників, орієнтованих на дослідження процесу їх реалізації. З них тільки шість представлені в ОУЖД і тільки по чотирьох програмах в частині оцінювання їх ефективності дані є репрезентативними.

У 2020 році за основними програмами соціальної підтримки відбулося зменшення державних видатків по відношенню до ВВП та в абсолютному вимірі.

---

²¹ Допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, надається у розмірі, що становить 2,5 розміру прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, на дітей з інвалідністю, над якими встановлено опіку чи піклування, - 3,5 розміру прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

²² У разі якщо на дитину (на дитину з інвалідністю) виплачуються призначені у встановленому порядку пенсія, аліменти, стипендія, державна допомога (крім державної соціальної допомоги, що виплачується на дітей з інвалідністю відповідно до законодавства), розмір допомоги на дитину, над якою встановлено опіку чи піклування, визначається як різниця між 2,5 розміру прожиткового мінімуму (для дитини з інвалідністю, над якою встановлено опіку чи піклування, - 3,5 розміру прожиткового мінімуму) для дитини відповідного віку та розміром призначених пенсії, аліментів, стипендії, державної допомоги

Зокрема, вартість допомоги при народженні та на дітей одиноким особам зменшилася на 18%, а житлових субсидій – на 16%.

Також за основними програмами (при народженні, на дітей одиноким особам, малозабезпеченим сім'ям та житловими субсидіями) відбулося звуження контингентів отримувачів. Особливо відчутно (майже вдвічі) зменшився контингент отримувачів житлових субсидій. Серед аналізованих лише три програми (допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; програма державної соціальної допомоги особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю; програма допомоги по догляду за особою з інвалідністю внаслідок психічного розладу) дещо наростили контингенти.

Отже, звуження контингентів та загальних витрат відбулося переважно за адресними програмами соціальної підтримки, що є негативним свідченням діяльності системи соціальної підтримки населення.

Всі розглянуті програми соціальної допомоги²³ у 2020 році здійснювали помітний вплив на рівень бідності²⁴ цільових контингентів – показник знижувався на 7,3 – 12,8 відс. пунктів (залежно від виду соціальної допомоги). При цьому найбільший вплив здійснювала програма допомоги на дітей одиноким особам, що свідчить про виключну важливість виплат для цільових контингентів. Незначний вплив розглянуті програми здійснювали на бідність населення по країні в цілому – максимум на 0,3 відсоткових пункти (допомога при народженні та допомога малозабезпеченим сім'ям), що свідчить про низьку ефективність програм для суспільства в цілому.

Найвищу дієвість (частку допомоги в доходах реципієнтів), як і минулому році, демонструють допомога малозабезпеченим сім'ям та допомога на дітей одиноким особам, що свідчить про кращу націленість цих адресних програм на бідне населення та важливість виплат для їх учасників. Проте, високий показник дієвості може сигналізувати про демотивуючу дію програм на працездатних учасників.

---

²³ Програми, за якими здійснювалися оцінки впливу на бідність – допомога при народженні, допомога на дітей одиноким особам, допомога малозабезпеченим сім'ям та житлова субсидія

²⁴ Бідність визначається за критерієм – еквівалентні витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму

З іншого боку, показник охоплення бідних програмами соціальної підтримки залишається на вкрай низькому рівні, а по окремих програмах продовжує знижуватися, що сьогодні є найбільш серйозною проблемою та найбільшим викликом політики подолання бідності серед вразливих категорій населення. Отже, значні кошти, які витрачає держава на соціальну підтримку, у більшості випадків не доходять до бідних.

ВИСНОВКИ

В Україні значні за чисельністю контингенти дітей мають високі ризики соціального відторгнення. Насамперед, це діти з інвалідністю, які в умовах несприятливого інфраструктурного середовища та низьких матеріальних статків більшості родин можуть бути виключені з суспільного життя та мати низькі життєві шанси. В сім'ях, де виховується дитина з інвалідністю, виникають проблеми матеріального та психологічного характеру, що штовхають домогосподарства до бідності та соціального виключення дитини. Змодельований дохід такої сім'ї в середньому на особу становить трохи більше 80% фактичного прожиткового мінімуму. Якщо ж врахувати особливі потреби дитини з інвалідністю у мінімальному розмірі та збільшити розмір прожиткового мінімуму на 30%, то мінімальні потреби сім'ї з дитиною з інвалідністю задовольняються лише на 65%. Вагомими також є інфраструктурні проблеми, пов'язані із загальною доступністю для дітей з інвалідністю об'єктів соціальної сфери. Така ситуація часто спричинена не лише територіально-інфраструктурними бар'єрами, але й непристосованістю самих закладів. Значною є проблема стигматизації: негативне відношення в суспільстві може призвести до того, що діти з обмеженими можливостями матимуть проблеми у спілкуванні з однолітками та менше друзів.

Особливе місце серед груп з високими ризиками соціального відторгнення займають діти з ВІЛ. Основним шляхом їх зараження ВІЛ є передача вірусу від матері до дитини. На сьогоднішній день в Україні успішно приймаються всі заходи для подолання передачі ВІЛ від матері до дитини за допомогою комплементарних підходів забезпечення антиретровірусних препаратів. При цьому спостерігається досить висока частка ВІЛ позитивних дітей, оскільки високі ризики зараження ВІЛ серед дітей чітко корелюють із соціальним відторгненням. До основних груп ризику з високою ймовірністю дитячого зараження ВІЛ належать: діти вулиці, діти, які вживають наркотики, діти, які займаються комерційним сексом, а також діти-сироти, діти в установах позбавлення волі, діти в складних життєвих обставинах. Основними аспектами вразливості дітей з ВІЛ є критичний рівень необізнаності щодо ймовірності

зараження ВІЛ та недостатній рівень профілактичних утручань за обсягами і за якістю. Навіть якщо дитина з ВІЛ виховується у родині, це не гарантує їй повноцінного включення у суспільство: неприйняття та уникання людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом, що призводить до соціальної ізоляції; обмеження в сфері освіти – проблеми з влаштуванням дітей в дошкільні заклади та школи, протест батьків інших дітей проти навчання дітей з ВІЛ позитивним статусом; ототожнення сім'ї з ВІЛ-позитивною дитиною із так званими групами ризику тощо. Отже, дуже актуальною на сьогодні є важливість спростування міфів для подолання хибних стереотипів і упередженого ставлення до дітей з ВІЛ.

Діти на державному утриманні потерпають від низки позбавлень, які суттєво підвищують ризики соціального відторгнення. Навіть з урахуванням спонсорської та благодійної допомоги цілком очевидно, що діти в інтернатних закладах потерпають від монетарної бідності, оскільки кошти витрачаються переважно на зарплату персоналу та утримання приміщень, а витрати на харчування та інші потреби дітей не дотягують до рівня прожиткового мінімуму. Також діти, що перебувають в інституційних установах, потерпають від позбавлень, що мають немонетарний характер: відсутності первинної та вторинної соціалізації; можливості отримання якісної освіти, додаткової освіти з репетиторами; відсутності власного житла.

Неповні сім'ї частіше відчувають майнові позбавлення, зокрема щодо наявності автомобіля, і позбавлення в можливості збалансовано харчуватися, проте рівні бідності у таких сім'ях зазвичай нижчі за середньоукраїнські і за показники по сім'ях з дітьми в цілому. Неповні родини мають більші позбавлення в житлових умовах. Окрім монетарної і немонетарної бідності, для дітей з неповних сімей характерні вищі ризики соціального відторгнення через психологічні проблеми.

Діти трудових мігрантів здебільшого не потерпають від монетарної бідності, адже грошові перекази, надіслані батьками додому, можуть сприяти збільшенню споживання, фінансувати навчання дітей, забезпечити їм належну медичну допомогу та краще житло. При цьому діти трудових мігрантів можуть потерпати від немонетарної бідності. Зокрема відсутність батьків поруч може завдати значної шкоди соціальному та психологічному розвитку дитини,

змінюється соціальне оточення дитини, її звички та цінності. З від'їздом батьків на заробітки у багатьох учнів значно погіршуються успішність навчання. Неналежний догляд та відсутність постійної уваги з боку батьків може мати важкі наслідки не лише у гірших результатах навчання, але й з точки зору ризиків потрапити у несприятливе соціальне середовище.

Сьогодні військовий конфлікт в Україні - одна із детермінант соціального відторгнення, оскільки він обумовлює та підсилює ризики настання монетарної та немонетарної бідності, здійснює потужний психологічний вплив на різні групи дітей: ті, що живуть на лінії розмежування; чиї батьки брали участь у військових діях, хто був вимушений виїхати в інші регіони. Серед сімей з дітьми найбільше наражаються на бідність внаслідок військового конфлікту сім'ї з дітьми, що проживають в зоні ООС та переселенці. Державна соціальна підтримка в частині запобігання бідності та позбавлень цих категорій сімей з дітьми має бути рівномірно розподілена між матеріальною допомогою та соціальними послугами. В той же час для запобігання бідності серед інших категорій сімей з дітьми, постраждалими від військового конфлікту, більш дієвими заходами соціальної підтримки мають стати соціальні послуги.

Для ромських сімей характерний високий рівень монетарної бідності як результат високого рівня безробіття, відсутності документів. Ромські діти позбавлені нормальних житлових умов, доступу до освіти, а також дозвілля. Через несприйняття суспільством та мовний бар'єр ромські діти мають одні з найвищих ризиків соціального відторгнення.

Сьогодні оцінити реальну кількість дітей вулиці в Україні досить складно, оскільки така статистика відсутня. Кумульовані ризики соціального відторгнення є максимально високими саме для таких дітей, отже діти вулиці є найбільш вразливою категорією дітей в Україні. За рахунок наднизьких життєвих шансів діти вулиці часто не охоплені освітою, мають високі ризики втягнення у злочинну діяльність, особливо вразливі до сексуальних домагань і експлуатації, торгівлі людьми та насильства.

Крайніми формами негативних життєвих стратегій, в яких фігурують діти, є використання дітей як джерела доходів. Діти можуть виступати джерелом доходу у двох випадках: перший – коли потрапляють до рук кримінальних

контингентів, другий – використовуються батьками заради виходу з бідності. До негативних стратегій подолання бідності можна віднести наступні: дитяча праця, торгівля дітьми, сексуальна експлуатація дітей. Використання дітей батьками для спроби подолання бідності характерне переважно для неблагополучних та маргінальних сімей з соціальними та психічними відхиленнями. Будь які спроби втечі батьків від монетарної бідності за рахунок дітей посилюють ризик соціального відторгнення дітей. Подібні стратегії збагачення не минають безслідно для дітей, вони зазнають медичних, психологічних, економічних та соціальних травм, що потребують довготривалої реабілітації.

Монетарна нерівність в Україні має специфіку прояву через відрив малочисельної групи «надзаможних» від решти населення на фоні незначного розшарування решти суспільства. Домогосподарства з дітьми традиційно мають нижчі статки, а отже, зміщені у бік бідніших майнових груп. При цьому серед сімей з дітьми спостерігаються аналогічні до загальноукраїнських тенденції нерівності, основний вектор яких визначається числом дітей в домогосподарстві. Підсилювачами нерівності сімей з дітьми виступають поселенські та економічні чинники.

У сільських дітей загалом більш обмежені можливості для розвитку порівняно з міськими, при цьому якщо монетарні аспекти поселенської нерівності сімей з дітьми можна вирішити соціальними доплатами чи пошуком кращої роботи для батьків, то немонетарні аспекти, які часом стають серйозною перешкодою для становлення дитини, неможливо подолати на рівні домогосподарства. Так, сільські родини з дітьми мають більш виражені депривації в житлових умовах, а також серйозні інфраструктурні проблеми. Сільські діти не мають можливості доступу до дистанційної освіти через низьку якість інтернет-зв'язку, а часом і його відсутність.

Натомість, для міських родин з дітьми більш характерні інші прояви немонетарної нерівності: в контексті екології, комфортного природного та соціального середовища, безпеки життєдіяльності. Також слід відмітити, що у великих містах загострюється проблема наявності ресурсів, так як сучасне міське життя вимагає значних вкладень в дітей; це призводить до суттєвого

поглиблення розшарування серед дітей за матеріальною ознакою і відповідних психологічних проблем.

Нерівність дітей чітко проявляється через нерівність доступу до базових послуг. Дослідження доводить, що у разі повної відсутності якогось виду медичних послуг на безоплатній основі або складності її отримання найбільше наражаються на небезпеку залишитися без допомоги діти з багатодітних сімей. Крім цього, вищі за середні ризики неотримання якісних послуг характерні для дітей з бідних домогосподарств та з сільської місцевості.

Нерівність у доступі до якісної освіти в Україні спричинена низкою факторів: типом поселення (насамперед розривом у якості навчання у великих містах та малих населених пунктах); типом навчального закладу та його статусом; рівнем матеріальної забезпеченості домогосподарств з дітьми (через спроможність оплачувати додаткові освітні послуги). Сільські діти також мають обмежені можливості доступу до системи позашкільної освіти (навіть за наявності коштів у батьків), місія якої полягає у розвитку здібностей дітей та молоді у сфері освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, технічної та іншої творчості, здобуття ними первинних професійних знань, вмінь і навичок, необхідних для їх соціалізації, подальшої самореалізації та/або професійної діяльності.

Результати дослідження свідчать, що бідність домогосподарств з дітьми помітно вища порівняно з домогосподарствами без дітей, до того ж сім'ї з дітьми потребують більше коштів для виходу із стану бідності, оскільки мають більший дефіцит доходів та вищу глибину бідності. Найбільші рівні бідності притаманні багатодітним сім'ям та сім'ям, в яких є безробітні. Комбіновані ризики бідності найвищі у сільських багатодітних сім'ях (незалежно від статусу дорослих осіб) та міських багатодітних сім'ях з безробітною особою у складі. Найважливішим чинником, що сприяє скороченню бідності, є наявність у домогосподарстві особи з вищою освітою. Від монетарної бідності найбільше потерпають діти майже всіх вікових груп – від дітей до 3-х років до підлітків 14-15 років. Дитяча бідність має істотну регіональну диференціацію – різниця між найвищим рівнем (Херсонська обл.) та найнижчим (Чернігівська обл.) складає 3 рази.

Деприваційна бідність в Україні носить насамперед поселенський характер, пов'язаний з обмеженим доступом сільських мешканців до об'єктів соціальної інфраструктури. Серед сімей з дітьми найвищі деприваційні ризики мають багатодітні родини – рівень деприваційної бідності у 1,6 рази вищий, ніж в середньому по домогосподарствах з дітьми. Крім того, від окремих позбавлень, найбільш важливих для дітей, потерпають діти різних вікових груп.

Загалом для українців характерна песимістична оцінка власного матеріального становища, і домогосподарства з дітьми не є винятком. Так, дві третини домогосподарств з дітьми відносять себе до категорії бідних. Із збільшенням кількості дітей в домогосподарстві погіршується також самооцінка доходів, третині домогосподарств із дітьми коштів вистачало лише на харчування, тож вони відмовляли собі в найнеобхіднішому, крім харчування. Також 4,2% домогосподарств із трьома дітьми та 10,5% домогосподарств із чотирма дітьми в разі значного збільшення доходів спрямували б додаткові кошти насамперед на їжу. Нестача коштів на харчування свідчить про те, що багато домогосподарств з дітьми (особливо серед багатодітних домогосподарств) перебувають у ситуації крайньої бідності

Протягом останнього десятиліття залишається стабільним співвідношення рівнів бідності в домогосподарствах з дітьми та без дітей – в перших він істотно вищий порівняно з другими, незалежно від критерію монетарної бідності. Рівні абсолютної бідності демонстрували стрімке зростання у 2014-2015 роках, яке було викликане накопиченими макроекономічними негараздами та початком війни. В подальшому спостерігалось скорочення бідності, але довоєнного рівня так досягнуто і не було. Протягом усього десятиліття залишається незмінним співвідношення рівнів бідності у різних типах домогосподарств з дітьми – найнижчий рівень у домогосподарствах з однією дитиною, найвищий – у багатодітних. Таке саме співвідношення характерне і для деприваційної бідності. Слід зазначити, що протягом 2007-2015 років деприваційна бідність у домогосподарствах з дітьми та без дітей була практично однакова, однак в подальшому спостерігається істотне скорочення її рівня у домогосподарствах з дітьми, в той час як у домогосподарствах без дітей змін не відбувається.

Зв'язок між рівнем бідності домогосподарств з дітьми з макроекономічними показниками не такий тісний, як можна було очікувати. Проте, спостерігається існування певного лагу (у 1-2 роки) між змінами у економічній ситуації в країні та їх впливом на ситуацію з бідністю. При цьому розмір допомоги при народженні був одним з визначальних факторів бідності сімей з малолітніми дітьми до 2015 року, а після заморожування розміру допомоги став втрачати свою впливовість. Цікаво, що оцінки суспільством політичної ситуація тісно пов'язані з рівнем бідності, що, скоріш за все, викликано тим, що люди сприймають ситуацію в країні крізь призму власного матеріального становища.

Аналіз нормативної бази діючої системи соціальної підтримки сімей з дітьми та звітності профільних міністерств та відомств свідчить про позитивні результати: системи соціальної підтримки є комплексною і здебільшого працює на запобігання збіднінню та соціальному відторгненню дітей та сімей з дітьми. Однак, не всі соціальні програми виявляються ефективними засобами як з точки зору витрат на них, так і в частині зменшення масштабів бідності серед сімей з дітьми чи зменшення рівня їх відторгнення.

Зменшення державних видатків на соціальний захист дітей та відповідно дієвості ключових виплат на дітей нівелює вплив системи соціального захисту на становище сімей з дітьми. Впродовж 2013-2018 років в Україні фактичні витрати на соціальну підтримку сімей з дітьми скоротилися в 2,5 разу, при цьому вдалося дещо підвищити дієвість окремих програм соціальної підтримки, зокрема допомоги самотнім батькам (з 6,7% до 14,3%) та малозабезпеченим сім'ям (з 12,2% до майже 17%). Найкращу адресність продемонстрували програми, основним критерієм до яких був дохід – не менше 40% реципієнтів допомоги малозабезпеченим сім'ям та самотнім батькам із числа сімей з дітьми були бідними. Решта програм, основним критерієм надання яких є категорійний принцип, відзначилися низькою адресністю та відповідно високими «помилками включення» (більше за 60%). До того ж, соціальні програми, за виключенням допомоги при народженні, не мають суттєвого впливу на запобігання бідності сімей з дітьми, а окремі з них (житлові субсидії, соціальні пільги), навпаки посилюють диференціацію в суспільстві, що негативно впливає на становище сімей

з дітьми. З іншого боку, показник охоплення бідних програмами соціальної підтримки залишається на вкрай низькому рівні, що сьогодні є найбільш серйозною проблемою та найбільшим викликом політики подолання бідності серед вразливих категорій населення. До того ж, а за останній рік значення показника суттєво погіршилося. Отже, значні кошти, які витрачає держава на соціальну підтримку, у більшості випадків не доходять до бідних, зокрема, бідних сімей з дітьми.

ДОДАТКИ

Додаток А. Проблеми інформаційного забезпечення: діти, не враховані в дослідженні бідності

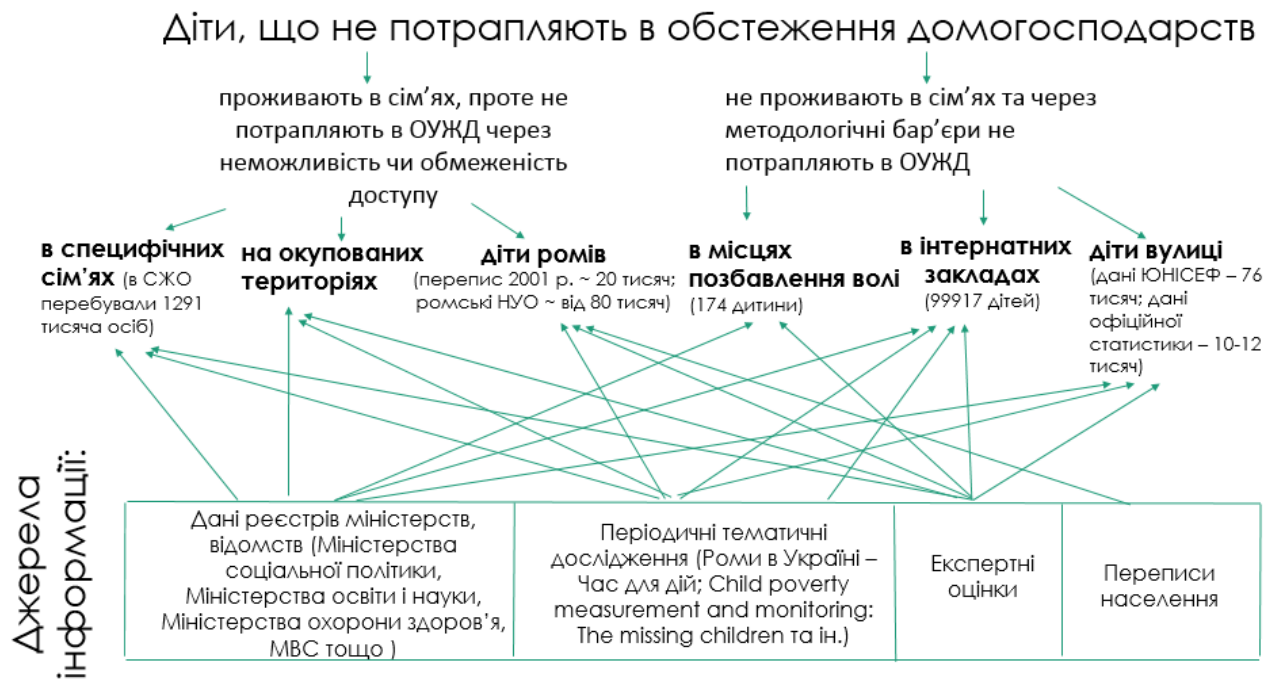
Дослідження бідності в Україні на державному рівні здійснюється на підставі даних вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, що проводиться Державною службою статистики. Комплексна оцінка передбачає розрахунок показників за монетарними та немонетарними критеріями у розрізі соціально-демографічних груп населення, в тому числі і дітей до 18 років, та різних типів домогосподарств з дітьми і без дітей. Так, в обстеженні 2019 року взяло участь 8107 домогосподарство, в тому числі 2167 домогосподарств з дітьми, де проживають 3407 дітей. Результати вибіркового обстеження екстраполюються на всі домогосподарства України. Проте відповідно до процедури формування вибірки з чисельності постійного населення виключається інституційне населення – військовослужбовці строкової служби; особи, які знаходяться в місцях позбавлення волі; особи, які постійно проживають у будинках-інтернатах тощо. Також вибіркова сукупність не репрезентує маргінальні прошарки населення (безпритульних тощо)²⁵.

Крім загальноукраїнського обстеження, проводяться різні соціологічні опитування, що включають низку питань стосовно матеріального становища, суб'єктивної оцінки приналежності до певних верств населення, в тому числі і до бідних, позбавлення у доступі до різного роду благ та послуг тощо. Разом з тим, є певні контингенти дітей, про яких або немає достовірної інформації щодо бідності та позбавлень, від яких вони потерпають, або така інформація є епізодичною, як результат разових опитувань, або виключно експертною, на рівні припущень. До таких контингентів належать діти, що проживають у специфічних домогосподарствах (як приклад, у ромських), які, як правило, відмовляються від участі в обстеженнях, діти, які перебувають в інституційних установах, куди доступ дослідників обмежений, а опитування здійснюються переважно в присутності працівників цих закладів, що викривлює реальну картину становища дітей (рис. А1).

---

²⁵ Витрати і ресурси домогосподарств України у IV кварталі 2019 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) Статистичний збірник. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Рис. А1. Джерела інформації про чисельність та становище дітей, що не потрапляють в обстеження умов життя домогосподарств.

Оцінка бідності та позбавлень для таких груп дітей може ґрунтуватись на основі даних різних реєстрів, міністерств та відомств: Міністерства соціальної політики, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства освіти і науки та інших. За офіційними даними на 01.01.2019 року в інтернатних закладах перебувало 99917 дітей. Чисельність контингентів дітей в інтернатних закладах та законодавчо визначені рівні їх забезпечення є підставою для оцінки матеріального становища таких дітей. Водночас оцінка рівня немонетарної бідності можлива лише на основі експертних припущень та опосередкованих показників.

На відміну від дітей в інтернатних закладах, чисельність дітей, які не мають визначеного місця проживання або періодично проживають на вулиці, важко визначити навіть на підставі даних відповідних служб, оскільки в поле їх зору потрапляють далеко не всі діти. Так, за даними офіційної статистики, на вулиці перебуває 10-12 тисяч дітей, водночас дослідження ЮНІСЕФ вказують на 100-250 тисяч.

У спеціалізованих установах не фіксуються та не накопичуються дані щодо матеріального становища таких дітей, їх потреб, наявності/відсутності житла тощо, оскільки це не входить до їх компетенції. Час від часу проводяться

опитування таких дітей, де серед інших є прямі або опосередковані питання про матеріальне становище та позбавлення, від яких вони потерпають. Проте ці дані не можуть бути повною мірою поширені на весь контингент дітей вулиці, оскільки навіть репрезентативність вибірки може бути визначена лише експертним шляхом та з великими застереженнями.

Такі ж проблеми виникають при оцінці контингентів та становища ромських дітей. Ромська стратегія в Україні посиляється на офіційні дані Всеукраїнського перепису 2001 року. Тоді чисельність ромської спільноти в Україні становила 47,6 тисячі осіб. Представниця ромського фонду "Чіріклі" Зола Кондур наголошує, така статистика не відповідає реальності²⁶. За її словами, Рада Європи схильна вважати, що в Україні – від 200 тисяч ромів. Таким чином, фактична чисельність ромського населення може перевищувати офіційні дані у кілька разів. ОБСЄ та ООН також використовують неофіційну статистику, усвідомлюючи, що офіційні дані не відповідають реальності. За даними перепису 2001 року дітей ромів налічувалось близько 20000²⁷, за даними проромських НУО – від 80000²⁸.

Періодичні дослідження, що проводяться в Україні, стосуються в основному забезпечення правової допомоги, належного розслідування злочинів на ґрунті ненависті тощо.²⁹ Проте дослідження щодо бідності, зокрема монетарної, специфічних проблем ромських дітей в рамках проектів не здійснювались³⁰.

Внаслідок окупації окремих районів сходу України та АР Крим частина дітей опинилась на непідконтрольній території, а тому немає достовірних даних ні щодо їх чисельності, ні щодо умов, в яких вони перебувають. За даними дослідження «Окупований Донбас: економіка, демографія, групи впливу.

---

²⁶ Аби дізнатись точну кількість ромів в Україні, потрібен Всеукраїнський перепис населення – Держстат. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://humanrights.org.ua/material/abi_diznatis_tochku_kilkist_romiv_v_ukrajini_potriben_vseukrajinskij_perepis_naselennja_minjust

²⁷ Офіційні публікації результатів перепису 2001 року не дають повної інформації щодо вікової структури ромського населення. Дані наводяться вибірково, по Закарпатській, Одеській областях та м. Києву. У Закарпатській області найбільша частка дітей до 15 років – 39,7%. Якщо припустити, що по інших регіонах розселення ромів частка дітей є приблизно такою ж, то загальна чисельність дітей ромів становить близько 20000 осіб.

²⁸ Відповідно до вікової структури ромського населення за даними перепису 2001 року.

²⁹ Звіт про дослідження від Коаліції ромських НУО «Стратегія 2020». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2693244-prezentacia-zvitu-sodo-zabezpecenna-socialnih-ta-ekonomicnih-prav-romskoi-gromadi.html>

³⁰ Дослідження проблем ромського населення (за результатами моніторингу в Автономній Республіці Крим, Одеській та Закарпатській областях) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://chirikli.com.ua/ru/novini/zasidannja_verhovnoi_radi_ukraini_.html

Стратегії для України»³¹, проведеного спільно Центром вивчення Росії та окупованих територій і виданням «Деловая столица», на підконтрольній проросійським бойовикам території Луганської і Донецької областей на сьогодні проживає не більше ніж 3,2 мільйона людей, переважна більшість з яких передпенсійного та пенсійного віку. Інформація про дітей надходить від осіб, що час від часу приїжджають на підконтрольні території, переважно вона стосується проблем, з якими стикаються такі діти: затягування у військовий конфлікт, отримання українських документів, організація навчання в українських школах та вишах, лікування, тощо.

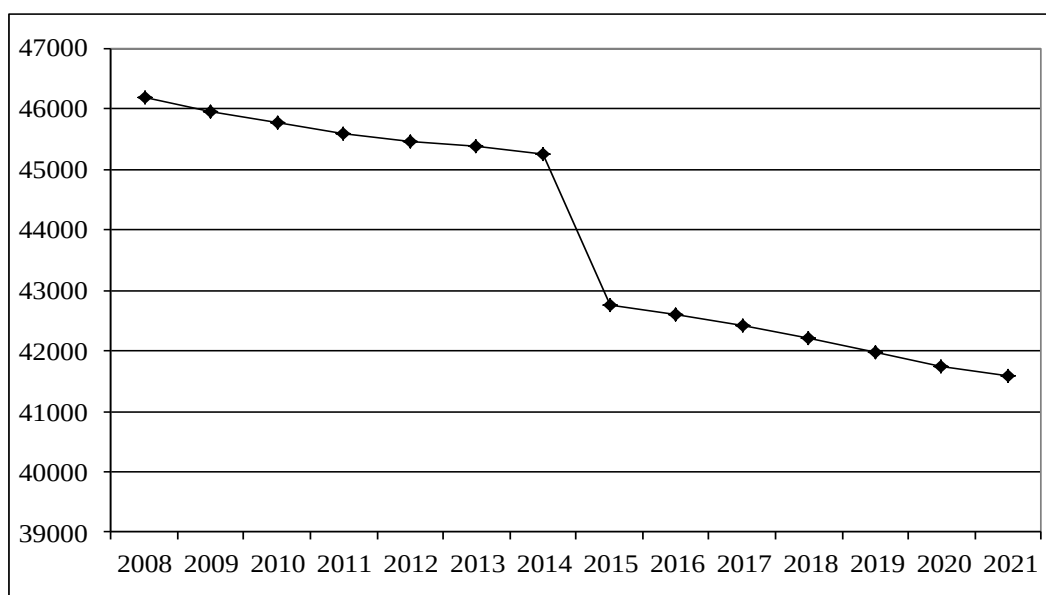
---

³¹ На непідконтрольній території Донбасу сьогодні проживає до 3,2 мільйона людей – дослідження [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28813544.html>

Додаток Б. Демографічні аспекти дитячої бідності

Сьогодні соціально-демографічні фактори не лише визначають профілі української бідності, але й формують її рівень.

Основним демографічним показником є загальна чисельність населення та її динаміка. Зростання чисельності характеризує не тільки нормальний перебіг демографічних процесів на цій території а і її привабливість для проживання. На жаль динаміка чисельності населення України характеризується постійним зменшенням. Станом на 1 січня 2021 року чисельність населення України становила 41588,5 тис. осіб. Ця оцінка дуже приблизна, оскільки, по-перше, останній всеукраїнський перепис населення відбувся аж у 2001 році, а по-друге, внаслідок анексії Криму та через війну на сході країни кількість втраченого населення невідома. За офіційною статистикою, з 2008 року чисельність населення України скоротилася на 4,6 млн. осіб (рис. Б1).

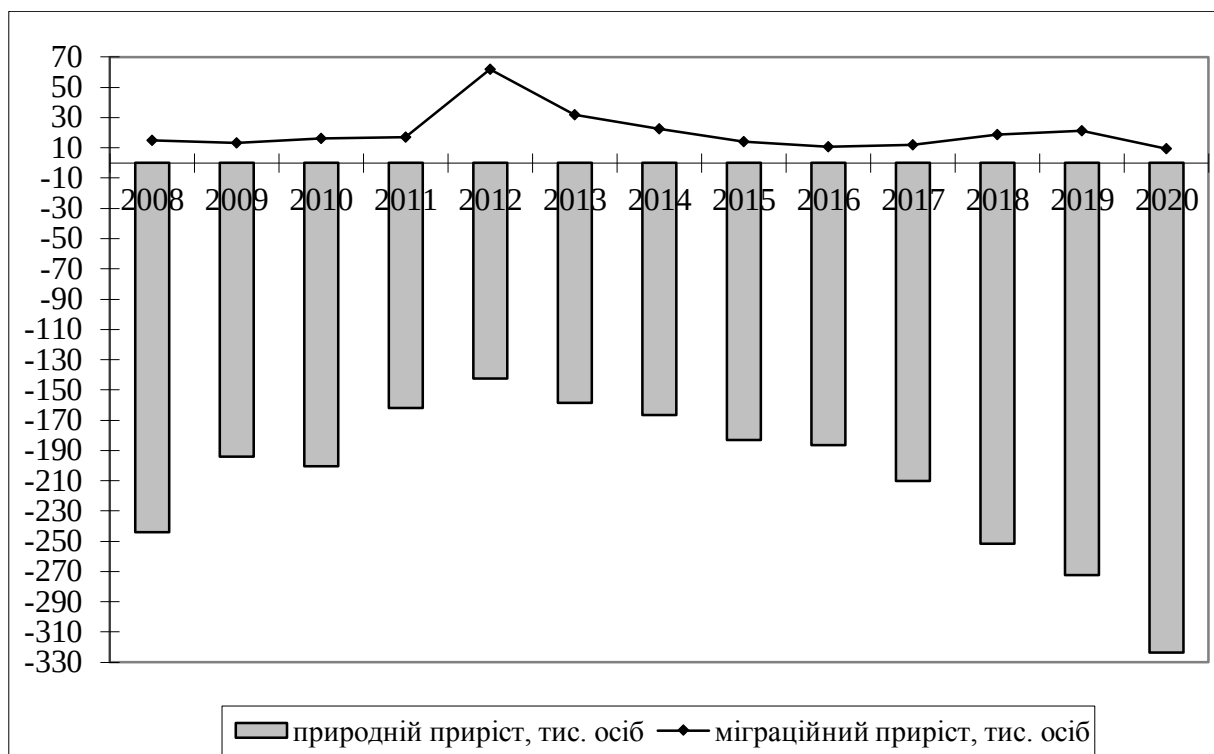

Рис. Б1 Динаміка чисельності постійного населення України, станом на 1 січня відповідного року, тис. осіб.

Джерело: Побудовано авторами за даними Державної служби статистики www.ukrstat.gov.ua

Основним фактором такої низхідної динаміки, крім анексії Криму та окупації частини Донбасу, є суттєве природне скорочення чисельності населення. Так, у середньому за період із 2008 року кількість смертей щороку переважала кількість живонароджень на 207 тис. осіб. Найбільше скорочення

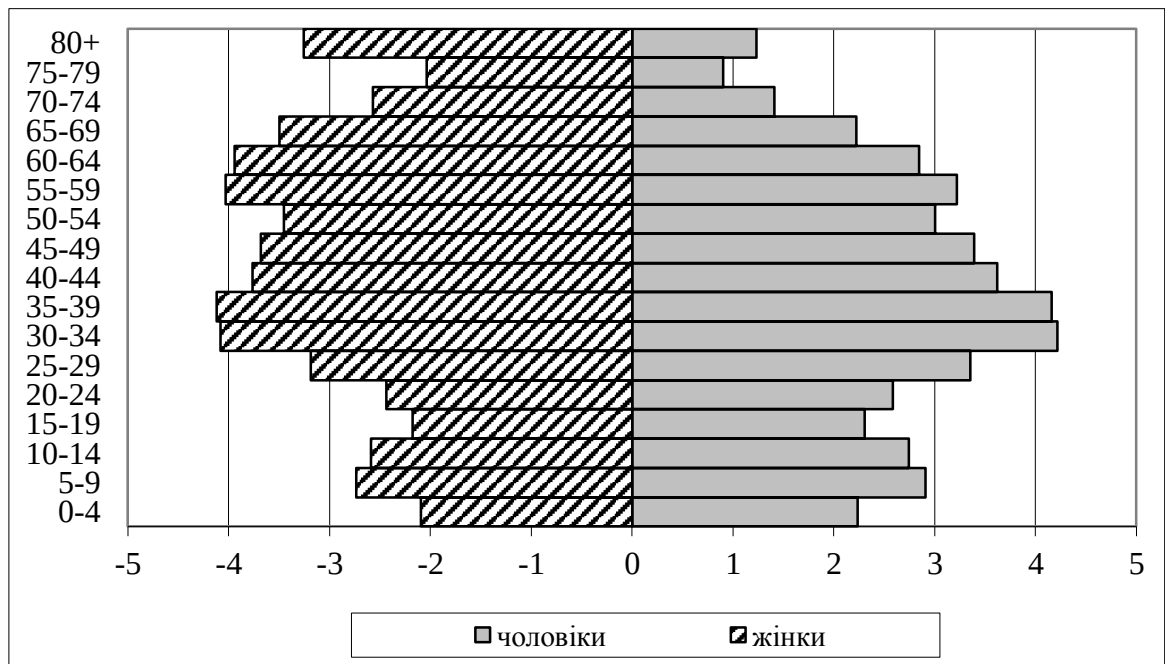
було зафіксовано в 2020 році – 323 тис. осіб. Такі втрати не можуть бути компенсовані міграційним приростом, якій навіть у найкращий період (2012 рік) дорівнював 61 тис. осіб (рис. Б2).

Рис. Б2 Динаміка природного та міграційного приросту населення України.

Джерело: Побудовано авторами за даними Державної служби статистики www.ukrstat.gov.ua

Усі вищезгадані процеси відбиваються на статеві-віковій структурі населення України: низька народжуваність – на незначній кількості дітей у віці 0–14 років, а висока смертність – на чисельності покоління 60 років та старше. Певні западини та виступи — це наслідки відповідних історичних подій (війни, післявоєнного бебі-буму тощо), а також здійснюваних спроб впливати на народжуваність (30–34) (рис. Б3).

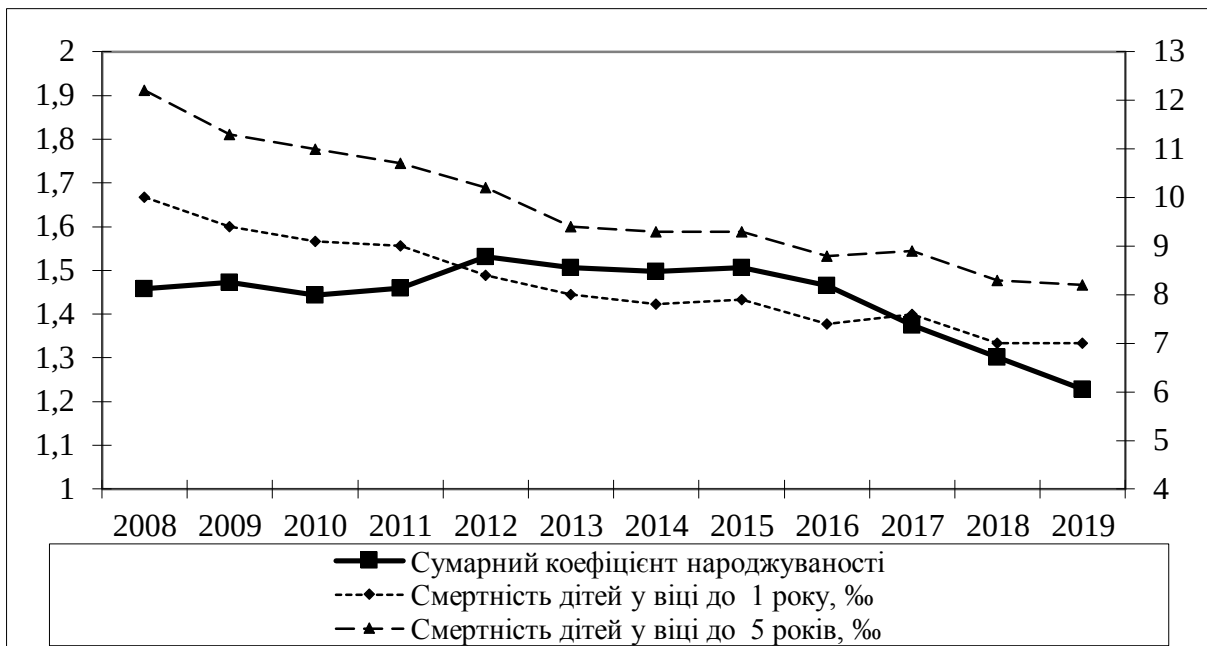

Рис. Б3 Статеві-вікова піраміда постійного населення України на 01.01.2020, %.

Джерело: Побудовано авторами за даними Державної служби статистики www.ukrstat.gov.ua

Чисельність чоловіків більша за чисельність жінок у вікових групах від 0-4 до 35-39 включно. У цих вікових групах в середньому на 100 жінок припадає 105 чоловіків, а в абсолютному значенні середня перевага становить 56 тис. осіб. Починаючи з вікової групи 40-44 починає переважати жіноче населення, і вікових групах старше 40 років на 100 жінок припадає всього 72 чоловіка, а в абсолютному значенні середня перевага становить 388 тис. осіб, а у віці старше 80 років жінок більше на 843 тис. осіб.

Незважаючи на загальні несприятливі демографічні тенденції, протягом досліджуваного періоду було зафіксовано скорочення смертності немовлят (діти до одного року) та смертності дітей у віці до 5 років. Так, смертність немовлят зменшилася на 3 промільні пункти з 10,0% у 2008 році до 7,0% у 2019. Коефіцієнт смертності дітей у віці до 5 років скоротився ще більше на 4 промільні пункти, з 12,2% у 2008 році до 8,2% у 2019 (рис. Б4). Незважаючи на скорочення, ці показники мають ще резерв для зменшення, що дозволить виживати більшій кількості дітей з невеликого контингенту живонароджених.

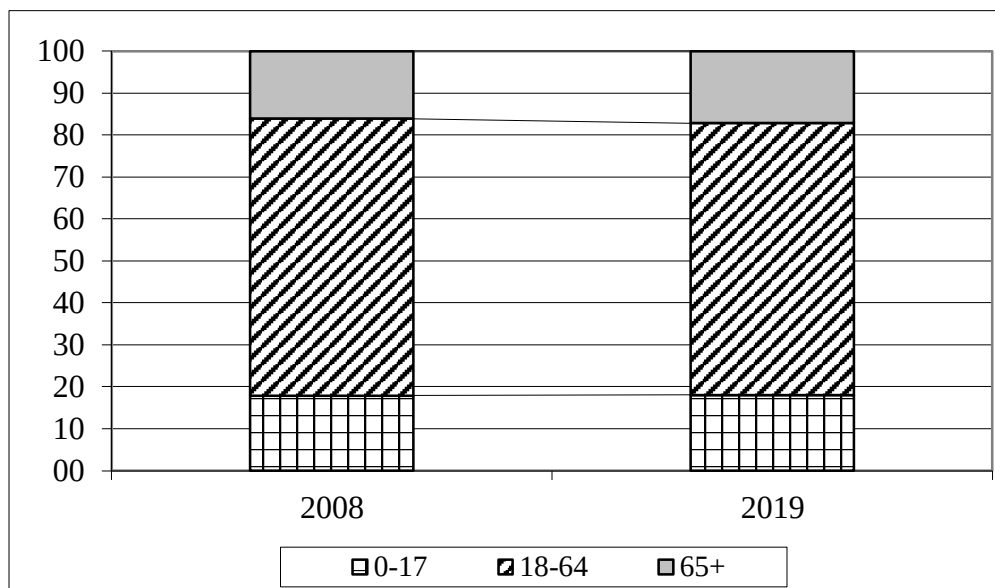

Рис. Б4 Динаміка народжуваності та смертності дітей у віці до 1 року і до 5 років в Україні, 2008–2019 рр., %.

Джерело: Побудовано авторами за даними Державної служби статистики www.ukrstat.gov.ua

На жаль, сумарний коефіцієнт народжуваності перебував на досить низькому рівні, так у 2008 році він становив 1,458, в той час як для простого відтворення населення у сучасній Україні, він повинен бути не менше 2,15-2,17. Найбільшого значення цей показник, за досліджує мий період, досяг у 2012 році – 1,531. В останні чотири роки сумарний коефіцієнт народжуваності демонструє тенденцію до стрімкого скорочення. Так у 2019 році цей показник дорівнював 1,228.

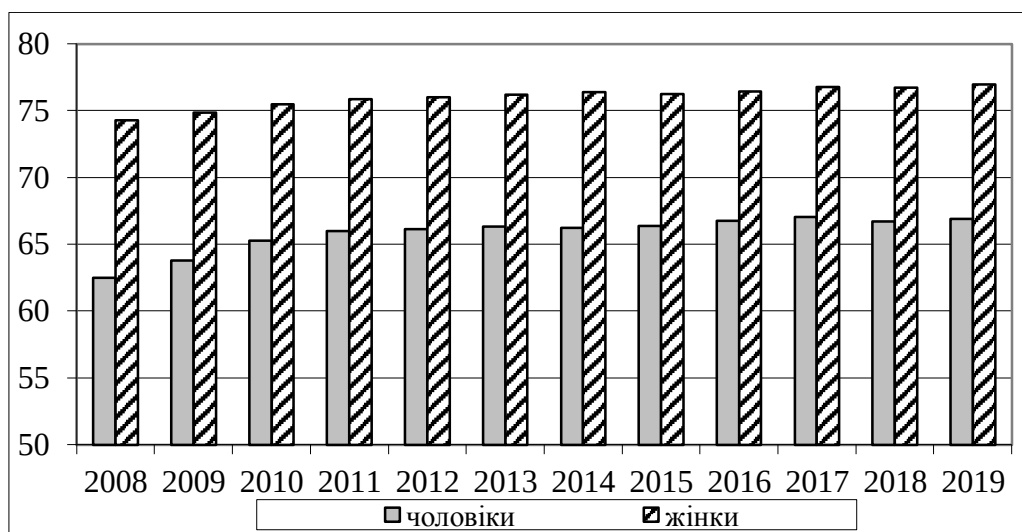
Якщо оцінити вікові структури за великими групами то, незважаючи на всі зміни, що відбуваються з населення, структура 2020 року майже не відрізняється від структури базового 2008. Так, у базовому році частка дітей (осіб у віці 0-17 років) становила 17,9%, у 2019 році вона зросла лише на 0,2 відсоткові пункти (рис. Б5). Збільшилася частка осіб у віці 65 років та старше, та відповідно скоротилася частка осіб у віці 18-64 роки. Тобто вплив тих бурливих подій, що відбувається в Україні у другій половині десятих років практично не змінив вікову структуру населення.

Рис. Б5 Структура постійного населення України на 01.01.2008 та 01.01.2019 рр., %.

Джерело: Побудовано авторами за даними Державної служби статистики www.ukrstat.gov.ua

Інтегральним показником демографічної ситуації в країні є очікувана тривалість життя при народженні. Протягом всього періоду, що досліджується цей показник мав сталу тенденцію до зростання. Так, якщо у 2008 році середня очікувана тривалість життя чоловіків становила всього 62,5 роки, то вже 2019 – 66,9 роки, тобто зросла, за період, що досліджується, на 4,4 роки. У жінок зростання було не таким суттєвим: значення цього показника у 2008 році дорівнювала 74,3 роки у 2019 – в 77,0 роки, тобто зросло на 2,7 роки (рис. Б6). Необхідно зауважити, що більш швидкі темпи зростання середньої очікуваної тривалості життя чоловіків пояснюється більш низьким її рівнем, а отже більшим резервом для зростання.

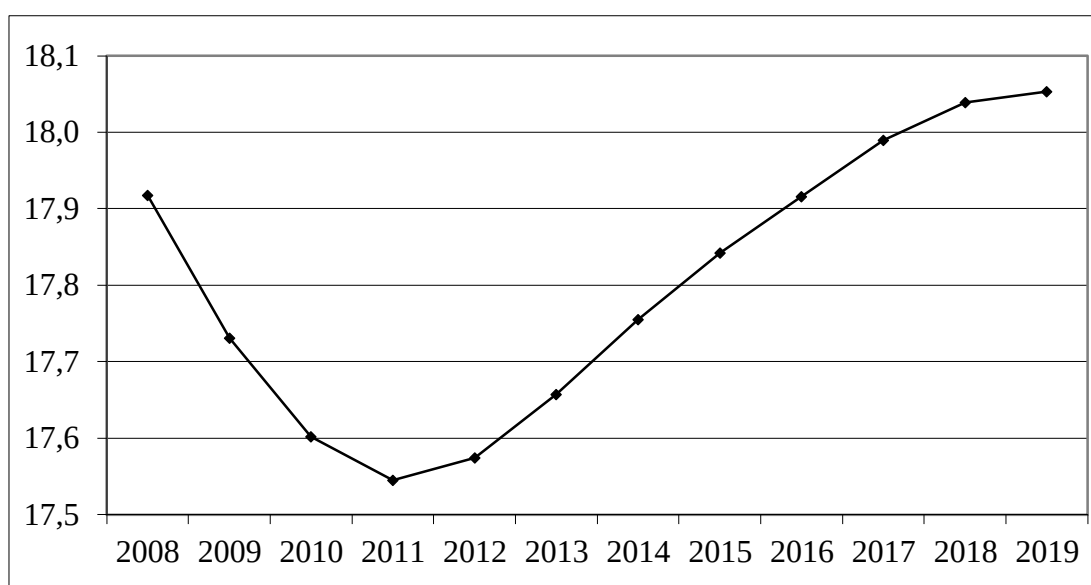
Рис. Б6 Динаміка середньої очікуваної тривалості життя населення України, за статтю 2008-2019 рр, років.

Джерело: Побудовано авторами за даними Державної служби статистики www.ukrstat.gov.ua

Скорочення різниці між тривалістю життя чоловіків та жінок є дуже важливим показником, який свідчить про покращення демографічної ситуації в країні. Однак, незважаючи на позитивну тенденцію до зростання тривалості життя, Україна ще суттєво відстає від аналогічних показників розвинених країн.

Що стосується безпосередньо дітей (особи у віці 0-17 років), то їх загальна чисельність у 2008-2019 роках скоротилася на 722 тис. осіб, або на 8,8 відсоткові пункти і становила у 2019 році 7,5 млн. осіб. Попри це частка дітей у віці 0–17 років після періоду стрімкого скорочення протягом 2008–2012 років почала зростати і в 2019 році перевищила, хоча і несуттєво, рівень 2008 базового року (рис. Б7).

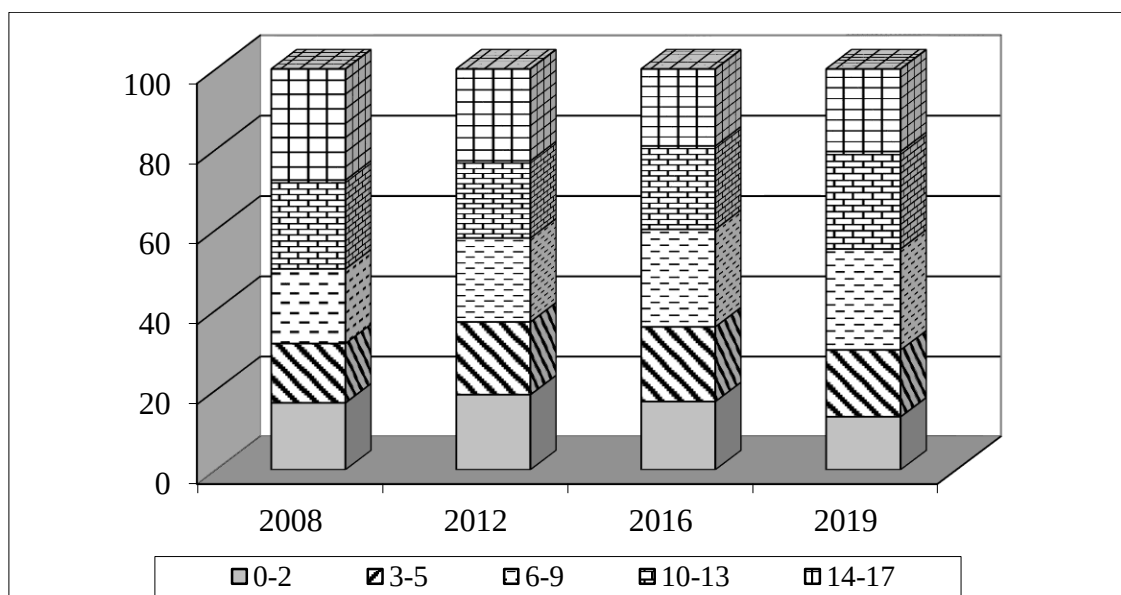

Рис. Б7 Динаміка частки постійного населення України у віці 0–17 років, 2008–2019 рр., %.

Джерело: Побудовано авторами за даними Державної служби статистики www.ukrstat.gov.ua

Незважаючи на те, що частка дітей у всьому населенні майже не змінилася, вікова структура дитячого контингенту зазнала суттєвих зрушень. Так, якщо у 2008 році частка дітей у віці 0-2 роки становила 16,8%, то у 2019 році частка цієї групи дорівнювала 13,3%. Це відбулося за рахунок значного зменшення сумарного коефіцієнту народжуваності та відповідного скорочення абсолютної чисельності живонароджених. Частка дітей у віці 3-5 років навпаки зросла за рахунок переходу до неї чисельних груп, народжених у роки з відносно високими коефіцієнтом народжуваності. Найбільш суттєво зросла частка дитячого

населення у віці 6-9 років їх частка становила 25,1% у 2019 році проти 18,6% у 2008 році (рис. Б8)

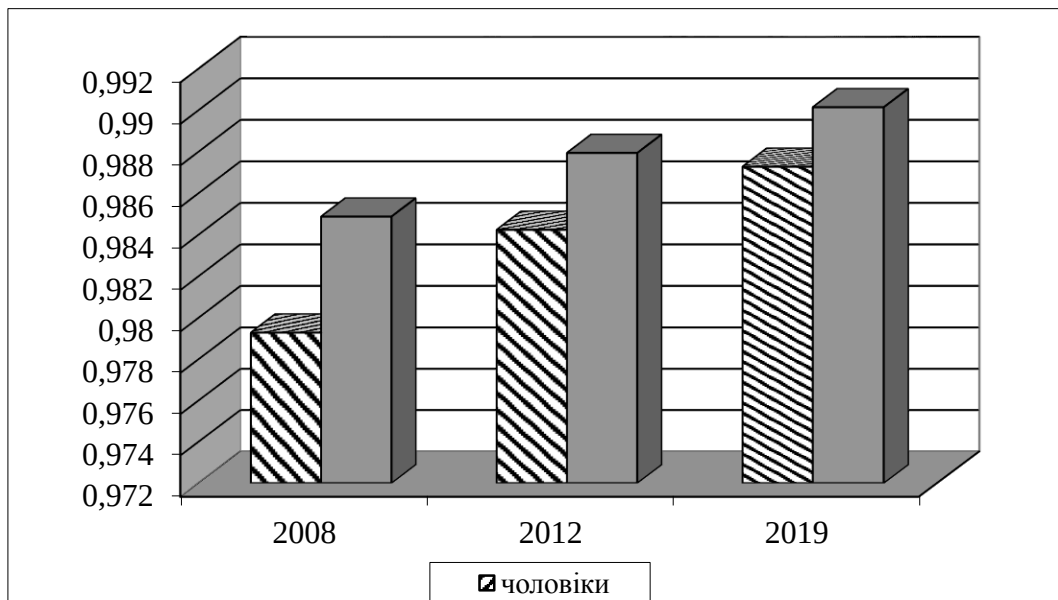

Рис. Б8 Структура постійного населення України у віці 0–17 років, 2008–2019 рр., %.

Джерело: Побудовано авторами за даними Державної служби статистики www.ukrstat.gov.ua

У 2008 році найбільша частка дитячого контингенту припадала на вікові групи 10-13 років – 22,1% та 14-17 років – 27,6%. Внаслідок того, що населення з вікової групи 14-17 років у 2019 році повністю перейшла до вікової групи старше 18 років, а чисельність населення, що поповнила цю вікову групу суттєво поступалася тим що перейшли, частка цієї вікової групи значно скоротилася. Так, у 2019 році частка населення у віці 14-17 років становила лише 20,5%, тобто на 7,1 відсотковий пункт менше. Частка вікової групи 10-13 років зросла у 2019 році на 2,2 відсоткові пункти і становила 24,3%.

Важливою характеристикою є ймовірність дітей дожити до віку 18 років, тобто стати дорослим. Так у 2008 році з 1000 хлопців до дорослого віку доживало 979 осіб, серед дівчаток таких було 985. Різниця не дуже суттєва. Позитивним є й те, що ймовірність прожити весь дитячий вік за досліджуваний період збільшувалася – як для хлопчиків, так і для дівчаток. Так, у 2019 році до 18 років з 1000 хлопців доживало 987 осіб, серед дівчаток цей показник дорівнював 990 (рис. Б9). Ще однією обнадійливою тенденцією є скорочення різниці між ймовірністю прожити весь дитячий вік для хлопчиків та дівчаток.

Рис. Б9 Ймовірність дожити до 18 років у 2008, 2012 та 2019 рр., за статтю.
Джерело: Розраховано авторами за даними Державної служби статистики www.ukrstat.gov.ua

Загальна демографічна ситуація в Україні характеризується стрімким скороченням чисельності населення, зростанням природного скорочення населення та низькими характеристиками міграційного поповнення. В той же час є і позитивні тенденції, як то скорочення смертності немовлят та смертності дітей у віці до 5 років, зростання середньої очікуваної тривалості життя та ймовірності для дітей дожити до дорослого віку. Незважаючи на наявність позитивних тенденцій ситуація залишається вкрай важкою, що не сприяє покращенню ситуації з бідністю.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Статистичний збірник «Соціальний захист населення України». – Державна служба статистики України. – К. – 2020. – 115 с.
2. Ходаківська О.М. Психологічні особливості сім'ї з дитиною-інвалідом / Ходаківська О.М. // Проблеми сучасної психології. - 2009. - Випуск 5. - С.445-455.
3. Скільки дітей в Україні є сиротами: статистика усиновлення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://24tv.ua/skilki_ditey_v_ukrayini_je_sirotami_statistika_usinovlennya_n1160645
4. В Україні 3 мільйони дітей живуть у неповних сім'ях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2543718-v-ukraini-3-miljoni-ditej-zivut-u-nepovnih-simah-levcenko.html>
5. Державні соціальні стандарти та гарантії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/files/socst/st01092020.xlsx>.
6. Estimates of the additional costs of disability borne by families range from 11–69 per cent of income in the United Kingdom to 29–37 percent in Australia, 20–37 per cent in Ireland, 9 percent in Viet Nam and 14 % in Bosnia and Herzegovina. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.unicef.org/sowc2013/files/SWCR2013_ENG_Lo_res_24_Apr_2013.pdf
7. Інклюзивна освіта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvne-navchannya/posibniki/inklyuziyavnz.pdf>
8. «ЗАГУБЛЕНІ» ПРАВА... Альтернативний звіт громадських організацій щодо виконання Конвенції ООН про права людей з інвалідністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ud.org.ua/images/pdf/zagubleni_prava.pdf
9. Чому інтернати шкідливі для дітей: що таке деінституалізація? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://openingdoors.org.ua/ua/boardings>
10. Деінституалізація та трансформація послуг для дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vin.gov.ua/images/doc/vin/ODA/deinstutualizatsia/posibnyk.pdf>
11. ВІЛ-інфекція в Україні: інформ. бюл. / МОЗ України, ДУ «Український центр контролю за соціально-небезпечними хворобами МОЗ України», ДУ «Інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л.В. Громашевського НАМН України». 2018. № 49. С. 12.
12. Оперативна інформація про офіційно зареєстровані випадки ВІЛ-інфекції, СНІДу та смертей, зумовлених СНІДом за грудень місяць 2018 року [Електронний ресурс] // "Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України" – Режим доступу до ресурсу: <https://phc.org.ua/sites/default/files/uploads/documents/files/b056a00fb8e322ef5d37d16e6f772f8d.pdf>
13. Епідемія ВІЛ/СНІДу в Україні зробила крок назад [Електронний ресурс] // Фонд Олени Пінчук. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://www.antiaids.org/ukr/news/aids_stat/epdemya-vlsndu-v-ukran-zrobila-krok-nazad-11292.html
14. Розпорядження Кабінету Міністрів України Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2019-2023

роки [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://moz.gov.ua/uploads/1/5670-pro_20180621_1.pdf.

15. ВІЛ-інфекція в Україні. Інформаційний бюлетень №50 [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://www.phc.org.ua/sites/default/files/users/user90/HIV_in_UA_50_2019.pdf.c.60

16. Global Health Observatory data repository [Електронний ресурс] // World Health Organization – Режим доступу до ресурсу: <https://apps.who.int/gho/data/node.main.627?lang=en>.

17. WHO, Prevention of mother-to-child transmission Estimates by country, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://apps.who.int/gho/data/node.main.627?lang=en>

18. Профілактика ВІЛ серед підлітків груп ризику (MARA), УІСД ім. О. Яременка. 2013–2014 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2Jd7mAW>

19. Підлітки груп ризику: оновлені оцінки — 2018 рік / УІСД ім. О. Яременка, Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. — С. 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uni.cf/3o3hxaa.c.11>

20. Центр інфекційних захворювань «Клініка для лікування ВІЛ-позитивних дітей» НДСЛ «Охматдит». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ohmatdyt.com.ua/tsentri-infektsijnih-hvorob/>

21. Думки, оцінки й бачення підлітків та молоді щодо консультування та тестування на ВІЛ (за результатами третьої хвилі онлайн-опитування) / за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої; ГО «УІСД ім. О. Яременка», Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. — К., 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uni.cf/3mfZ2ys>. <https://www.unicef.org/ukraine/media/616/file/Thought%20on%20CaT%20for%20HIV.pdf>

22. Підлітки груп ризику: оновлені оцінки — 2018 рік / УІСД ім. О. Яременка, Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. — С. 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uni.cf/3o3hxaa>.

23. Опубліковано нове дослідження «Обізнаність населення про епідемію ВІЛ в Україні»: 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://phc.org.ua/news/opublikovano-nove-doslidzhennya-obiznanist-naselennya-pro-epidemiyu-vil-v-ukraini>

24. Реформа системи інституційного догляду та виховання дітей. Моніторинг реформи. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dashboard.diplatform.org.ua/#Indicators>:

25. Моніторинг закладів інституційного догляду та виховання дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.president.gov.ua/news/mikola-kuleba-prezentuvav-rezultati-monitoringu-internatnih-62301>

26. Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2015-2021 роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.msp.gov.ua/news/12286.html>

27. Аксьонова С.Ю. Підліткове материнство: демографічний аспект проблеми / Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. -К., 2016.- 184 с.

28. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2019 році [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_sdhdu2019.pdf.

29. Самооцінка домогосподарствами ознак бідності та депривації щодо доступності окремих товарів та послуг та поширення відповідних проявів позбавлення [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/04/zb_sddotp2019xl.zip;

30. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування в 2018 році [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/04/zb_NTTK_2018.pdf.

31. Лібанова Е.М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки, 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcrive/33/1.pdf>

32. Зовнішня трудова міграція населення України // Статистичний бюлетень 2015–2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/37RyVsS>

33. Innocenti social monitor 2004. Economic growth and child poverty In the CEE/CIS and the Baltic states, UNICEF Innocenti Research Centre. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2HQ5IV5>

34. Грошові перекази // Національний банк України. — 2019. — С. 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3mTiBfN>

35. Звіт «Вплив соціально-економічного середовища на результати навчання учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів» / Центр оцінювання якості освіти. — 2016. — С. 27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3e3KlvI>.

36. Аналітична записка «Щодо вдосконалення соціального захисту дітей трудових мігрантів» // Національний інститут стратегічних досліджень. — 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3moj3my>

37. Children Left Behind: The Impact of Labor Migration in Moldova and Ukraine, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.migrationpolicy.org/article/children-left-behind-impact-labor-migration-moldova-and-ukraine>

38. Щерба Г. Вплив міграційних процесів на виховання дітей у транснаціональній сім'ї / Г. Щерба, Р. Яремкевич // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання. — 2012. — С. 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2Jd1Pul>.

39. Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації. Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна», Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка. – К., 2007

40. Офіційна сторінка UNICEF. HAC 2020 Home / Europe and Central Asia / Ukraine. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unicef.org/appeals/ukraine.html>

41. The Children of the Contact Line in East Ukraine: An Assessment of the Situation of Children and Their Families Living in Government-Controlled Areas along the Contact Line in the East Ukraine Conflict Zone. — JUNE 2017. Report. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/media/486/file/children_of_the_contact_line.pdf

42. Соціальна карта територіальних громад. Міністерство соціальної політики України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/content/rozvitok-simeynih-form-vihovannya.html>

43. The Children of the Contact Line in East Ukraine – 2018. Assessment Update. – MAY 2018. Report. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/media/451/file/report_1.pdf
44. Фейсбук-сторінка Ірини Геращенко, Членкині Комітету Верховної Ради України з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/iryna.gerashchenko/posts/1650824791671994>
45. Оцінка потреб дітей, які постраждали від мін або вибухонебезпечних залишків війни. Звіт за результатами дослідження. – Жовтень 2019. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unicef.org/ukraine/звіти/оцінка-потреб-дітей-які-постраждали-від-мін-або-вибухонебезпечних-залишків-війни>
46. Майже 8 тисяч дітей в Україні вже отримали статус постраждалих від агресії РФ // Мультимедійна платформа іномовлення України «УКРІНФОРМ». – 27.12.2018. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2609529-majze-8-tisac-ditej-v-ukraini-vze-otrimali-status-postrazdalih-vid-agresii-rf.html>
47. Карта ООС: ситуація на сході України на 20 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://media.slovoidilo.ua/media/infographics/12/115310/karta-ato-snbo-2020-07-20-ru_origin.png
48. WASH Cluster, 'WASH Incident Report No. 212', 3 September 2019. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/wash_incident_report_no212_-_030919.pdf
49. Beyond ongoing shelling and the presence of mines, urban disconnect keeps humanitarian concerns high in Eastern Ukraine // Reach Informing more effective humanitarian action. – June 18, 2019, [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.reach-initiative.org/what-we-do/news/the-urban-disconnect-keeps-humanitarian-concerns-high-in-eastern-ukraine>
50. Education Cluster Strategy Ukraine 2019 – 2020. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/1_ukraine_education_cluster_strategy_final_23.09.2019_eng.pdf
51. Доказовий аналіз психосоціальної адаптивності підлітків у зоні конфлікту та роль системи освіти як захисного середовища. – Лютий 2019. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2019-06/School%20Connectedness%20UKR-web.pdf>
52. Внутрішньо переміщені особи. Станом на 24 квітня 2020 року. Міністерство соціальної політики України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/news/18563.html>
53. National Monitoring System Report On The Situation Of Internally Displaced Persons. – September 2019. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_15_eng_screen.pdf
54. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>
55. Порядку призначення і виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті), затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2013 р. № 975 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2013-%D0%BF#Text>

56. Діти, яких торкнувся збройний конфлікт в Україні. Дослідницький звіт, [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://radnyk.org/wp-content/uploads/2019/10/Doslidnyczkyj-zvit-Dityakyyh-torknuvsya-zbrojnyj-konflikt-v-Ukrayini-.pdf>.
57. Бочева Г. Роми в Україні – Час для дій: Пріоритети та шляхи ефективної політики інтеграції [Електронний ресурс] / Г. Бочева // Minority Rights Group Europe. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2019/05/MRG_Rep_Ukraine_UKR_Apr19.pdf.
58. «Ми» і «вони»: чи можлива інтеграція ромів [Електронний ресурс] // Міжнародна Благодійна Організація «Ромський Жіночий Фонд «Чіріклі». – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://chirikli.com.ua/index.php/ua/novini/item/252-my-i-vony-chy-mozhlyva-intehratsiia-romiv>.
59. Новікова М. В. Дослідження проблем ромського населення (за результатами моніторингу в Автономній Республіці Крим, Одеській та Закарпатській областях) [Електронний ресурс] / М. В. Новікова // Міжнародна благодійна організація Ромський жіночий фонд «Чіріклі». – 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://www.chirikli.com.ua/index.php/ua/biblioteka/item/download/27_0843b01f6b95db77994b59ea874f7323.
60. Моніторинг ситуації з правами людини щодо ромів в Україні // Міжнародна благодійна організація Ромський жіночий фонд «Чіріклі». – 2014.
61. Паращевін М. А. Результати національних щорічних моніторингових досліджень. Українське суспільство 1994–2018 [Електронний ресурс] / М. А. Паращевін // Інститут соціології НАН України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>.
62. Інформація Міністерства соціальної політики України щодо дотримання Конвенції ООН про права дитини в Україні // Комітет з питань молоді і спорту. — 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/34MlCb>.
63. Дитячі проблеми [Електронний ресурс] // United World Cultures Foundation – Режим доступу до ресурсу: <https://uwcfoundation.com/ua/detskie-problemyi>.
64. Соціальний захист населення України // Державна служба статистики України. — 2019. — С. 101. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3uByInl>
65. дослідження GFK Ukraine Обізнаність про ризики торгівлі людьми серед уразливих дітей та молоді в Україні, 2019
66. Оцінка соціальної уразливості та поведінкових ризиків щодо інфікування ВІЛ серед підлітків, які живуть або працюють на вулиці / за ред. канд. соціол. Наук О.М. Балакіревої; Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, ГО «УІСД ім. О. Яременка». — Електрон. дані. — К., 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uni.cf/3siQlWu.C.20>
67. Поведінкові практики підлітків 10-19 років, які живуть або працюють на вулиці, 2017 Unicef, УІСД ім. О. Яременка
68. Туз Н. Д. Соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця (кримінологічний аспект): дисертація. — 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/458>.
69. За два роки в Україні незаконно залучали до праці понад 260 тисяч дітей / Міжфракційне депутатське об'єднання «На захист порушених конституційних прав громадян

та проти політичних репресій «Заборонено забороняти». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2PWtFOP>

70. Голова Національної поліції про залучення дітей до видобутку бурштину // Інформаційне агентство УНІАН. — 2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2JoXLqF>.

71. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/burshtynove-pokolinnia-yak-dity-staiut-kopachamy-soniachnoho-kaminnia>

72. Рейтинг шкіл України // освіта.UA. — 2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/rating/>

73. Справжня ціна вугілля в умовах війни на Донбасі: погляд крізь призму прав людини / Д. Казанський, А. Некрасова, О. Савицький та ін. // ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив. — 2017. — С. 101. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3wUVo2R>

74. Стаття 150-1. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом // Потокіл» Юридичний інтернет-ресурс. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://protocol.ua/ua/kriminalniy kodeks ukraini stattya 150_1/

75. Опитування «Дитяче жебрацтво» // U-Report. — 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine.ureport.in/opinion/3075>.

76. Короткий огляд програми протидії торгівлі людьми МОМ в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://iom.org.ua/sites/default/files/iom_counter_trafficking_programme_2019_ukr.pdf

77. Global Report on Trafficking in Persons [Електронний ресурс] // UNITED NATIONS New York. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/tip/2021/GLOTiP_2020_15jan_web.pdf_c.29

78. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

79. Конвенція про права дитини. №995-021 від 20.11.1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

80. Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства №994-997 від 20.06.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

81. КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

82. Bandurka, I. Bochkor, N., Yevsyukova, M. and others; Bandurka, O. & Levchenko, K., eds.. Дитячий сексуальний-туризм в Україні: спроба ситуаційного аналізу [Child sex-tourism to Ukraine: attempt of situational analyses], Kyiv, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ecpat.org/wp-content/uploads/2016/10/3.-SECTT-UKRAINE.pdf_c.11

83. Global study on sexual exploitation of children in travel and tourism country-specific report Ukraine // La Strada Ukraine with the financial support from ECPAT Netherlands. — 2015. — С. 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2WRShYw>. C.11

84. Yevsyukova, M., Levchenko, K., Mudrik, V., Shwed, O. Дитяча проституція – це комерційна сексуальна експлуатація дитини. Про що варто знати[Child prostitution is the

commercial sexual exploitation of children. What do we need to know], Kyiv: La Strada-Ukraine, UNICEF Ukraine, 2012. Print

85. Сексуальне насильство над дітьми – біда, що ближче, ніж здається [Електронний ресурс] // ГО Ла-Страда. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://old.la-strada.org.ua/ucp_mod_news_list_show_511.html

86. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2019 році [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/04/zb_sddotp2019pdf.zip

87. OpenData. Статистичні дані основної сесії ЗНО [Електронний ресурс] // Український центр оцінювання якості освіти. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://zno.testportal.com.ua/opendata>

88. Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2019 році [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/03/snsz_med_2019.pdf

89. Коломієць О. О. Дитяча праця в Україні: детермінанти, характеристики, мінімізація соціальних ризиків [Електронний ресурс] / О. О. Коломієць // Економічний вісник НТУУ "КПІ". – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://ev.fmm.kpi.ua/article/view/80116>

90. Сервіс електронного запису до дитячого садочку Департаменту освіти і науки Київської міської державної адміністрації [Електронний ресурс] // Київська міська державна адміністрація. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://osvita.kyivcity.gov.ua/#/?k=fojvu3>

91. 65% дитячих дворів та спортивних майданчиків у аварійному стані [Електронний ресурс] // Телеканал «ІРТ-Полтава». – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://irt.pl.ua/video/11597>.

92. Статистична звітність патрульної поліції про дорожньо-транспортні пригоди [Електронний ресурс] // Патрульна поліція України. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <http://patrol.police.gov.ua/statystyka/>.

93. Аналітична панель Національної служби здоров'я України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://nszu.gov.ua/e-data/dashboard>

94. Leicht A., Combes B., Byun W.Y., Agbedahin A.V (2018). From Agenda 21 to Target 4.7: the development of Education for Sustainable Development. In : Issues and trends in Education for Sustainable Development. A.Leicht, J.Heiss, W.J.Byun (eds); UNESCO, 2018. P. 25–38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0026/002614/261445e.pdf>

95. Офіційний звіт про проведення в 2019 році зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/08/ZVIT-ZNO_2019-Tom_1.pdf

96. Вплив соціально-економічного середовища на результати навчання учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2016/12/zvit_oputyv_2016.pdf

97. Аналітичний звіт про круглий стіл «Доступність позашкільної освіти як необхідна умова розвитку здібностей дітей» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:

<http://education-ua.org/ua/component/content/article/11-podiji/1274-analitichnij-zvit-pro-kruglij-stil-dostupnist-pozashkilnoji-osviti-yak-neobkhdna-umova-rozvitku-zdibnostej-ditej>

98. Самооцінка домогосподарствами України доступності окремих товарів та послуг. (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2017 року). Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/04/zb_sddotp2017xl.zip, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdvdg/sdg_dtp_2017.zip

99. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/08/zb_sdrsd.pdf

100. Самооцінка щастя населенням України, квітень 2020. Прес-реліз підготував Володимир Паніотто, генеральний директор КМІС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=944&page=1&t=13>

101. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді». Київ. Поліграфічний центр «Фоліант». 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unicef.org/ukraine/media/921/file/Social%20conditionality%20and%20indicators%20of%20adolescent%20and%20youth%20health%20in%20Ukraine.pdf> с.25

102. World Development Indicators (WDI) is the primary World Bank collection of development indicators, compiled from officially recognized international sources. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.PCAP.PP.CD&country=#>

103. Оцінка ефективності програм соціальної підтримки за даними спеціального опитування населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.idss.org.ua/arhiv/mono_rate.pdf

104. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін // Національна академія наук України. Інститут соціології. - Випуск 7 (21). – Київ. 2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>

105. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-п>

106. Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус» №31 від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/31-2003-%D0%BF#top>

107. Проект рішень Вугледарської міської ради №21212 Про затвердження міської цільової програми «Шкільний автобус» на 2021 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.vugledar-rada.gov.ua/index.php/dokumenty/proekti-miskoji-radi/13864-proekt-r-n-21212-pro-zatverdzhennya-miskoji-tsilovoji-programi-shkilnij-avtobus-na-2021-rik>

108. Реєстраційна картка програми/проекту «Придбання шкільного автобуса для підвезення учнів до шкіл Сагунівської об'єднаної територіальної громади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dfr.minregion.gov.ua/Project-annotation-full?PROJT=25320>

109. Діяльність служби у справах дітей та сім'ї Київської облдержадміністрації станом на 31.12.2017 р.: досягнення, перспективи, проблемні питання. Служба у справах дітей та сім'ї Київської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ssd-koda.gov.ua/osnovni-rezultati-diyalnosti-sluzhbi-u-spravax-ditej-ta-simi-oblderzhadministracii-u-i-kvartali-2016-roku/>

110.Постанова КМУ Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки від 11 травня 2006 р. N 623 Київ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/623-2006-%D0%BF#Text>

111.Про стан справ в області в напрямку профілактики та подолання дитячої бездоглядності, безпритульності, соціального сирітства за I квартал 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vin.gov.ua/sluzhba-u-spravakh-ditei/26101-pro-stan-sprav-v-oblasti-v-napriamku-profilaktyky-ta-podolannia-dytiachoi-bezdohliadnosti-bezprytulnosti-sotsialnoho-syritstva-za-i-kvartal-2020-roku>

112.Статистика ВІЛ і ТБ в Україні: березень 2021 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://phc.org.ua/news/statistika-vil-i-tb-v-ukraini-berezen-2021-roku>

113.Розпорядження Кабінету міністрів України «Про схвалення Державної стратегії у сфері протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу, туберкульозу та вірусним гепатитам на період до 2030 року» №1415-р від 27.11.2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1415-2019-%D1%80#Text>

114.Закон Верховної Ради України «Про затвердження Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2014-2018 роки» № 1708-52 від 20.10.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1708-18>

115.За минулий рік від ВІЛ/СНІД в Україні померли 2,5 тисячі осіб. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3245599-za-minulij-rik-vid-snidu-v-ukraini-pomerli-25-tisaci-osib-moz.html>

116.Проект «Закону про затвердження Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії захворюванню на туберкульоз на 2018-2021 роки» Верховної Ради України №9467 від 14.01.2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?Pf3511=65324

117.Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2020 року» №111 від 24.02.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/111-2016-п>

118.Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на період до 2020 року» №115 від 01.03.2017 р. (остання редакція від 04.04.2018 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/115-2017-п>

119.Закон Верховної Ради України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Питна вода України» на 2011-2020 роки» №2455-15 від 03.03.2005 р. (остання редакція від 13.11.2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2455-15>

120.Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, у тому числі з інвалідністю, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом “гроші ходять за дитиною”, оплати послуг із здійснення патронату над дитиною та виплати соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя, підтримки малих групових будинків» №552 від 26.06.2019 р. (остання редакція від 28.04.2021 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-2019-%D0%BF#Text>

121.Прожитковий мінімум в Україні по соціальним та демографічним групам з 2000 по 2021 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/wagemin/>

122.Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження рішення колегії Міністерства соціальної політики України від 12 лютого 2021 року „Про основні результати у соціальній сфері у 2020 році та основні завдання Міністерства соціальної політики України на 2021 рік” № **100** 22 Лютого 2021 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/documents/5972.html>

123.Програма «Центр матері та дитини». Благодійна організація «Фонд «Асперн». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.aspern.com.ua/index.php/programmy/tsentr-materi-ta-ditini>

124.ЗАКОН УКРАЇНИ «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» №2109-III від 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text>

125.Центри захисту. Територіальні центри соціального обслуговування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/content/centri-zahistu.html?PrintVersion>

126.Статистичний бюлетень «Національні рахунки соціального захисту» // Державна служба статистики України; за відповідний рік. Джерело – Електронний ресурс: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_rsz_bl.htm

127.Статистичний збірник «Бюджет України» // Міністерство фінансів України; за відповідний рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mof.gov.ua/storage/files/f7ac719b6477833a77bb7e740ab463c7.pdf>

128.Бюджет України 2019 рік. Статистичний збірник. Міністерство фінансів України. Київ. 2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://mof.gov.ua/storage/files/2_Budget_of_Ukraine_2019_\(for_website\)%20\(1\).pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/2_Budget_of_Ukraine_2019_(for_website)%20(1).pdf)

129.Індекс споживчих цін // МінфінМедіа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/2011/>

130.Міжвідомчий Наказ «Про затвердження Методики проведення моніторингу та оцінювання ефективності програм соціальної підтримки населення» № 1396/1272/730/243/528 від 01.09.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0508-13#Text>

Наукове електронне видання

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ імені М.В. ПТУХИ**

СОЦІАЛЬНЕ ВІДТОРГНЕННЯ, НЕРІВНІСТЬ ТА БІДНІСТЬ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

Комп'ютерна верстка В.В. Черніченко

Підписано до друку 03.11.2021 р. Об'єм даних 2,54 Мб.

Видавець і виготовлювач: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Україна, 01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 60 тел. (044) 486-62-38; <http://www.idss.org.ua>
e-mail: demography@idss.org.ua

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1997 від 29.10.2004 р.